

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

OSMANLI-TÜRK ANAYASALARINDA EGEMENLİK
ANLAYIŞI (1876-1961)

Doktora Tezi

ALİ ZİYREK

HAZİRAN 2020

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

OSMANLI-TÜRK ANAYASALARINDA EGEMENLİK
ANLAYIŞI (1876-1961)

Doktora Tezi

ALİ ZİYREK

DANIŞMAN

PROF. DR. AHMET NOHUTÇU

HAZİRAN 2020

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

İmza

Ali ZİYREK

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

İmza

Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU

TEZ JÜRİSİ ONAYI

İMZA SAYFASI

Ali Ziyrek tarafından hazırlanan *Osmanlı-Türk Anayasalarında Egemenlik Anlayışı (1876-1961)* başlıklı bu ~~yüksek lisans~~/doktora tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim/Bilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU

imza

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ

imza

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan KORKUT

imza

Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Meral BALCI

imza

Marmara Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Fatih BAYRAM

imza

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 19/06/ 2020

(YÖK Yürütme Kurulunun 13.05.2020 tarihli toplantısında aldığı karar gereği Ulusal Tez Merkezi Tez Otomasyon Sistemine bu sayfanın ıslak imzalı nüshası konulmamıştır.)

ÖNSÖZ

Siyaset bilimi, genel kamu ve anayasa hukuku disiplinlerinin önemli ve bir o kadar da ilgi çekici bir konusu olarak “egemenlik” konusunu Osmanlı-Türk anayasalarını merkeze alarak çalışma düşüncesi, şahsım açısından doktora ders döneminde yapılan seminerler boyunca şekillenmeye başladı. Hukuk ve siyaset bilimi ile ilgili formel bağlantımın yanı sıra Osmanlı siyasi ve sosyal tarihine olan şahsi ilgim, eğitim hayatım boyunca ve bunun dışında yaptığım okumalar, toplamda bu eğitim ve merak alanlarının kesişme noktasında olduğunu değerlendirdiğim halihazır konuyu çalışma konusunda şahsımı cesaretlendirdi.

Konunun zihnimde netleşmesi ise tez danışmanım sayın Ahmet Nohutçu’nun seminer dersleri sırasına rastlamaktadır. Konu, bir yönüyle milletin ve üzerinde yaşadığı ülkede var olma hakkının, anayasal belgelere yansıma şekli ve bunun derin tarihsel ve sosyal arka planı olunca, -tezi bir şekilde sınırlama zorunluluğu çalışmayı “1876-1961” arasına hasretse de- konuyu aslında çok daha öncesiyle olduğu gibi gelecekle ilgili olarak da düşünmek gerekmektedir. Tezimizde, Osmanlı-Türk anayasalarında egemenlik anlayışında görülen değişimlerin belli bir izleğinin olup-olmadığı, hangi sebeplerle değişimler geçirildiği ve bu değişimlerin içeriği, arka planları ile beraber sorunsal yapılar olarak tartışılmak istenmiştir. Konu, bu bağlamıyla ve bazı anayasalar için çalışılmış olmakla beraber, hepsi için ve bir bütün olarak yapılmış bir çalışma mevcut değildi. 1876 ile 1961 yılları arasına tarihlenen dört anayasayı bir bütün olarak bu açıdan incelemek, konunun sosyal ve siyasi tarih açısından barındırdığı geniş arka plan da düşünülünce şahsım açısından ilgi çekici oldu.

Çalışmamızda literatürde önemli yer tutan “eski” ve “yeni” yazarların konuyla ilgili görüş ve düşüncelerinden bu konuda kaleme aldıkları farklı kaynaklar taranarak yararlanılmış; tamamlayıcı olduğu düşünülen farklı disiplinlerden yazarların çalışmalarından da yeri geldiğinde istifade edilmiştir. Siyaset biliminin, siyasi tarihi de yakından ilgilendiren bu konusu için ana kaynaklardan biri Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtlarıdır. “Egemenlik” anlayışının farklı anayasa dönemlerinde anayasa metinlerine yansıma şeklinin ve içeriğinin ne şekilde belirlendiğinin en iyi takip edilebildiği, bu temel metinlerin nasıl inşa edildiğinin gözlemlenebildiği ve bu anayasaların kabul süreçlerinde yaşanan tartışmaların ilk elden takip edilebildiği kaynağın Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtları olduğu düşüncesiyle bu belgelerden de önemli ölçüde yararlanılmıştır. Çalışmamızda önemli ölçüde yararlandığımız farklı anayasa dönemlerine ait bu Meclis zabıtlarından şahsi çıkarımlarımız verilmekle

beraber, ilk kaynak olarak bu metinlerin Latinize olarak kendi orijinallikleri içinde de verilmesine gayret edilerek bazı detaylardaki olası anlam kaymalarının önüne geçilmek istenmiştir. Çalışmamızın sosyal bilimlerin pek çok disiplini ilgilendiren yönleri bulunmaktadır. Bu bağlamda konumuz ve dönemimiz merkezinden uzaklaşmamış; ancak çok gerekli görüldüğünde de “interdisipliner” değinmelerden kaçınılmamıştır.

Doktora eğitim sürecimin başından itibaren yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm alanının duayeni değerli hocam Prof. Dr. Bilal Eryılmaz’a, çok kıymetli yardımlarını eksik etmeyen ve çalışmamda yol gösterici olan tez hocam Prof. Dr. Ahmet Nohutçu’ya, yine değerli yardım ve görüşlerini paylaşan hocam Doç. Dr. Alim Yılmaz’a, bölüm başkanımız da olan sayın hocam Prof. Dr. Hamza Ateş’e, kıymetli hocam Doç. Dr. İdil Tunçer Kılavuz ile yine değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Burcu Taşkın’a, fakültemizin değerli hocası Dr. Öğretim Üyesi Fatih Bayram’a ve enstitümüz eski ve yeni yönetici ve çalışanlarına, doktora programı dönem arkadaşlarıma ve hukuk tarihçisi Prof. Dr. Fethi Gedikli’ye teşekkürlerimi sunarım. Tüm aile fertlerim de aynı şekilde teşekkürü fazlasıyla hak ediyor. Onlara da sonsuz teşekkür ediyorum.

ÖZET

Siyaset biliminin önemli ve tayin edici konularından biri olan egemenlik anlayışı ve bunun yansıması, Osmanlı-Türk anayasaları bağlamında konu edinilerek yaşanan değişimler sebepleri ile beraber incelenmiştir. Osmanlı-Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi ile başlayan değerlendirmemiz, bu anayasadaki 1909 değişiklikleri, bir geçiş anayasası olarak 1921 Anayasası ve cumhuriyet devrinin ilk anayasası olan 1924 Anayasası ile devam etmiş ve 1961 Anayasası ile sonlanmıştır. Bu anayasalarda devlet ve organları, hükümdar veya devlet başkanı ve halkın birbirlerine karşı olan konumlanışı, egemenlik anlayışlarının da yansıması olarak bizzat anayasa maddeleri üzerinden veya bununla ilgili belgelerden takip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, Kanun-ı Esasi, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1961 Anayasası

ABSTRACT

The research examines the concept of sovereignty, which is one of the most important subjects in political science, and the causes of constitutional revisions in Ottoman-Turkish history. Starting with Kanun-ı Esasi, the first constitution of Ottoman-Turkish history, as well as 1909 changes in this constitution, and the 1921 constitution as a transitional constitution, continuing with the 1924 constitution, which was the first constitution of the republic era, our assessment ends with the constitution of 1961. To reflect on the concept of sovereignty, the roles of the state and its institutions, the ruler and people, the study analyzes constitutional articles and other related sources.

Key Words: Sovereignty, The Ottoman Constitution (Kanun-ı Esasi), Turkish Constitutions (1921, 1924, 1961)

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	I
TEZ JÜRİSİ ONAYI	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
İTHAF.....	X
1. GİRİŞ	1
2. EGEMENLİK KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	11
2.1. BATI SİYASİ DÜŞÜNCESİNDE EGEMENLİK KAVRAMI.....	11
2.2. TÜRK VE İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCESİNDE EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	21
2.2.1. Erken Dönem ve Klasik Dönem Osmanlı Hukuk ve Siyasi Düşüncesinde Egemenlik Anlayışı.....	31
2.2.2. Geç Dönem Osmanlı Hukuk ve Siyasi Düşüncesinde Egemenlik Anlayışının Değişim Sebepleri	40
2.2.2.1. Sened-i İttifak.....	43
2.2.2.2. Tanzimat Fermanı	46
2.2.2.3. Islahat Fermanı	49
3. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİ ANAYASALARINDA EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	53

3.1.	KANUN-I ESASİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI.....	53
3.2.	KANUN-I ESASİ'DE EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	65
3.3.	KANUN-I ESASİ'DE 1909 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNDEN SONRA EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	76
3.4.	1921 ANAYASASI'NİN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI.....	84
3.5.	BİR GEÇİŞ DÖNEMİ ANAYASASI OLARAK 1921 ANAYASASI'NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI	94
4.	CUMHURİYET DÖNEMİ ANAYASALARINDA EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	128
4.1.	1924 ANAYASASI'NİN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI.....	128
4.2.	1924 ANAYASASI'NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI	136
4.3.	1961 ANAYASASI'NİN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI.....	142
4.4.	1961 ANAYASASI'NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI.....	149
5.	DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	167
	KAYNAKLAR.....	197
	ÖZGEÇMİŞ VE İLETİŞİM.....	207

KISALTMALAR

a.y.	: Aynı yer
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
BMM	: Büyük Millet Meclisi
Bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
edt.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl

İTHAF

Her daim yanımda olan anne ve babama, aileme ve tüm eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği olan hocalarıma...

1. GİRİŞ

Siyaset biliminde, genel kamu hukuku ve anayasa hukuku disiplinlerinde egemenlik denilince ne anlaşılması gerektiği üzerinde literatürde belli bir uzlaşma mevcuttur. Buna göre “egemenlik” denildiğinde devlet, ulus ve ülke kavramları zorunlu olarak akla gelmekte buna göre egemenlikten ulusun veya milletin en üst siyasi organizasyonu olarak devletin “ülke” denilen kara, deniz ve hava ögeleri yönünden belirli bir coğrafi bölge üzerindeki en yüksek hakimiyeti anlaşılmaktadır. Ülke üzerinde yaşayan veya hukuki olarak bu coğrafyaya nispet edilen insanların tamamı, hatta diğer canlılar ve tabii varlıklar üzerindeki bu en geniş kapsamlı hakimiyet adeta tabiatüstü bir görünüm arz etmekte ve sınırsız gibi görünen bu kuvvet bazı bakımlardan sınırlamaya tabi tutularak insanlara ve topluluklara varlıklarını sürdürecekleri sahalarda oluşturulmaktadır. Modern dönemlerde bu sınırlamalar genellikle anayasalar ile yapılmakta ise de, öncesinde de devletlerin egemenlik hak ve yetkileri belirli mekanizmalarla sınırlanarak karşılıklı bir “denge” durumu oluşturulmuştur. Bu denge dinden veya örf ve adetten kaynaklanabilir. Ancak her halükarda sistem teorisi içinde dönem dönem yaşanan iç keyfiliklere rağmen siyasi devamlılık için bu denge şart gözükmekte, aksi durumda bir kaos dönemini takiben ya sistem kendini yenilemekte veya “devrim” diye adlandırılan radikal bir değişiklik ile yeni bir sistem durumuna geçilmektedir. Burada kastedtiğimiz teorik olarak sınırsız gibi görünen egemenliğin en başta fizik kuralları olmak üzere sosyoloji ile sınırlı olduğudur. Hatta bu sınırlamanın yakın tarihlerden itibaren uluslararası örgütler ve anlaşmalar bağlamında da söz konusu olduğundan bahsedilmekte beraber¹ kanaatimizce bu husus tartışmalıdır. Burada teorik bir sınırlama değil, pratik bir sınırlama vardır ve tartışma o bağlam içerisinde yapılmalıdır. Devletlerin kendi iradeleriyle egemenliklerinin bir kısmını geri dönüş imkanı saklı kalmak kaydıyla ulus üstü veya uluslararası herhangi bir örgüte

¹ Yusuf Şevki Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2004) s. 267-268.

devretmesi, egemenliğin kısmen veya tamamen kaybedilmesi olarak anlaşılamaz. Örneğin ilk duruma örnek olarak İngiltere'nin kendi iradesiyle girdiği Avrupa Birliği'nden 23 Haziran 2016 tarihinde yapılan referandum sonucu yine kendi iradesiyle aldığı ayrılma kararı gösterilebilir. Veya Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalayarak bu örgüte üye olan bir devletin yükümlülüklerini ihlal etmesi hali aynı antlaşmanın 6. maddesinde: “*Bir teşkilât üyesi işbu Andlaşma’da beyan olunan prensipleri devamlı şekilde ihlal etmekte ısrar ederse, Güvenlik Meclisinin tavsiyesi üzerine, Genel Kurulca Teşkilâtтан ihraç edilebilir.*”² şeklinde yaptırıma bağlanmıştır. Ancak bu ihraç, teoride o devletin egemenliğinin veya devlet olma vasfının ortadan kalkması demek değildir. Bu durumda pratikte yaşanacak egemenlik kısıtlamaları ise başka bir bahistir.

Egemenlik siyaset biliminin pek çok kavramı gibi tartışmalı, bir o kadar da ilgi çekici bir konudur. Otorite, iktidar ve özgürlük gibi siyaset bilimi kavramlarıyla da kesişim bölgeleri bulunan bu kavram “devlet” adı verilen siyasi organizasyonla birbirlerine yapışık, adeta onunla kaynaşmış bir kavramdır. Güç, kuvvet, buyurma, düzenleme, kendinden başka daha üst maddi güç tanımama anlamlarında kullanılan egemenlik, genel olarak “*iç egemenlik*” ve “*dış egemenlik*” olarak ikiye ayrılarak incelenmekte ve egemenliğin bu türlerinin içeriklerinin neler olduğu belirginleştirilmeye çalışılmaktadır.³ Herşeyden önce konunun hükmetme, güç, kuvvet kavramlarıyla alakası olması sebebiyle felsefe, antropoloji, psikoloji ile de ilişkisi vardır.⁴ Otorite, hükmetme gibi kavramlar interdisipliner olarak Frankfurt Okulu düşünürlerince etraflıca ele alınmış⁵, bunlardan başka Elias Kanetti de başarılı bir şekilde konuya altyapı olacak şekilde ve bu disiplinler çerçevesinde özgün bir bakış açısı ortaya koyarak konunun insan varoluşuyla olan bağlantısını göstermiştir.⁶ Konuyu bir metaforla açıklamaya çalışırsak; egemenlik devlet ve bir siyasi varlık olarak milletler için solunan hava kadar temel, varoluşu düzenleyen, ancak hayatın rutini içinde bir o

² “Birleşmiş Milletler Andlaşması,”

<http://www.basarmevzuat.com/dustur/ms/3/birlesmismil.htm>[Erişim 23.03.2019].

³ Andrew Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, çev. Hızır Murat Köse (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), s. 113-119.

⁴ Mustafa Bayram Mısıır, “Egemenlik”, *Siyaset Bilimi-Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, ed. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, 4. Bs. (İstanbul: Yordam Yayınları, 2014), s. 55-67.

⁵ Paul Slater, *Frankfurt Okulu*, çev. Ahmet Özden (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998).

⁶ Elias Canetti, *Kitle ve İktidar*, çev. Gülşat Aygen 8. Bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

kadar da arka planda kalmış bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin devletler bu prensibe dayanarak bir ülke içinde insan ve toplum hayatını şu ya da bu yönde etkileyen kararlar verirler ve verilen bu kararlar insanların hayatlarına doğrudan temas eder. Doğum, eğitim, askerlik, iş hayatı, kişiler ve kurumlar arası ilişkileri bazen alt hukuki düzenlemelere dahi girilerek en ince detayına kadar tanzim etme çabası ancak bu prensibin bir tezahürü olarak açıklanabilir.

Siyasi literatürde egemenlik kavramının müstakil başlık altında ayrıca incelenmesi ile modern devletlerin ortaya çıkması eş zamanlıdır. Bu anlamda Machiavelli, Hobbes ve Bodin'in yaşadıkları ve eserlerini verdikleri dönemlerin birbirlerine görece yakın olması ile Reform ve Rönesans hareketlerinin getirdiği yeni düşünsel ortam içindeki "egemenlik" anlayışı ile modern devletler arasında neden-sonuç ilişkisi doğal olarak akla gelmektedir.

Ancak "egemenlik" kavramının bu şekilde düşünce dünyasında ilk olarak müstakil bir başlıkla ele alınması yanıltıcı olmamalıdır. İlk olarak ortaya çıktığında Feodalite ve Katolik Kilisesi ile girilen mücadelede merkezi krallara meşruiyetlerini va'z etmede söylem üstünlüğü sağlamış olması, egemenlik kavramının içerik olarak daha önce mevcut olmadığı anlamına gelmemelidir. Burada bir "icat"tan değil, bir "keşif"ten ve bunun formüle edilmesinden söz etmek daha doğru olur. Esasen "egemenlik" zaten devletin zatında içkin olarak insanlık tarihindeki ilk devletler kadar eskidir. Halihazırda tespit edildiği şekliyle milattan önce 4. bin yıl başında Sümer şehir devletleri, "devlet" vasfını haiz bir siyasi organizasyon olmaları sebebiyle aynı zamanda "egemen" vassına sahiptiler. Gerek bu devletler ve sonrasında ardılları, gerekse de yakın doğudaki ilk imparatorluklar, Yunan şehir devletleri, Pers ve İskender imparatorlukları, Roma'nın krallık, cumhuriyet ve imparatorluk dönemleri, Emevi ve Abbasiler, Bizans ve Osmanlı devletleri bir siyasi organizasyon olarak meşruiyetlerini va'z ediyorlar ve bu meşruiyetin tebaaları tarafından kabulü ve aynı zamanda komşu veya rakip devletler tarafından zımnen veya aleni olarak tanınmasıyla "egemen" devletler olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Kısaca söylenirse egemenlik hakkında yapılacak bir tartışmada ön plana çıkması gereken egemenliğin ilk olarak tanımlanmasından çok, bu devletler açısından zaten mevcut olduğu için bunun kullanım şekli ve içeriği olmalıdır.

Burada parantez açılması gereken bir husus ise dış egemenlik ve egemenliğin karşılıklı kabulü ile oluşan “*modern devletler sistemi*”nin ne zaman belirginleştiği konusu olabilir. Buna kuşkusuz 1648 Westfalya Antlaşması olarak cevap vermek gerekir. Birbirlerinin varlıklarına ve coğrafi sınırlarına saygı duyacaklarını kabul eden prenslikler hem “*modern devletler sistemi*”nin temelini atmış; hem de egemenlik ile belirli toprak parçası (ülke) arasındaki bağı belirginleştirmiştir.⁷

Jean Bodin egemenliği “*Devletin Altı Kitabı*” adlı eserinde “*bütün vatandaşlar ve tebaa üzerinde kanunla kısıtlanmayan en üstün iktidar*” olarak tanımlamış ve ona “*sınırsız ve mutlak*”, aynı zamanda “*tek, bölünemez ve devredilemez*” vasıfları yüklemişti. Bodin, Hobbes ve Austin çizgisiyle gelen bu klasik yaklaşım daha sonraki yüzyıllarda eleştiriye uğramış, “*hukuk devleti*” ile sınırlanmış olma durumu, “*federal devlette egemenlik*”, “*kuvvetler ayrılığı*” gibi konular bakımından egemenliğin bu tanımı eleştirilmiştir. Bu yeni yaklaşım ise Alman pozitivist hukuk teorisi içinde devletin “*otolimitasyon*” yani “*kendini sınırlama ilkesi*” ile açıklanmak istenmiştir.⁸

Jean Bodin’in egemenlik kavramını ilk olarak teorize etmesi, dönemin Fransa Krallığı’nın siyasi olarak iddialı olmasının bir sonucu olmalıdır.⁹ Aynı zaman dilimi içerisinde Osmanlı Devleti de kendini en büyük ve tek meşru devlet olarak görüyor ve diğer devlet hükümdarları ancak sadriazamla eş tutuluyordu. Kasedtiğimiz, Bodin’in Fransa Krallığı’nın güncel bir ihtiyacına cevap veren tartışmasının dışında kendi sistematığı içinde varlığını sürdüren başka siyasi sistemlerin de olduğudur. Ancak konunun “evrensel” bir nitelik kazanması Batı uygarlığının yükselişi ile eş zamanlı olmuş; Fransız İhtilali, diğer uygarlık ve siyasi sistemleri ortadan kaldıran sömürgecilik faaliyetleri ve iki dünya savaşı bunun belli başlı uğrakları olmuştur. Günümüz açısından ise egemenlik, “*iç egemenlik*” bakımından hukuk devletinin gerekleri için devletin “*kendini sınırlama*” teorisi ile “*dış egemenlik*” bakımından ise “*bağımsızlık*” teorisiyle açıklanabilir.¹⁰ Böylece sınırsız olduğu varsayılan devletin

⁷ Hamit Emrah Beriş, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 63, S. 1, (2008), s. 58-59.

⁸ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 19. Bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), s. 60-65.

⁹ Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku Dersleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1952), s. 558.

¹⁰ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 54-61.

egemenlik hakkı, dışarıdan bir zorlama olmadan devletin kendi iradesiyle sınırlanmış olacak ve bunun görünümü iç egemenlik açısından “hukuk devleti”nin gereği olurken; dışta ise diğer devletler, uluslararası antlaşmalar ve uluslararası organizasyonlar tarafından getirilen fiili ve hukuki sınırlamalarla, söz konusu egemen devlet, diğer egemen devletlerle en azından hukuki olarak eşit statüde olduğu müddetçe dış egemenliği ihlal edilmemiş kabul edilecek ve bunu ifade eden kavram ise “bağımsızlık” olacaktır. Zaten her istediğine muktedir egemen bir devlet, bu devletin diğer devletlerin egemenlik hakkını tanıdığı andan itibaren, başka bir devletin egemenlik alanıyla sınırlanmış olacaktır. Egemen devlet tarafından böyle bir tanımının olmadığı ancak fiili olarak başka bir egemen devlet veya devletlerin var olduğu durumda ise, tam egemenlik iddiasının doğal sonucu olarak bu iddia sahibi devletlerin varlığının sonlandırılması gerekecektir ki, bunun formu da fiili kuvvet kullanımı, yani savaş olacaktır.

İnsanlık tarihinin büyük bir bölümünde herhangi bir devletin kendi varlığını tek meşru güç olarak, rakip siyasi organizasyonları ise arızı ve yok edilmesi gereken bir varlık olarak görmesi olgusu gözlemlenebilir. Bu husus bilinen tarihin önemli bir bölümünde yakın çağlara kadar geçerli olmuştur. Konusunu ettiğimiz dönemlerde çoklukla doğrudan tanrısal varlığa sahip kral veya imparatorlar veya otoritesi doğrudan veya dolaylı olarak tanrıdan kaynaklanan sultan, şah veya padişahlar kendilerini tek meşru güç ve diğer siyasi organizasyonları yok edilmesi veya tabi hale getirilmesi gereken bir güç olarak değerlendiriyorlardı. Yukarıda sözünü ettiğimiz Westfalien düzenine kadar dünya siyasi tarihinin ana eksenini bu olmuş ve çoklukla bir siyasi organizasyon olarak devletler sıralı olarak tabi-metbu ilişkisi içinde bir hiyerarşik düzene tabi olmuşlardır. En üst metbu devletler ise kendilerini çoklukla “tek meşru devlet” veya “dünya devleti” olarak görmüşlerdir. Osmanlı Devleti de bu metbu devletlerin en bilinenlerinden biridir. Varlığını evrensel dünya devleti olarak konumlandırmıştır ve devletin resmi adı da “Devlet-i Aliyye”dir. Dünya üzerindeki tek meşru devlet olarak kendini konumlayan Osmanlı Devleti için diğer siyasi organizasyonlar “devlet” değil çoklukla “darülharb” statüsünde yok edilmesi veya “ehli eman” statüsünde itaat altına alınıp “devlet” şemsiyesi altına alınması gereken varlıklardı. Antlaşmaları Osmanlı Devleti hazırlar; karşı taraf kabul ederdi. Osmanlı payitahtına yabancı elçi gelebilir; ama dışarıya elçi nadiren (cülüs

tebliği veya tebriki için) gönderilirdi. Gelen elçiler sıcak bir savaşın başlaması halinde casus muamelesi görür ve tutuklanırdı. Zıtvatorok Antlaşması (1606) ile bu hakimane statü sarsılmış; ancak Karlofça Antlaşması'na kadar bu düzen yine de devam etmiştir. Bu antlaşma ile yabancı iki devletin arabuluculuğu kabul edilmiş; 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan sonra da diğer devletlere elçiler gönderilmeye başlanmıştır.¹¹

Avrupa açısından ise Westfalien düzenden sonra güç ilişkisi ile oluşan istisnai olarak eşit sayılma ancak çoklukla hiyerarşik olarak birbirlerine tabi-metbu sistemiyle bağlanma ilişkisi sarsılmaya başlamış ve devletler birbirlerini eşit, aynı düzlem içerisinde ve egemenlik haklarına saygı duyarak tanımaya başlamışlardır. Bu gelişmelerle yaklaşık eş zamanlı olarak eski gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti, teorik olarak eski iddiasını devam ettirse de siyasi ve diplomatik ilişkiler bakımından dikte eden konumundan “milletlerarası sistem”in bir aktörü konumuna geçiş yapmıştır.

Tarihte “evrensel dünya devleti” iddiasında olan başka devletler de olmuştur. Örneğin Roma İmparatorluğu için imparatorluk dünyanın kendisi idi; zaman ve mekanla kayıtlı değildi. Önemli olan diğer halklara Roma'nın iradesini kabul ettirmektir. O kendini devletlerden biri değil tek devlet sayıyordu. Ortaya çıkan herhangi bağımsız bir güç, eşiti veya komşusu bir “devlet” değil, yok edilmesi gereken bir düşmandı.¹²

Bu çerçevede siyaset bilimi ve hukuk literatüründe “egemenlik”, bu kavramın meşruiyetini aldığı kaynak açısından değerlendirilmiş ve tasnifler bu merkezden yapılmıştır. Bu kaynak modern zamanlara kadar tanrısal/ilahi bir kaynağa dayandırılmış; sonrasında “ulus” adı verilen genel itibarıyla soy olarak türdeş olduğu varsayılan bir topluluğa veya böyle bir topluluk ve etrafında kümelenmiş farklı soy birliklerinin “ulus” olarak tanımlanarak bir sözleşme temelinde bir araya geldikleri varsayımıyla, egemenlik bu sözleşmeden kaynaklanmak kaydıyla bu yeni siyasi kurucu öğeye yüklenmiştir. Bu siyasi öğeler modern çağların “ulus”ları olarak “ulus

¹¹ Uğur Kurtaran, “Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnameleri Genel Özellikleri ve Diplomatik Açısından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 60, (Ankara, 2016), s. 102-104.

¹² R. Barış Ünlü, “İmparatorluk Fikrinin Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 65, S. 3, (Ankara, 2010), s. 247.

devletlere” vücut vermiş ve günümüze kadar gelinmiştir. Yakın tarihte bunun ötesinde artık Avrupa Birliği gibi “ulus üstü” yapılar da gündeme gelmeye başlamış; ancak bu yapıların içlerindeki bileşenlerin ilanihaye mevcut halleriyle mi devam edeceği, yoksa aslında bu ulusların birarada “süper ulus” a vücut vererek yeni ve daha büyük bir ulus mu meydana getirecekleri tartışmalı bir konudur. Kanaatimizce Avrupa Birliği örneğinde bayrağı ve milli marşı olan ve aşamalı olarak bütünleşmesini derinleştiren bu birliğin bir “süper ulusa” vücut vermeye çalıştığı açık olmakla beraber başarısını ölçmek için kriterlere ve uzun erimli gözlemlere ihtiyaç duyulacaktır.

Türkçede halihazırda “egemenlik” olarak kullanılan siyaset bilimi ve hukuk disiplinlerinin bu merkezi kavramı geçen yüz yılın ilk yarısına kadar “hakimiyet” terimiyle açıklanmaktaydı. Etimolojik olarak Arapçadan Türkçeye geçen bu kelime “*hakeme*” kökünden gelmekte ve “*hükmetmek, yönetmek, emretmek*” anlamlarına gelmektedir.¹³ Aynı kökten kaynaklanan bir başka kelime ise “*hikmet*” kelimesidir ve bu akrabalık anlamlı görünmektedir.¹⁴ Aynı anlam içeriğiyle olmak üzere Türkçedeki “sadeleştirmecilik” akımının bir yansıması olarak bu kavram “egemenlik” kelimesiyle terimleştirilmiş ve zamanla yaygınlaşan bu kullanım günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bu kullanımın eski Türkçeden uyarlandığı şüphelidir.¹⁵ “Egemenlik” kelimesini etimolojik olarak Yunanca kökenli olarak “*hakim*”, “*lider*”, “*şef*” anlamıyla “*hegemon*” kelimesine bağlamak gerek kavram içeriği gerekse de fonetik olarak daha makul görünmektedir.¹⁶ Andreas Tietze de bu kelimeyi “*yabancılığı iki ünlü arasındaki ‘g’nin ‘ğ’ ye dönmemiş olmasından belli*” şeklinde teşhis ederek kökenini “*önde yürüyen, orduya kumanda eden, başta olan*” anlamında Yunanca “*hegemon*” veya “*hegumenos*” a bağlamaktadır.¹⁷

“Egemenlik” kavramı siyaset bilimi literatüründe ilk olarak Bodin tarafından “*Hükümranlık, bir cumhuriyetin mutlak ve süresiz olarak kalıcı gücüdür. Latinler*

¹³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2015), s. 223-224.

¹⁴ a.g.e., s. 225.

¹⁵ Mustafa Koçak, *Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi, Devlet ve Egemenlik* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2006), s. 69-70.

¹⁶ “Egemen,” <https://www.nisanyansozluk.com/?k=egemen> [Erişim 16.03.2019]. Yazarın tespitiyle ilk olarak “hakim” anlamında 1935 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi’nde kullanılmıştır: “*Tabiate egemen olmasını bilemeyen yaratıklar, varlıklarını koruyamamışlardır.*”

¹⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2002), s. 692-693.

buna majestatem... demişler... O erk, katıksızdır ve egemendir, bu nedenle, Tanrı ve doğa yasasından başka bir gücün baskısı ve buyruğu altında değildir.”¹⁸ şeklinde tanımlanmış ve ayrıca içeriği belirlenmeye çalışılmıştır. Aynı kavram (sovereignty) Batı dillerinde Latince kökenli “*en üstün iktidar*” anlamında “*superanus*” kökeninden kaynaklanmak üzere çeşitli söyleyişlerle ifade edilmekte ve devletin mutlak gücünü tanımlamaktadır.¹⁹

Böylece ana unsurlarını bazı problematik hususlar ile beraber gösterdiğimiz bu kavram merkezinde, Osmanlı-Türk anayasalarının belli bir periyodu tezimizin de çıkış noktası olmuştur.

Konu: Mevcut çalışma, bu önemli kavramın 1876-1961 tarihleri arasında va’z edilen dört Osmanlı-Türk anayasası özelinde bu metinlere yansıma şeklini ve bunun hukuki siyasi anlamını “konu” edinmiştir.

Amaç: Osmanlı-Türk anayasalarında “egemenlik” kavramı ve bunun siyasi ve hukuki karşılığı, 1876 Kanun-i Esasisi’nden başlanarak 1961 Anayasası’na kadar, geçirdiği değişimlerle beraber tartışılmak istenmiştir. Önce bu değişimin siyasi ve toplumsal zemini ortaya konulmuş; devamında detaylı olarak bu anayasalardaki “egemenlik anlayışı”nın anayasa maddeleri üzerinden, hazırlanış süreçleri dahil edilerek ve her bir anayasa döneminin kendi içlerinde karşılaştırılarak incelenmesi yapılmıştır. Böylece Osmanlı-Türk anayasalarının önemli bir konusu üzerinden yakın dönem Osmanlı-Türk hukuki, siyasi ve toplumsal sisteminin daha detaylı anlaşılması hedeflenmiştir.

Yöntem: Konu ve amaç açılarından hedefe uygunluk göstermesi sebebiyle nitel veya betimleyici araştırma metodu tercih edilmiş; ayrıca bu anayasalar egemenlik anlayışları açısından kendi içlerinde karşılaştırılmıştır.

Literatür: Konu, Türk literatüründe başlıca anayasa hukuku, genel kamu hukuku veya siyaset bilimi kitaplarında bölüm başlığı olarak veya yerine göre bölüm içlerinde dolaylı olarak işlenmiştir. Konuyu bağımsız bir çalışma konusu olarak etraflıca inceleyen çalışmalar ise sırasıyla Yusuf Şevki Hakyemez’in “*Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı*” adlı çalışması ile Mustafa Koçak’ın

¹⁸ *Klasik Siyasi Felsefe Metinleri*, der. Blandine Kriegel, çev. Zühre İlkelen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 19-21.

¹⁹ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 59-60.

“Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi - Devlet ve Egemenlik” adlı çalışması olmuş, bunu Hamit Emrah Beriş’in “Egemenlik - Bir Kavramın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği” adlı bu konudaki doktora tezinden üretilmiş çalışması izlemiştir. Ayrıca “egemenlik” ve özellikle “millet egemenliği - halk egemenliği” merkezinde farklı yazarlarca yapılmış makale çalışmaları da mevcuttur.

Konumuz olan Osmanlı-Türk anayasaları özelinde ise yine anayasa ve genel kamu hukuku ile siyaset bilimi kitaplarında, yoğunlukla “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş” bağlamında veya çoklukla da bölüm içi olarak kısa değinmeler halinde “egemenlik” konusu işlenmiştir. Osmanlı-Türk anayasalarındaki egemenlik anlayışının detaylı olarak bağımsız çalışmalara konu olması ise daha yakın tarihlerde ve akademik tezler şeklinde söz konusu olmaya başlamıştır. Ayşe Funda Kılıç’ın 2011 tarihli “Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm” adlı doktora tezi daha genel çerçeveli olmak kaydıyla, Gülden Çamurcuoğlu’nun yine 2011 tarihli “1921 Anayasası’nın Kuramsal Temelleri ve Dayandığı Egemenlik Anlayışı” adlı yüksek lisans tezi ile Seval Kılıç’ın 2014 tarihli “Kanun-i Esasi’de Egemenlik Anlayışı” adlı yüksek lisans çalışması bu bağlamda değerlendirilebilir.

Eldeki çalışma, mevcut literatüre 1924 ve 1961 anayasalarını da dahil ederek, 1876-1961 tarihleri arasındaki dört Osmanlı-Türk anayasasını “egemenlik anlayışı” bağlamında, anayasa metinleri ve metinlerin hazırlanma/oluşturulma aşamaları üzerinden, her bir anayasa dönemi için, önemli değişiklikler ile beraber bir bütün olarak inceleme amacındadır. Ayrıca bu dönemler Osmanlı-Türk tarihinin önemli bir değişim dönemine karşılık gelmektedir. Her bir anayasa dönemi “egemenlik” açısından ayrı ayrı inceleme konusu yapılırken, bunların aynı zamanda kendi içlerinde de ayrı ayrı karşılaştırılması yapılarak, hukuki ve siyasi metinler üzerinden egemenlik anlayışının değişimi ve bunun siyasi ve toplumsal bağları gösterilmek istenmiştir.

Çalışmanın Bölümleri: Konuyu ana hatlarıyla ele alan “giriş” bölümünden sonra “egemenlik” konusunun Batı siyasi düşüncesi bağlamında ne anlama geldiği ve tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimler ilk olarak analiz edilmiş; sonrasında Türk ve İslam siyasi düşüncesinde bu konunun geçirdiği değişimler İslamiyet öncesi ve sonrası kendi içinde ayrı ayrı tahlil edilerek konunun tarihsel kökleri

belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Bu ana başlık altında çalışmanın ilerleyen safhasında genelden daha özele geçilme dışıncesiyle “Erken Dönem ve Klasik Dönem Osmanlı Hukuk ve Siyasi Dışıncesinde Egemenlik Anlayışı” adlı başlık altında tez konusunun Osmanlı özelindeki alt yapısı tartışılmıştır. “Geç Dönem Osmanlı Hukuk ve Siyasi Dışıncesinde Egemenlik Anlayışının Değişim Sebepleri” başlığı altında ise tarihsel kırılma noktalarından birine yaklaşan Osmanlı Devleti’nde egemenlik anlayışında değişime sebep olan unsurlar tartışılmıştır. Bu bölümde alt başlıklar “Sened-i İttfak”, “Tanzimat Fermanı” ve “İslahat Fermanı”dır. Bu üç önemli tarihsel belgenin metinleri de ilk kaynak olarak değerlendirilerek sonrasında Osmanlı siyaset ve hukuk dışıncesinde “egemenlik” konusundaki değişimlerin izlerinin bulunduğu bu belgeler siyasi ve sosyal arka planıyla değerlendirilmiştir.

Benzeşen yönleri olduğu kadar ayrışan yönleri de olan “Batı” ve “Doğu” gibi iki ayrı dışınce dünyasının uzun bir tarihsel akıştan sonra buluşma noktalarından biri olan tezimizde konu alınan 1876-1960 arası zaman dilimi, iki ana başlık halinde “Osmanlı Devleti Dönemi Anayasalarında Egemenlik Anlayışı” ve “Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Egemenlik Anlayışı” şeklinde bölümlenmiş ve bu ana başlıklar altında tek tek her anayasa dönemi için ayrı alt başlıklar açılarak ilgili “anayasanın ortaya çıkış şartları ve hazırlanışı” ile ilgili “anayasadaki egemenlik anlayışı” şeklinde isimlendirdiğimiz bölümlerde tezimizin de ismini oluşturan “Osmanlı-Türk Anayasalarında Egemenlik Anlayışı” konusu 1876-1961 ekseninde detaylı olarak tartışılmıştır.

2. EGEMENLİK KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. BATI SİYASİ DÜŞÜNCESİNDE EGEMENLİK KAVRAMI

Eski Yunan’da gerek Eflatun gerekse de öğrencisi olan Aristoteles devlet ve siyaset üzerine görüşlerini detaylı olarak açıklamışlardır. Özellikle Aristoteles “Politika” adlı eserinde siyasi, ekonomik ve dini bir yapı olan “polis”i yani şehir devletini tanımlarken günümüze yakın bir anlamda egemenliği de tanımlamaktadır:

“Son birlik, çeşitli köylerden oluşan şehir ya da devlettir (polis). Bununla, hemen her bakımdan süreç tamamlanmıştır; kendi kendine yeterliğe erişilmiş ve böylelikle, yaşamın kendisini sağlamak için başlamışken, şimdi iyi yaşamı sağlayabilecek bir duruma gelmiştir. Bundan dolayı, içinden çıktığı daha eski topluluklar nasıl doğarsa, şehir-devleti de öylece yetkinlikle doğal bir topluluk biçimidir. Bu birlik, ötekilerin amacıdır ve bunun doğasının kendisi bir amaçtır; çünkü, biz herhangi bir şeyin yetkinleşme sürecinin tamamlanmış ürününe o şeyin doğası deriz. İnsan, ev, aile, her şey o olmayı (kendi doğasına erişmeyi) amaçlar. Bundan başka, amaç ve son (sonul neden) ancak en iyi olandır; kendi kendine yeterlik ise, hem amaç hem yetkinliktir.”²⁰

Burada kuşkusuz bir siyasi organizasyon olarak “polis” için “kendi kendine yeterlik” olarak tanımlanan olgu “egemenlik” olarak anlaşılmalıdır.

Bu cümleden olarak “egemenlik” terimini etimolojik ve kavramsal olarak inceledikten ve “devlet” kavramı ile iç içe olduğunu tekrar vurguladıktan sonra detaylı olarak tanımlanmamış olsa dahi Doğu’da ve Batı’da bu merkez çevresinde tartışmaların uzun bir geçmişe sahip olduğuna değinmek gerekecektir.

Roma İmparatorluğu’nun yıkılış döneminde yaşayan Aziz Augustinus (354-430) “iktidar” kavramını tartışmış ve “dünyevi egemenliğin kaderi yok olmak ise, kalıcı olan bir devlet yok mudur?” sorusunun cevabını ararken “Yeryüzü Devleti” ile “Tanrı Devleti” ayrımını yapmış ve bunların farklılıklarını göstermiştir.²¹

²⁰ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul:Remzi Kitabevi, 1975), s. 9.

²¹ Levent Köker, Mehmet Ali Ağaoğulları, *İmparatorluktan Tanrı Devleti’ne*, 8. Bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2017), s. 147-156.

Daha sonra Papa (Büyük) Gregorius 7. yüzyılda Kilise’yi dünyevi iktidar karşısında üstün ve hakim duruma getirmiş; iktidarını Tanrı’dan alan dünyevi yöneticinin Kilise’nin koyduğu kurallara uyarak bir “*Hristiyan Monark*” olabileceği, aksinin ise “*aforoz*” yaptırımı ile sonuçlanacağını va’z etmiştir. Bu anlayış, 11. yüzyılda VII. Gregorius tarafından teorik olarak da temellendirilmeye çalışılmıştır.²² Yine buna yakın bir dönemde Salisbury’li John dünyevi ve uhrevi iktidarın kaynağının tek olduğunu, ancak Tanrı’nın “*iki kılıcı*” da Kilise’ye verdiğini, Kilise’nin ruhani gücü elinde tutarken, dünyevi gücü prenslere verdiğini söylemiştir. Bu durumda yöneticiler Kilise iktidarının bir temsilcisi ve daha aşağı işlerin uygulayıcısı olarak konumlanıyorlardı. Hatta Kilise’ye yani Tanrı buyruğuna aykırı davranan ve “*tiran*”a dönüşen yöneticileri Kutsal Kitabın verdiği yetkiye dayanarak katletmek “*yasaya uygun ve şanlı bir hareket*” oluyordu. Bu yaklaşım, ruhban sınıfını açık olarak yönetici sınıfın üstünde ve dokunulamaz bir pozisyona getiriyordu.²³

13. yüzyıla gelindiğinde ise Thomas Aquinas’ın yorumlarıyla, teoloji ve siyaset anlayışında ağırlık Platoncu yorumdan Aristocu yoruma doğru kaymış; hatta Aquinas’ın görüşleri çok daha sonra Katolik Kilisesi’nin resmi öğretisi olmuştur.²⁴ Thomas Aquinas “*devletin insan yasasına dayanan bir örgütlenme olduğunu*”, egemenliğin (dominium) ise halkın koyduğu kuralların yani insan yasasının ürünü olduğunu söylemektedir. Kısaca: *İktidar Tanrıdan gelir, fakat bu iktidarın kullanılmasıyla gerçekleşmiş değişik siyasal örgütlenme biçimleri doğal yasanın sonuçlarıdır. Çünkü devlet doğaldır.*²⁵

Bu çerçevede üzerinde durulması gereken bir husus ise “egemenlik” kavramının içeriğinin belirginleştirilmeye çalışılmasının 16. yüzyılın son çeyreğinde Bodin tarafından merkezi krallıkların güçlenmeye başladığı, ancak mezhep bölünmüşlüklerinin yaşandığı bir döneme denk gelmesidir. Feodal yapının büyük ölçüde geri kaldığı bu dönemde Bodin, güçlü bir kralın merkezde olduğu “adalet”e dayanan istikrarlı bir siyasi yapının teorisini kurmaktaydı. Yapılan tanımlamayla da devlet erkinin devamlılığına olan vurgu ve bunun öğelerini gösterme “egemenlik” kavramı üzerinden yapılıyordu. Devlet erkinin sürekliliğine verilen bu baskın rolle, o

²² a.g.e., s. 167-168.

²³ a.g.e., s. 219-220.

²⁴ a.g.e., s. 228.

²⁵ a.g.e., s. 252, (Bigongiari’den naklen)

döneme değin monarklarca yapılan uluslararası antlaşma veya iç hukuki düzenlemelerin her taht değişikliğinde yeni monark tarafından ayrıca onaylanmadan ve geçerli olduğu ilan edilmeden geçersiz olmasındaki mahzur da teorik olarak aşılmış oluyordu.

Ancak Bodin bu kavramı merkezi Fransa Krallığı'nın hukuki ve siyasi pozisyonunu feodal senyörlere karşı güçlendirmek amacıyla kullanmıştır. “Kral ölmez” mottosu bu anlamda kralın siyasi varlığının sürekliliğini anlatmaktadır.²⁶ Bodin devleti, yalnız kuvvet kullanarak fiili durum oluşturma üzerine değil, hukuk ve ahlaka da dayanan bir meşruluk üzerine oturtmaya çalışmaktadır. Erdemi ve aileyi devlet anlayışının merkezine koyan Bodin, Antik Roma'da hukuken tanınan ailesi üzerinde en geniş yetkilere sahip “*pater famillias*” olarak babanın aile üyeleri üzerinde sahip olduğu hak ile kralın uyrukları üzerinde sahip olduğu hakkın birbirlerine benzediğini söyleyerek ailelerde nasıl ortak şeyler var ise devlette de bunun olduğunu, bunun da ortak kamusal yerler ve mekanlar olduğunu söylemektedir.²⁷

Ancak Bodin'in devlet teorisi içerisinde asıl katkısı “egemenlik” konusundadır. O kendinden önceki düşünürlerin bu kavramı tanımlamadığını söyleyerek, Roma hukukunda “*majestas*” ya da “*summum imperium*” olarak yer alan bu ilkeyi “*yurttaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güç*” olarak tanımlar.²⁸ Ona göre bu güç “*mutlaktır*” ve başka bir dünyevi güç tarafından sınırlanmamıştır. Bu güç aynı zamanda “*süreklidir*”. Süreyle tahdit edilmiş ve istenildiğinde geri alınan şey ise “*egemenlik*” değil, “*yetki*”dir. Bu yetkiyi kullanan kişi “*yönetici*”dir ve egemenin verdiği süre ve sınırlar içinde bu yetkisini kullanabilir. Yöneticinin doğa yasalarına uymayan emirlere, vicdanının sesine uyarak uymama hakkı olmakla birlikte bu bir isyan hakkı değildir. Bu durumda yapılacak şey devleti terketmektir. Yöneticiye egemen sıfatıyla yetkiler veren kral bu egemenliğini doğal ya da başka sebeplerle kendinden sonra gelene tacıyla birlikte devreder. Bu durumda egemen değişmiştir; ama egemenlik devam etmektedir. Egemenlik aynı zamanda “*bölünemez*

²⁶ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 5. Bs. (Ankara: İmge Yayınları, 2018), s. 34.

²⁷ a.g.e., s. 18-25.

Jean Bodin, *Six Books Of The Commonwealth*, çev. M.J. Tooley (Oxford: Basil Blackwell), s. 6-7, 97.

²⁸ a.g.e., s. 25.

Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 26-27.

devredilemez” bir karakterdedir. “*Auctoritas*” ile “*potestas*”a aynı anda sahip olan egemen ikincisini kullanılmak üzere devredebilir. Egemenlik bölünmemek şartıyla bir prenste, toplumun tümünde veya bir azınlıkta olabilir. Aksi kargaşa demektir ve bu “*devlet*”in yozlaşmış halidir. Ancak bu husus iktidarın kullanımının başka ellere verilemeyeceği anlamına gelmemektedir.²⁹ Burada Bodin’in egemenliğin sahibi olarak devlet (veya kral) ile egemenin yönetme aracı olarak hükûmet (veya iktidar) arasında bir ayrım yaptığını söylemek gerekecektir.³⁰ Bodin aynı zamanda egemenliği “*Tanrısal ve doğal yasalarla*” (özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve barış hakları ile ahde vefa); “*temel yasalarla*” (tahtta ardıllık, kamu mal ve mülklerini başkasına devretmeme veya zimmetine geçirmeme); “*ekonomik sınırlamalarla*” (özel mülkiyet dokunulmazlığı, vergilerin toplum tabakalarının onayı olmadan konulamayacağı) tahdit etmiştir.³¹

Hobbes ise devletin amacını “*bireysel güvenlik*” olarak tanımlar. O’na göre:

“Bu güvenlik doğal hukukla sağlanamaz. Çünkü adalet, hakkaniyet, tevazu, merhamet ve özet olarak, bize ne yapılmasını istiyorsak başkalarına da onu yapmak gibi doğa yasaları, bunlara uyulmasını sağlayacak bir gücün korkusu olmaksızın, bizi taraf tutmaya, kibre, öç almaya ve benzer şeylere sürükleyen doğal duygularımıza aykırıdır. Kılıcın zoru olmadıkça ahitler sözlerden ibarettir ve insanı güvence altına almaya yetmez. Dolayısıyla, doğa yasalarına rağmen, (bu yasalara uyulmak istendiğinde ve güvenlik içinde uyulması mümkün olduğunda) kurulu bir iktidar yoksa veya bu iktidar güvenliğimiz için yeterince büyük değilse; herkes, bütün diğer insanlara karşı korunmak için, kendi gücüne ve kurnazlığına dayanacak ve üstelik bunu meşru olarak yapabilecektir.”³²

Hobbes “egemenlik” ve “egemen güç”ü tanımlarken aslında tanımladığı şey devletin kendisi ve bunun oluşumudur. Hobbes iki zamanlı tek bir sözleşmeden söz ederken; bunun ilk aşamasında henüz “*kalabalık*” halinde olan insanların bir sözleşme ile devleti oluşturmaya karar verme durumlarında bu iradelerinin belirmesiyle “*halk*” haline geldiklerini; ikinci aşamada ise bu defa çoğunluk olarak temsil için yetkilendirdikleri “egemen”in tek bir kişi mi veya bir meclis mi olacağına karar verdiklerini söyler. O’nun tercihi demokratik veya aristokratik bir meclis değil, monarşi, veya tek kişinin yönetimidir.³³ Hobbes’e göre; “*egemen mutlak ve ondan*

²⁹ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 27-35.

³⁰ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 13. Bs. (Ankara: Siyasal Yayınları, 2017), s. 384.

³¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 36-40, Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, s. 559.

³² Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, 18. Bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), s. 133.

³³ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 226-228.

*daha üstün bir erk yoktur”, “egemenin erki süreklidir ve bölünmez” ve “egemen yasaları yapar ve yaptığı yasalarla bağımlı değildir.”*³⁴

Merkezi krallıklar zamanla ulus-devlete dönüşürken, egemenlik de monarktan siyasi bir kurucu öge olarak kabul edilen “ulus”a geçmiş; monarşiyi meşrulaştırmanın aracı olan bu kavram bu defa “ulusal irade” adıyla Fransız İhtilali sürecinde Sieyes tarafından formüle edilmiştir.³⁵ Bu formülasyon aslında daha önce Rousseau’nun Toplum Sözleşmesi kitabında ortaya koyduğu ilkelerin “tiers etat” (üçüncü sınıf) lehine yorumlanmasından ibaretti.³⁶

Rousseau Toplum Sözleşmesi’nde egemenliğin devredilmezliğini:

*“Daha önce ortaya koyduğumuz ilkelerin ilk ve en önemli sonucu şudur: Yalnız genel istem (irade) devletin güçlerini devletin kuruluş amacına, yani herkesin iyiliğine uygun olarak yönetebilir. Çünkü özel çıkarlar arasındaki anlaşmazlık nasıl toplumların kurulmasını gerekli kılmışsa, aynı çıkarlar arasındaki anlaşma da bunu olanaklı kılmıştır. İşte, toplumsal bağı kuran şey, bu birbirinden ayrı çıkarlar arasındaki ortak şeydir. Bütün çıkarların anlaştığı bazı noktalar olmasaydı, hiçbir toplum var olmazdı. İşte, toplum bu ortak çıkar açısından yönetilmelidir. Egemenlik, halk oyununun yürütülmesinden başka bir şey olmadığı için, bence hiçbir zaman başkasına geçirilemez; birleşimli (kolektif) bir varlık olan egemen varlığı da ancak yine kendisi temsil edebilir: “İktidar başkasına geçebilir ama istem geçemez.” sözleriyle ifade eder.*³⁷

Egemenliğin bölünmezliğini ise: *“Egemenlik hangi nedenlerden ötürü başkasına bağlanamazsa, yine aynı nedenlerden ötürü bölünmez, çünkü istem ya geneldir, ya değildir; ya halkın tümünün istemidir ya da sadece bir bölüğünün. Birinci durumda, açığa vurulan bu istem bir egemenlik işidir, yasayı oluşturur; ikincideyse sadece özel bir istem ya da bir yönetim işidir; çok çok bir kararnamedir.”* sözleriyle ifade etmiştir.³⁸

Devamında egemenliğin kullanımının bölümlere ayrılması, yani “güçler ayrımı” konusunda ise: *“Ama bizim politika yazarlarımız egemenliği ilkesinde parçalara ayıramadıkları için, konusunda ayırıyorlar. Onu güç ve istem, yasama gücü ve yürütme gücü, vergi, adalet ve savaş hakları gibi birtakım parçalara bölüyorlar; iç yönetim ve dış ilişkilere girişme yetkisi diye bölümlere ayırıyorlar. Kimi zaman bütün bu parçaları birbirine karıştırıyor, kimi zaman birbirinden ayırıyorlar. Egemen varlığı ayrı ayrı parçalardan eklenerek oluşan gerçeksiz bir varlık durumuna sokuyorlar...”* “...Bu yanlışlık önce egemen güç üstünde doğru düşünceye sahip olmamaktan, sonra da belirtilerini parçaları sanmaktan ileri geliyor. Örneğin, savaş açmak, barış yapmak gibi işlere egemenlik işlemi gözüyle bakılmıştır. Oysa bunlar egemenlik işlemi değildir, çünkü bu

³⁴ a.g.e., s. 230-234.

³⁵ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Bs. (Ankara: İmge Yayınevi, 2010), s. 195-201.

³⁶ Emmanuel Joseph Sieyès, *Qu'est-ce que le Tiers-État?* (Paris: Éditions du Boucher, 2002) <http://www.leboucher.com/pdf/sieyes/tiers.pdf> [Erişim 24.07.2019].
Emmanuel Sieyes, “Tiers Etat Nedir?”, çev. Süheyb Derbil, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, (Ankara, 1951), s. 126-207.
http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=275 [Erişim 24.07.2019].

³⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, 10 Bs. (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013), s. 23.

³⁸ a.g.e., s. 24.

işlemlerin hiçbirisi yasanın kendisi değil, uygulanmasıdır sadece; ileride, yasa sözcüğüyle ilgili düşünceler anlatıldığı zaman açıkça görüleceği gibi, bunlar sadece yasanın uygulandığı özel bir durumu belirler. Öbür ayırmalar da bu yoldan incelenirse görülür ki, egemenliği parçalara ayrılmış gördüğümüz zaman yanlışlığa düşeriz. Egemenliğin parçaları sanılan haklar ona bağlıdır ve her zaman birtakım yüksek istemlerin varlığını gerektirir. Bu haklar o istemlerin uygulanmasını sağlar.”³⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Burada Rousseau, egemenliğin bölünmez tek bir doğası olduğunu, onun parçaları gibi görülen şeylerin ise “devredilemez” ve “bölünemez” olan bu tek ilkenin belirtileri veya yansımaları olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç olarak Batı siyasi düşüncesinde egemenliğin kaynağı teokratik yaklaşım ve demokratik yaklaşım olarak iki ayrı başlıkta değerlendirilebilir. Bunlardan teokratik yaklaşım “*yönetenlerin ilahi tabiatı teorisi*” adıyla Eski Mısır ve bazı Mezopotamya uygarlıklarında olduğu gibi hükümdarlara doğrudan Tanrısallık atfeden “Tanrı/Kral” anlayışını tanımlarken; “*tabiatüstü ilahi hukuk teorisi*” Hristiyanlığın yayılmasıyla beraber “Tanrı/Kral” anlayışının terkedilerek kralların Tanrısallık bir tabiata sahip olmamakla beraber iktidarlarını vasıtasız olarak doğrudan Tanrı’dan aldıkları bir anlayışı tanımlamaktadır. Buna göre iktidarın kaynağı Tanrı olduğu gibi onu kullanacak kişi ya da hanedan da doğrudan Tanrı tarafından belirlenmektedir. Monarşik iktidarlarda en iyi tanımını bulan bu teoriye göre kanun koyma ve yönetme hakkı Tanrı tarafından doğrudan hükümdar veya belirli bir hanedana verilmiştir. Bunlara yapılacak bir itaatsizlik aynı zamanda Tanrı’ya yapılacak bir itaatsizlik anlamına gelmektedir.⁴⁰

Son olarak “*Providansiyel İlahi Hukuk Teorisi*”ne göre ise egemenliğin kaynağında Tanrı bulunmakla birlikte hükümdarı Tanrı’nın koyduğu genel düzen içerisinde insanlar seçmektedir. Halkın seçimi ise Tanrı’nın doğal ve temel kanunlarının bir parçasıdır. Thomas Aquinas tarafından savunulan bu görüşe göre egemenliğin kaynağı Tanrı’dır; ancak yönetim, hükûmet biçimi beşeridir. Bu da yine Tanrı’nın tabiatı kurduğu düzenin bir parçası olarak Tanrısallık iradeye dahildir. Katolik Kilisesi, 1892’de Papa XIII. Leon’un yayımladığı bir genelgeyle monarşik

³⁹ a.g.e., s. 24-25.

⁴⁰ Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, s. 819-821.

Talip Türcan, “İslam Hukukunda Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 1999), s.120-122.

yönetimlerin yanısıra halk iradesiyle de ilahi iradenin yeryüzüne yansıyabileceğini kabul etmiştir.⁴¹

Egemenliğin kaynağı ile ilgili demokratik, beşeri veya sözleşmecî yaklaşımlar ise “*milli egemenlik teorisi*” ve “*halk egemenliği teorisi*” adıyla iki farklı yaklaşımdan ibarettir.⁴² “*Milli egemenlik*” veya “*millet egemenliği*” teorisine göre “millet”, halihazırda o toplumda yaşayan bireylerin toplamından ibaret değildir; dünden bugüne ve yarına ulaşan bir bütündür. Geçmiş olduğu gibi geleceği de temsil eder. O topluluğa ait olarak geçmişte yaşayanlar “millet”e dahil olduğu gibi, gelecekte yaşayacak olanlar da dahildir. Egemenlik, bugün yaşayanların toplamından ayrı bir varlığa sahip “millet” adlı siyasi kurucu ögeye aittir. “*Halk egemenliği*” teorisine göre ise egemenlik tek tek halihazırda, bugün yaşayan egemenliğin bir parçasının sahibi olarak o siyasi yapıya vücut veren insanlara aittir. Bunun dışında veya üzerinde ayrı bir siyasi kurucu öge kabul edilmez.⁴³ Bu teorilere ve sonuçlarına yeri geldiğinde tekrar temas edilecektir.

Netice olarak “egemenlik” veya erken modern Türk siyasal ve hukuk literatüründeki adıyla “hakimiyet” kavramı ve bunun tanımlaması ile ilgili literatürde ilk değerlendirme 16. yüzyıl son çeyreğinde Bodin’den gelse ve bu kavram ve içeriği detaylarıyla tanımlansa da bu kavramın içeriğine vücut veren olguların insanlık tarihindeki ilk devletler kadar eski olduğu söylenenebilir. Bodin devletlerde zaten içkin olarak mevcut olan bir durumun tasvirini yaparken Fransa Kralı’nın da meşruiyetini teorik olarak güçlendirmiştir.

Egemenliğin tarihine yapılacak bir yolculukta⁴⁴, bu kavramın içeriğinin zaten devletlerde var olması gerektiği, onların “olmazsa olmazı” olduğu ve devlet bedenine

⁴¹ Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, s. 822.

Talip Türkan, “İslam Hukukunda Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri”, s.122-123.

⁴² a.g.e., s. 125-129,

Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 22. Bs. (İstanbul: Beta Yayınları, 2018), s. 111.

⁴³ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 81-84.

Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, 4. Bs. (Ankara: Yetkin Yayınları, 2018) s.284-285.

⁴⁴ Konunun felsefî arka planını ele alan bir deneme için (Jens Bartelson, *A Jenealoji of Sovereignty* (Cambridge University Press: 1995) ve tartışmalı bazı tezler için (Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat-Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, 2.Bs. (Ankara: Dost Kitabevi, 2005) ve (John H. Jackson, *Sovereignty-Modern: A New Approach to an Outdated Concept*, Georgetown Law Faculty Publications, 2010) <https://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1108&context=facpub> [Erişim 02.07.2020].

hayatiyet veren prensip olduğu düşünölünce, bu kavramın insanlık tarihinin bilinen ilk devletini kuran Sümerler kadar eski olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. İnsanlık tarihinde ilk şehir devletlerinden sonra uzun yüzyıllar krallara Tanrısal özellikler atfedilerek onlar doğaüstü nitelikte görölmüşlerdir. Krallara Tanrısal beden giydiren bu anlayış Eski Mısır, Eski Mezopotamya ve İran ile krallık ve imparatorluk dönemi Roma devletlerinde başta olmak üzere pek çok yerde geçerli olmuştur. Daha sonra Hristiyanlık ile kral/tanrı birliği farklılaşmış, bu defa gücünü ve meşruiyetini Tanrı'dan alan monark anlayışı yerleşmiştir. Bu çerçevede Batı Ortaçağı'nda "egemenlik" kavramı ile ilahi iktidarın karşılıklı konumlanması ve bu konumlanışta Kilise kurumu ile kralların karşılıklı durumu ile ilgili uzun tartışmalar yaşanmış; egemenliği nihai tahlilde Tanrı'dan türetmek kaydıyla pek çok teori geliştirilmiştir.

Ancak Reform ve Rönesans hareketlerinden sonra devletin varlığı ile ilgili tartışmalarda bu kurumun aşkın bir varlığa dayandırılmasından uzaklaşmaya başlanmıştır. Bu dönemde Niccolo Machiavelli ilk olarak devlet ile ahlak arasında zorunlu bir bağ olmadığını ispatlamaya çalıştığı gibi aynı zamanda devletin dayanağı olan egemenlik prensibini Tanrı'ya dayandırmaktan da vazgeçmiştir.⁴⁵ Bu yılları hemen takip eden dönemde Jean Bodin'in yapmaya çalıştığı hem "devlet" denen organizasyonun kökenini aileye ve doğa yasalarına bağlayarak ontolojik olarak temellendirmek, aynı zamanda da Machiavelli'nin devlet kavramı açısından uzaklaştırdığı ahlak kavramını yeniden devlet ile bir araya getirmek olmuştur. Bunun yanı sıra "egemenlik" kavramını unsurlarını da göstererek tanımlayan yine Bodin olmuştur. O'na göre egemenlik "*yurttaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak, en sürekli güç*" tür. O bunlardan başka "egemenlik" ile "yetki" yani "egemenlik" ile "iktidar" arasındaki ayrımı da yapmıştır.⁴⁶

Bu kavşakta Thomas Hobbes ise insan doğası hakkında Bodin kadar iyimser değildir. Egemenliğin mutlaklığı ve sürekliliğini vurgulayan Hobbes, aynı zamanda devlete ihtiyaç duyulmasını "bireysel güvenlik" ile açıkladığı gibi, onun varlık sahasına "halk" haline gelmeye karar veren "kalabalıklar" sayesinde ve "iki zamanlı tek sözleşme" ile çıktığını ileri sürmüştür. "Sözleşme" düşüncesini devletin temeline

⁴⁵ Niccolo Machiavelli, *Hükümdar*, çev. Yusuf Adil Egeli (Ankara: Yıldız Matbaası, 1955)

⁴⁶ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 26-35.

yerleştirmek bu açıdan önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁴⁷ Ancak, bunun dışında edinilmiş veya zorla ele geçirilmiş bir devlet de söz konusu olabilir. Her iki durumda da “Civitas” veya “Leviathan”ın sahip olduğu egemenlik onun uyrukları tarafından geri alınamaz.⁴⁸

Rousseau ise “genel irade” kuramı ile insanların birbirlerinden ayrı olan çıkarlarından başka bir de “ortak yarar” için istemlerini birleştirmeleriyle “egemen varlığın” ortaya çıktığını, iktidarın başkasına geçebileceğini, ancak iradenin (egemenlik) başkasına devredilemeyeceğini ve başkasında temsil edilemeyeceğini söylemektedir. Rousseau’ya göre egemenliğin bir başka özelliği ise onun “bölünemez” doğasıdır. Ona göre doğası gereği bölünemez olan egemenlikte bölünen şey yasa (egemenlik prensibi) değil, olsa olsa yasanın uygulanmasıdır.⁴⁹

Zaten devletlerin varlıklarında mündemiç olan egemenlik prensibini ilk olarak tanımlayan ve öğelerini gösteren Bodin, devleti ve dolayısıyla egemenliği aileye ve doğa kanununa bağlayarak bunu Monark lehine meşrulaştırıyordu. Rousseau ise tek tek bireylerin iradelerinin ortak yarar için birleşmesiyle “egemen varlık”a vücut verdiklerini söyleyerek devletin ve egemenliğin kaynağını “sözleşme”ye ve bu sözleşmeyi yapan “halk”a dayandırmaktadır.

Ancak asıl kırılma Fransız İhtilali sürecindeki önemli ideologlardan ve daha sonra ihtilalin yönünü de belirleyenlerden Emmanuel Sieyes ile olmuş denilebilir. “Üçüncü Sınıf Nedir?” adıyla yazdığı manifesto/broşürde Fransızlar açısından üç farklı sınıftan oluşan “halk” veya “ulus” kavramının içeriğini, ayrıcalıkların kalkması talebi ile Fransız halkının çok büyük bir bölümünü oluşturan “üçüncü sınıf”la doldurarak, egemenliği üçüncü sınıfın oluşturduğu “ulus”a vermiştir. O, Rousseau’da teorik olarak “devredilemeyen” ve “temsil edilemeyen” ve dolayısıyla “doğrudan demokrasi”ye ulaşan egemenlik anlayışını, tek tek bireylerin egemenliğin kaynağı olmakla beraber kamusal ihtiyaçlar için biraraya gelerek iradelerini ayrı ve soyut bir varlık olan “kamu” veya “ulus”a geri dönülemeyecek şekilde verdikten sonra sayısal olarak doğrudan yönetim zaten mümkün olamayacağı için bu soyut varlığa geçen iradenin veya egemenliğin belirli sınırlar dahilinde temsilciler vasıtasıyla

⁴⁷ a.g.e., s. 226-228.

⁴⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, s. 136-138.

⁴⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 23-25.

kullanabileceği bir yapıya ulaştırmıştır. Böylece Sieyes “kurucu iktidar” düşüncesine ulaştığı gibi “temsili demokrasi” anlayışına da ulaşmaktadır.⁵⁰

Böylece Batı düşüncesinde egemenlik ve bu kavramın etrafında şekillenen diğer kavramların radikal dönüşümü Bodin, Rousseau ve Emmanuel Sieyes çizgisiyle izlenebilmektedir. Bu izlek üzerinden, Batı düşüncesinde yönetme hakkını Tanrı’dan alan Kral’dan, Bodin ile mutlak yetkilerle donatılmış ancak yönetme hakkını “doğal düzen”den alan ancak vicdani olarak Tanrı’ya da hesap veren Kral’a veya Monark’a ulaşılmaktadır. Kral vicdani olarak Tanrı’ya hesap verse de egemenliğin kaynağı “doğal düzen”dir. Rousseau doğal düzeni yadsımaz; ancak tek tek bireylerin sahip oldukları egemenlik hakkından “ortak yarar”ı hedefleyen kısımlarının “egemen varlık” olarak devleti ortaya çıkardığını söyler. Bodin’n aksine bu egemenlik “halk”ın kendisine ait devredilemez ve temsil edilemez bir haktır. Onun sisteminde bu egemenlik hakkının sahibi olan bir Monark’a yer yoktur. Sieyes ise bu kavşakta önemli bir rol oynayarak, “kamu” veya “ulus”a devredilen egemenliğin tekrar geri alınamayacağını ve sayısal zorluklar sebebiyle ancak temsilciler vasıtasıyla kullanılabileceğini söylerken, aslında Antik Yunan’dan gelen “demokrasi” anlayışını radikal bir kırılmaya uğratar. Bu ise “temsili demokrasi”dir. Otuz bin kişilik nüfusa sahip, “vatandaş” statüsüne ise çok daha az kişinin sahip olduğu Atina demokrasisinde üç bin kişinin, aynı anda yönetici ve yönetilen olma hakkı ve görevine sahip olduğu “doğrudan demokrasi”, çok daha geniş topraklarda ve çok daha kalabalık topluluklarda “temsili demokrasi” formuna bürünmüştür. Bu ise demokrasinin “ide”si ile “pratiği” arasında önemli bir yarıлма demektir. Ancak Batı için düşünülürse yine de yönetme erkinin feodal beylerden tek bir Monark’a geçmesi ve oradan da “temsil” dolayımıyla dahi olsa “halk”a geçmesi önemli bir aşamadır.

⁵⁰ Emmanuel Joseph Sieyès, *Qu'est-ce que le Tiers-État?*, s. 50-62.
<http://www.leboucher.com/pdf/sieyes/tiers.pdf> [Erişim 24.07.2019].
Emmanuel Sieyes, “Tiers Etat Nedir?”, çev. Süheyb Derbil, s. 181-192.
http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=275 [Erişim 24.07.2019].

2.2. TÜRK VE İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCESİNDE EGEMENLİK ANLAYIŞI

Asya'nın en eski kavimlerinden biri olarak tarihin erken devirlerinde İç Asya'da yaşayan ve kendilerine "Türk" adı verilen toplulukların bilinen en eski siyasi teşekkülü Hun Devleti'dir. Bu devlet dönemine ilişkin elimizde pek çok maddi kültür ögesi olmasına rağmen doğrudan yazılı bir belge mevcut değildir.⁵¹ Ancak Türklerin kadim güney komşusu olan Çin'in oldukça zengin ve döneminde tutulmuş olan yazılı kayıtları egemenliği elinde tutan Hun Hanedanı'nın kökenine ilişkin açık bir bilgi vermese de, Hun Devleti'ni oluşturan insan topluluklarının daha sonra Göktürk Devleti'ne vücut verdiğinin açık olarak yazılması ve teşhis edilebilen sınırlı sayıda bazı kelimelerin mevcut bulunması⁵² bu devleti "Türk Devleti" olarak sınıflandırmayı makul kılmaktadır. Burada Hun Devleti'ni oluşturan insan topluluklarının veya Hun Hanedanı'nın kendilerini nasıl tanımladıklarını tartışmamaktayız. Esasen bu milletlerin nasıl ortaya çıktıklarına ilişkin, "özcü" ve "inşacı" olmak üzere iki farklı temel yaklaşım çerçevesinde tartışması yapılan bir konudur.⁵³ Burada Hun Devleti'nin insan kaynağı ve yönetim anlayışı olarak bu bölgede daha sonra kurulacak olan devletlerle belli bazı ortak özelliklere sahip olması sebebiyle "Türk Devleti" olarak vasıflandırılmasının, eldeki epigrafik malzemenin yetersiz olduğu şerhiyle beraber makul olduğunu söylüyoruz.⁵⁴ Gerek Hun, gerek ardılları olan diğer devletler, sonrasında Göktürk ve Uygur devletleri İslamiyetten önceki Türk egemenlik anlayışının net olarak izlenebileceği örnekler vermektedirler. Orhun Anıtları'ndan Kül Tigin için dikileni Kül Tigin'in kendi ağzından Güney Cephesinde: *"Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı..."* şeklinde başlamaktadır.⁵⁵ Burada yönetme erki ya da hükümlerlik hakkının yani "kut"un Tanrısal bir kaynağa dayandığına ilişkin açık ifadedir. Yine doğu cephesi: *"Üstte mavi gök altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insan*

⁵¹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), s. 70 ve 161.

⁵² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi*, 14. Bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003), s. 60-62.

⁵³ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, 7. Bs. (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), s. 74-75.

⁵⁴ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları-Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, 11. Bs. (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2017), s. 51.

⁵⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 45. Bs. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011), s.3.

oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş...” diye başlamakta⁵⁶ ve insan topluluklarını yönetme hakkına ya da egemenliğe atıfta bulunmaktadır. Aynı ifadeler daha sonra ağabeyi Bilge Kağan için dikilen anıt kitabede de benzer şekillerde geçmektedir.⁵⁷

Burada ayrıca üzerinde durulması gereken husus, devleti oluşturan zorunlu unsurlardan olan “ülke”nin bu devletler söz konusu olduğunda kesin bir netlik ile belirlenmiş olmamasıdır. Ancak rastgele göçebelik anlamına gelmeyen, belirli ve geniş sahalarda hayvan sürüleriyle beraber yaylak ve kışlak hayatları yaşayan egemenlik altına alınmış toplulukların yaşam alanlarının toplamının “ülke” (il) olarak anlaşılması gerektiği makul görünmektedir.

Her halükarda İslamiyetten önceki Türk devletlerinde yönetme erki Tanrı tarafından verilmiş bir “kut” tur. “Kut” anlam olarak “*iyi talih, baht ve devlet*” içeriklerine sahiptir. Hükümdarın “*devleti idare etme hak ve selahiyeti*”nin kaynağı kendisine bu “kut”u veren Tanrı’dır.⁵⁸ Bu “kut” un Türkler arasında yalnızca “Açına” sülalesine mensup aileler arasında el değiştirdiği görüşü Göktürkler’in “Türeyiş destanı” ile alakalı olmalıdır.⁵⁹ Ancak bunu doğrulayacak ampirik verilerden yoksun olmamıza rağmen Osmanlı Hanedanı’nın dahi Fetret Devri’nden sonra (1402-1413) efsanevi bir soydan, Oğuz Han soyundan olduğunun kanıtlanmaya çalışıldığı bilinen bir husustur ve bu husus, konuya eleştirel yaklaşanlar tarafından Orta Asya kaynaklı istila hareketinden sonra ihtiyaç duyulan “meşruiyet” arayışı olarak değerlendirilmektedir.⁶⁰ Yazıcızade Ali tarafından 1425 yılı dolaylarında Oğuz Kağan destanından da yararlanılarak, Anadolu Selçuklu tarihiyle alakalı İbn Bibi tarafından yazılan tarihin bir benzerinin Osmanlı Hanedanı’na uyarlanması dönemin ihtiyacına uygun olsa da, gerek sözlü Oğuz Kağan destanında, gerekse de bunun yazıya geçirilmiş versiyonlarında hatta Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lügat’i Türk adlı eserinde Oğuz boyları arasında Kayı boyunun açık olarak zikredilmesi,⁶¹

⁵⁶ a.g.e., s. 9.

⁵⁷ a.g.e., s. 33.

⁵⁸ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s. 66.

⁵⁹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014), s. 129-130.

⁶⁰ Colin Imber, “Osmanlı Hanedanı Efsanesi”, *Söğüt’ten İstanbul’a*, ed. Suavi Aydın v.d., 2. Bs. (Ankara: İmge Yayınları, 2005), s. 255.

Halil İnalçık, “Murad II”, *İslam Ansiklopedisi*, C.31 (İstanbul: TDV, 2006), s. 171.

⁶¹ Colin Imber, “Osmanlı Hanedanı Efsanesi”, s. 255-256.

Osmanlı ailesinin Oğuz ve Kayı kökeninin yerleşik bir topluluk içi bilgi olması gerçeğiyle birleşince meşruiyet için ihtiyaç duyulan “soy imali”nden ziyade, diplerde kalan veya yeterince önemsenmeyen bir bilginin, dönemi gereği tekrar tedavüle sokulması söz konusu olmuştur denilebilir. Bu çerçevede Sultan II. Murad’ın kayı boyunun sembolünü paralara dahi bastırması bu meşruiyet arayışının sembolik ifadesi olarak okunabilir.⁶² Yine eski Türk hükümdarlarına has bir sıfat olan “han” unvanının bu dönemde benimsenerek kullanılmaya başlanması da aynı arayışın bir tezahürü olarak düşünülebilir.⁶³

“Devlet” kelimesi Arapçadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir ve tespit edilebildiği kadarıyla Türkçede ilk olarak 11. yüzyıl ikinci yarısında Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde “*talih*” anlamında, Codeks Cumancus’da 14. yüzyıl başında “*mutluluk*” anlamında kullanılmıştır. Bu etimolojik olarak Arapçadaki “*döngü, deveran, kısmet, baht, servet*” anlamına gelmesiyle aynı paraleldedir.⁶⁴ Aynı zamanda “*iktidar, egemenlik*” anlamına da gelen “devlet” kelimesi başlangıçta hükümdarın sahip olduğu bir sıfat iken zamanla yönetsel organizasyon ve egemenliği tanımlayan bir niteliğe dönüşmüş olmalıdır.⁶⁵ Türklerde devlet ve egemenlik anlayışından bahseden en erken yazılı kaynaklar “Orhun Yazıtları” dahilindeki kitabelerdir. “İyi talih, baht ve devlet” anlamlarında “kut” olarak da bilinen hükümdarın yönetme yetkisini Tanrısal bir kaynağa bağlayan bu kitabelerdeki ifadeler eldeki diğer kaynaklarla ve bazı gezginlerin anlatımlarıyla da doğrulanmaktadır. Bu çerçevede Arapçadan Türkçeye geçen ve ilk olarak Kutadgu Bilig’de “talih” anlamında, 14. yüzyıl başında Codeks Cumancus’ta yine “mutluluk” anlamında kullanılan “devlet” kavramsallaştırması ile “kut” ibaresinin içerik benzerliği dikkat çekmektedir. “Devlet” kelimesi Arapçada bu anlamlarından başka “döngü” ve “deveran” anlamlarına da gelmektedir.

Türk soylu kavimlerin İslamiyet ile tanışmaları ilk olarak Emeviler döneminde Maverâünnehir bölgesinde olmuş; Abbasiler dönemine gelindiğinde ise kitleler halindeki ilk ihtida hareketleri yaşanmıştır. Hatta Abbasi halifesi Türklerden oluşan

⁶² a.g.e., s. 256.

⁶³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, 5. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), s. 9.

⁶⁴ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 324.

⁶⁵ “Devlet”, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=devlet> [Erişim 25.03.2019].

ayrı bir ordu kurarak bunlar için Samarra diye bilinen ordu-kenti inşa ettirmiştir. Maveraünnehir, Sogdia ve Baktria, Kuzey Hindistan, İç Asya ve Doğu Türkistan bölgelerinde hakim olan ilk Müslüman Türk devletleri de kuzeyde Karahanlılar ve güneyde Gazneliler adıyla bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yine bu süreçte Mısır da da Tolunoğulları adıyla bir Türk kökenli hanedan Mısır'da yönetimi ele almıştır. Ancak İslamiyetin Türk kavimleri arasında ağırlığının artması için Oğuzların kitleler halinde Müslüman olması gerekecekti. Batı Türkleri'nin en büyük kolunu oluşturan Oğuzlar 10. yüzyılın ilk çeyreği bittiğinde henüz birkaç yüz yıl önce İç Asya'dan Aral Gölü ve çevresindeki sahaya gelmişlerdi.⁶⁶ Bu tarihlere çok yakın Hazar Denizi'nin hemen doğusunda Üstyurt'ta onları ziyaret eden ve eski Oğuz/Türk sosyal hayatı hakkında çok değerli bilgiler veren İbn Fadlan'ın bildirdiğine göre de henüz Müslüman olmamışlardı.⁶⁷ Selçukluların ataları olması muhtemel bu topluluk çok geçmeden daha güneye akmaya başlayacak ve kitlesel olarak Müslüman olacaktı. Bu hareket Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuran sosyal yapıyı da oluşturacak ve adı geçen devletler bu kitlelere dayanacaktı.

Gerek Türklüğün Doğu kolu olarak Karahanlı, Gazneli devletleri, gerekse de Batı kolunu oluşturan Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletleri ve bunlardan başka irili ufaklı diğer beylikleri kuran Türk kökenli hanedanlar esasen önceki dinlerinden tevarüs ettikleri devletin hanedanının mülkü sayılması anlayışı gereği, “il” yani “ülke” ile devlete vücut veren insan toplulukları olarak “millet” üzerinde mutlak surette egemen olmuşlardır. Bu egemenliğin türünü “*tabiatüstü ilahi hukuk*” olarak da tanımlamak mümkündür.⁶⁸ Buna göre iktidarın kaynağı Tanrı olduğu gibi, bu iktidarı kullanan hanedan da Tanrı tarafından bizzat seçilmiştir. Bu “kutsal yönetme erki” olarak “kut”a sahip olmak demektir. Ancak bu bir keyfilik demek olmayıp “töre” denilen yazılı olmayan hukuk kuralları hükümdarı bağlamaktadır. Hükümdar halkının dirlik ve refahından birinci derece de sorumlu olarak onları kollayıp gözetmekle yükümlüdür. Bu anlayış Orhun kitabelerinde

⁶⁶ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 2.Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013) s. 92-93.

⁶⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010) s. 9-10.

⁶⁸ Talip Türkan, “İslam Hukukunda Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri”, s. 121-122.

bizzat bir hükümdar tarafından dile getirilmiştir. Teorik gerçeklik bu olmakla birlikte bunun pratiği veya teoriyle uyumlu olmayan ayrıksı olgular ayrı bir bahis konusudur.

Teorik olarak veya İslam dini açısından ise göklerin ve yerin mülkiyeti Allah’a aittir. Egemenliğin veya hakimiyetin kaynağı da Allah’a aittir. Ancak bunu melekut aleminin ya da kozmik alemin hakimiyeti olarak anlamak gerekmektedir. Mülk aleminin egemenliği veya hukuki egemenlik ise Allah’ın koyduğu hükümlere aykırı olmamak üzere Müslüman topluma aittir.⁶⁹ Sünni mezheplere göre Müslüman toplumların temsilcisi konumundaki “ehlü’l-hal ve’l-akd” tarafından seçilen devlet başkanı/halife fasık durumuna düştüğünde azledilebilen bir kişidir.⁷⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, hakimlerin ve onların naiblerinin veliyyülemrin vefat etmesiyle azledilmiş sayılamayacaklarını ifade etmektedir. Bilmen:

*“Riyaset-i amme makamına haiz olan zata veliyyül’emr, emirül’müminin gibi unvanlar verilmiştir. Bu zatlar ammenin vekili mesabesindedirler. Bunlar amme üzerindeki velayeti yine ammeden almışlardır. Adeta onların birer vekili veya elçisi demektirler. Bu cihetledir ki, kendilerinin vefatıyla veya ha’l edilmesiyle tayin etmiş oldukları hakimler ve sair memurlar mün’azil olmazlar.”*⁷¹ demekte ve bunun da İslamiyet’in hakimiyet

anlayışının bir sonucu olduğunu ifade etmektedir.⁷² Muhammed Hamidullah, Ebu Hanife’den naklen, ölen veya tahttan uzaklaştırılan halifenin atadığı vali ve hakimlerin görevlerinin kendiliğinden son bulmayacağını söyler. Çünkü bu görevliler halife adına değil halk adına görev yapar. Bu durumda görevden alma dahi halifenin kendi adına değil halk adına olacaktır. Halife’nin kendisi de bu durumda halkın en yüksek düzey temsilcisi olmaktadır.⁷³ Ancak bu durum, devlet başkanının riyaseti ele almasındaki meşruiyetin ancak ümmetin seçimi ile varlık kazanabileceği şeklinde anlaşılmamalıdır. Seçimle veya zor kullanma ile olsun, bir defa elde edilen riyaset, İslam’ın hükümlerine açık bir ayrılık ile hükmedilmiyorsa, “emniyet ve selamet

⁶⁹ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 5. Bs. (Konya: Mimoza Yayınları, 2015) s. 93.

⁷⁰ a.g.e., s. 93-94., Dürrü’l Muhtardan Fetava-yı Şerife, Mısır, 1325, s. 17, naklen: “Mansab-ı imamete nasb etmek nasıl ümmeti hakkı ise azletmek dahi ol veçhile ümmetin hakkıdır.”

Ve Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Cilt VIII (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1975), s. 249’dan naklen: “Veliyyülemr, halkın vekili mesabesindedir. Bunlar halk üzerindeki velayet yetkisini yine halktan alır.”

⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Cilt VIII, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), s. 249.

Mehmet Ali Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), s. 121.

⁷² a.g.e., s. 249.

⁷³ Muhammed Hamidullah, *İslam’da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), s. 118-110.

dairesi” temin ediliyorsa, ümmet açısından isyan hakkı doğurmaz. Hatta bu şartın yokluğunda “*onun makamına ondan ehak ve evla oldukları iddiasıyla*”, “daha iyi bir yönetim” için dahi başkaldırı hakkı tanınmamıştır.⁷⁴ Bu durum daha iyi bir yönetimin istenmemesi değil; din, can ve namus emniyetinin herşeyin önüne alınarak kötü bir yönetimin muhtemel bir kargaşaya (fitne) tercih edilmesiyle alakalıdır. Kanaatimizce bu husus geleneksel Sünniliğin “itidal” yaklaşımın da kaynağıdır.

İslam toplumlarında ruhban sınıfı olmadığı gibi dini hukuk-dindışı hukuk düalitesi de yoktur. Hz. Peygamber, Dört Halife, Emevi, Abbasi ve Osmanlı devleti pratiklerinde böyle olmuştur. Dini yorumlama tekeli elinde tutan böyle bir sınıf olmadığı gibi daha sonra “örfi” denilen kanunlar da ideal durum olarak hakkında nass veya içtihadın bulunmadığı alanlarda yapılmıştır.

Bilindiği üzere İslam hukukunda halifenin seçimi konusunda Hz. Peygamber bir usül belirlememiş; Hz. Ebubekir sağlığında kendinden sonraki halife olarak Hz. Ömer’i belirlerken, Hz. Ömer ise kendinden sonraki halifenin seçimini şuraya bırakmıştır.⁷⁵ Sonuç olarak, dört halife döneminde toplam üç usülle halifelerin seçimi gerçekleşmiştir. Hazreti Ebu Bekir ve Hazreti Ali “*istişari*”, Hazreti Ömer “*aday teklifi*”, Hazreti Osman işe “*şura*” usülleri ile seçilmişlerdir.⁷⁶ Ancak hiçbir halife kendi soyundan bir veliaht tayin etmemiştir.

“Reşid Halifeler” de denilen bu halifelerin sonuncusu olan Hazreti Ali’den bir suikast sonucu yaralanmasının ardından, son günlerinde kendisinden sonrası için halife tayin etmesi talep edilmiş; ancak bu talep kendisi tarafından “*Hayır sizi Rasulullah’ın bıraktığı gibi bırakıyorum.*” denilerek kabul edilmemiştir. Kendisinden sonra oğlu Hazreti Hasan’a ilk olarak Kufeliler biat vermiş; ancak daha sonra Hazreti Hasan antlaşma yaparak halifeliği bırakmış ve bilindiği üzere bundan sonra halifelik “soy” üzerinden yürümüştür.⁷⁷

Ancak Şia ekolüne göre Allah, peygamberi belirlediği gibi “*imam*” sıfatıyla devlet başkanının da kim olacağını belirlemiştir ve buna inanmak imanın bir esasıdır.

⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Cilt III, s. 410-411.

⁷⁵ Ebu’l Hasan Habib El-Maverdi, *El- Ahkamü’s Sultaniye-İslam’da Devlet ve Hilafet Hukuku* (Ankara: Ufuk Yayınları, 2016), s. 40.

⁷⁶ Mehmet Ali Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, s. 59.

⁷⁷ Mehmet Ali Kapar, *Halifeliğin Emevilere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), s. 24-26.

İmamların derecesi peygamberden aşağıdır ve bunlar “*ismet*” sıfatını haizdirler. Kendilerine vahiy gelmeyen ancak Hz. Peygamber’in varisi olan imamlar kendilerinden sonra gelecek olanı da tayin etmişler ve bu silsile kayıp olan on ikinci imama kadar gelmiştir. “*Gaybet Dönemi*” olan masum imamın olmadığı bu dönemde ümmetin imamının kim olacağı ise ortaya “*velayet-i fakih*” müessesesini çıkarmıştır.⁷⁸

Teorik olarak halifelğe ehil sayılmak için; adil, göreviyle ilgili konularda içtihadta bulunacak kadar ilim sahibi olması, duyu organlarıyla ilgili bir engelin olmaması, fiziki hareketiyle ilgili bir engelin olmaması, halkın işlerini görebilecek, sevk idare edebilecek fikir ve bilgiye sahip olması, düşmanla harpte halkı koruyup gözetebilecek kuvvet ve cesarete sahip olması ve bazı itirazlarla beraber Kureyş soyundan olması şartları aranmıştır.⁷⁹ Halifenin seçimi farz-ı kifaye olarak görülmüş ve yine halifeyi seçecek olanlarda (ehlü’l-hal ve’l-akd)⁸⁰ bir takım şartlar aranmıştır. “İkinci derece seçmenler” veya “seçilmiş seçmenler” de diyebileceğimiz bu kişilerde aranan şartlar: Her açıdan doğru ve adil bir kişi olmak, halifelğe aday olan kişilerde aranan şartları bilmeye yetecek ilim sahibi olmak, birden fazla halife aday olması durumunda hangi adayın en ehil olduğunu takdir edebilecek bilgi ve fikir sahibi olmak şeklinde sıralanmıştır. İki halife adayının mevcudiyeti durumunda seçimde tercih edilecek usul ve hangisinin halifeliğinin kabul edileceğine ilişkin ise farklı görüşler bulunmaktadır.⁸¹

Tarihi süreç içerisinde yaşanan halife/hükümdar değişikliklerinde, devlet yönetiminin babadan oğula geçerek “soy saltanatına” dönüşmesi eleştirilmekle beraber, meşru halifenin ardılını tayin etmesi ve bu yolla “*hilafet akdi*” nin tamam olacağı konusunda ise İslam hukukçuları arasında “*icma*”, yani ittifakla kabul vardır.⁸² Bu durumda veliahd tayin edilene tayin edenin biatı yeterlidir ve bu

⁷⁸ Mustafa Koçak, *Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi*, s. 156.
Serkan Taflıoğlu, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik Ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, C. 68, S. 3, (Ankara: 2013), s. 96-97, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1812/19141.pdf> [Erişim 24.07.2019].

⁷⁹ Ebu’l Hasan Habib El-Maverdi, *El- Ahkamü’s Sultaniye-İslam’da Devlet ve Hilafet Hukuku*, s. 31-32.

⁸⁰ Mehmet Ali Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, s. 112.

⁸¹ Ebu’l Hasan Habib El-Maverdi, *El- Ahkamü’s Sultaniye-İslam’da Devlet ve Hilafet Hukuku*, s. 31 ve 36-38.

⁸² a.g.e., s. 39.

durumda seçmenler heyetinin rızası aranmaz. Bu husus babanın oğlu kendinden sonra halife olmak üzere veliahd tayin etmesinde de böyledir.⁸³ Ancak bu hususta Basra’lı bazı hukukçular bu tayine seçmenler heyetinin muvafakat vermesini şart olarak görürler. Çünkü toplumun hakkı olan halifeyi seçme konusunda rıza ve muvafakatinin olmaması temel bir eksikliktir.⁸⁴

İslam toplumlarının tarihinde çoklukla devletler arasında tabilik - metbuluk ilişkisi kurularak hiyerarşi oluşturulmuşsa da tarihsel olarak aynı anda birden fazla İslam devletinin varlığı durumunda hangisinin meşru kabul edileceği yine de önemli bir konu olmuştur. İran ile 18. yüzyıl başlarında böyle bir sorun yaşanmış, Osmanlı uleması, aynı anda birden çok İslam devleti olamayacağından bahisle, İran şahlarının da Kırım hanları gibi Osmanlı Devleti’ne tabi olması gerektiğini savunmuşlardır.⁸⁵ Böyle bir çoklu devlet durumu İslamiyet’in erken dönemlerinde zaten söz konusu değildir. Daha sonraları için ölçütün öncelik sonralık ve İslam prensiplerine uygunluk olması gerektiği düşünülebilir. Bunun yanında Osmanlı Devleti pratiğinde, bu devletin komşusu olan diğer İslam devletleri Osmanlı Devleti karşısında pek çok defa kendilerini “düşmanla işbirliği yapan” veya “cihadı engelleyen” pozisyonunda bulmuşlardır. Bu husus Osmanlı Devleti açısından bu devletlere yapılacak askeri hareketler için “meşru” bir zemin olmuştur.

Bu anlamda eski Türk anlayışındaki egemenliğin kaynağının bir aileye verilen “kut” sebebiyle doğrudan Tanrı olması ile egemenliği doğrudan Tanrı’dan değil, Müslüman bir toplumdan alan devlet başkanı/halife anlayışı arasında ince bir fark vardır. Ancak her iki durumda da egemenliğin kaynağı Tanrı’dır.⁸⁶

Kuran-ı Kerim’de dini ve aynı zamanda siyasi bir toplum olarak zikredilen ümmetin yönetimi konusunda ayrıntılı bir emir olmamakla beraber bazı prensiplerin buradan çıkarılacağı düşünülmüştür. Bunlar: “*veşavirhüm fil emr*” hitabı ile “*ve emruhum şura beynehüm*” hitaplarıdır. İlgili ayetler şunlardır:

“Sen onlara sırf Allah’ın lutfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların

⁸³ a.g.e., s. 40-41.

⁸⁴ a.g.e., s. 40.

⁸⁵ Halil İnalcık, “Padişah”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 34 (İstanbul: TDV, 2007), s. 140-143.

⁸⁶ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 94.

başılanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.” (Al-i İmran-159)⁸⁷

“Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. İşleri de aralarındaki danışma ile yürür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar.” (Şura-38)⁸⁸

“Hakimiyet” veya “hüküm” ile ilgili de pek çok ayette hüküm bulunmakta olup bunlar Yusuf Suresi 40 ve 67. Ayetler, Kasas 88. Ayet, Kehf 26. Ayet, Maide 44 ve diğer ayetlerdir. Bu ayetlerde düzenli olarak hakimiyetin ve hüküm sahibi olanın Allah olduğu va’z edilmektedir. Ancak bu ayetlerde kastedilenin “siyasi hakimiyet” olduğuna ilişkin bir açıklık yoktur. Esasen ilk İslam devletlerinden itibaren ve devamında Selçuklu ve Osmanlı devleti pratiklerinde siyasi hakimiyetin kaynağı hakkında veya bunun İslam dinine dayandırılması hakkında bir tartışma mevcut değildir. Sünni ve Şii pratikleri ayrı bir tartışma konusudur. Her halükarda bu topluluklar ve siyasi yapıları “tabii hal” olarak varlıklarını aşkın bir varlığa refere ederek açıklamışlar ve siyasi egemenliğin kaynağı olarak Allah’ı görmüşlerdir. Döneminin siyasi ve hukuki metinlerinde de bu husus net olarak izlenebilmektedir. Buna Osmanlı-Türk tarihindeki temel siyasi ve hukuki metinler ve 1924 Anayasası’nın ilk hali dahildir. 1921 ve 1924 anayasalarında “hakimiyet” kavramı ile ilgili olarak daha sonraki tarihlerde anayasa hukuku ve kamu hukuku açısından yapılan bazı yorum ve açıklamalar, bu metinlerde daha sonra yapılan tadilleri esas alarak sonradan önceye veya güncelden geçmişe dönük bir yorumu yansıtmaktadır. Örneğin “hakimiyet” ile ilgili 1921 ve 1924 anayasalarındaki mevcut hükümlere döneminde herhangi bir itiraz gelmemesi veya monarşik yapıya karşı bir hüküm olarak yorumlanması bu meclislerin konuyu değerlendirme tarzını göstermektedir. Bu hususa ileride değinilecektir.

Bunun dışında bazı güncel çalışmaların egemenliği, Batı düşüncesinde almış görüldüğü, modern devletlere has metafizik bir ilke görünümü üzerinden değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu şekilde egemenliğe dolayısıyla kanun koyma hakkına sahip bu devletler ile de İslam toplumlarının yönetsel yapısı

⁸⁷ “Âl-i İmrân Suresi-159. Ayet Tefsiri” <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/452/159-ayet-tefsiri> [Erişim 24.05.2019].

⁸⁸ “Şûrâ Suresi-36-39. Ayet Tefsiri” <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Şûrâ-suresi/4308/36-39-ayet-tefsiri> [Erişim 24.05.2019].

kıyaslanmaktadır. Buna göre tarihsel olarak herhangi bir İslam toplumundaki yönetsel organizasyon olarak “devlet”, kendi hukukuna sahip olmadığı için, modern çağlardaki egemenliğe “kendiliğinden” sahip “devlet”ten farklı olarak aslında bir hanedana gönderme yapmaktadır. Kalıcı olan toplum, geçici olan ise onu İslam’ın koyduğu kurallara göre yönetmek zorunda olan hanedandır.⁸⁹ Kanaatimizce Hallaq’ın gözlemleri daha çok ardarda gelen farklı hanedan ve askeri sınıfların yönetimindeki Bağdat, Şam ve Mısır bölgeleriyle uyumludur. Bu bölgelerin aksine, Osmanlı Devleti’nde tımar rejiminin geçerli olduğu bölgelerde, kendi doğallığı içinde devam eden, “devlet” müdahalesinin az olduğu bir toplumsal hayat tasavvur etmek zordur. Bu bölgeler vergi ve özellikle askerlik yükümlülüğünün başlıca muhatabı olarak “devlet” aygıtı ile iç içe olmak durumunda olmuşlardır. Ayrıca bu değerlendirmenin, egemenliğin kaynağı ile siyasi olarak sahibi veya kullanımı arasındaki farkı önemsemediği ve en üst siyasi organizasyon olarak “devlet”in buyurma ve en yüksek dünyevi organizasyon olma niteliğini gözden kaçırdığı da söylenebilir. Sonuç olarak sınırları ve içeriği şeriat tarafından belirlenmiş ve modern çağlardaki gibi bireylerin ve toplumların hayatlarına derinlemesine nüfuz etmemiş olsa da, hükümdarın şahsı ile birleşmiş en üst siyasi organizasyon olarak “devlet” bu toplumlar açısından vardır. Sadece niteliği farklıdır.

Konu Osmanlı Devleti olunca egemenlik hakkının kullanımı hanedanın erkek üyelerine özel olarak ise kendilerine “*saltanat müyesser olan*”larına aittir. “Egemenlik” konusunda “*hakimiyet-i milliye*” tanımlamasının ilk olarak resmi bir belgede kullanılmasına gelince, 22 Ağustos 1909 tarihli “*Heyet-i Ayan Kararnamesi*”ne bakmak gerekecektir. 1876 Kanun-ı Esasi’sinde çok önemli değişiklikler yapan bu kararnameyi onaylayarak yayımlamak üzere Ceride-i Resmiye’ye gönderen Sultan Reşad’ın bu husustaki irade-i seniyyesinde Sultan Reşad’ın ağzından:

“...Ancak devre-i ictimaiyenin ahiri olmak ve Meclis-i Meb’usan’dan tevdi olunan levayih-ı kanuniye tekessür etmek sebebiyle Kanun-ı Esasi’nin baştan başa tedkikatına vakit müsait olamamış ve meşrutiyet-i idare ve hakimiyet- i millîyenin teyyüdü için kanun-ı mezkûr mevaddın en mühim ve müstacel olanlarının tedkiki ve mübhem ve nakıs görünenlerin tavih ve ikmal ile işbu devre-i ictimaiyeye ait kavanin sırasında ilân olunması...”⁹⁰ ifadeleriyle

⁸⁹ Wael B. Hallaq, *İmkânsız Devlet*, çev. Aziz Hikmet, 2.Bs. (İstanbul: Babil Kitap, 2019), s. 117-124.

⁹⁰ “7 Zilhicce Tarihli Kanun-I Esasî'nin Bazı Mevadd-I Muaddelesine Dair Kanun”
<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876-1/1876-1-degisiklik.pdf> [Erişim 07.07.2019].

bu değişiklikler gerekçelendirildiği gibi ilk defa olarak da “*hakimiyet-i milliye*” kavramı anayasal belgelere girmiştir. “millet hakimiyeti” anlamında bu kavramın ilk olarak hem de bir Sultan tarafından kullanılmış olması kuşkusuz dönemin siyasi ortamıyla açıklanabilir. Buradan “millet” tanımlamasının kimleri kapsadığı sorusu da çıkabilecektir. Osmanlı Devleti pratiğinde yüzyıllarca uygulanan “*millet sistemi*” bağlamında “*millet-i hakime*” olarak bu egemenliğin Osmanlı Müslümanları’na ait olduğu akla gelse de⁹¹ Islahat Fermanı ve Kanuni Esasi gibi iki temel belgeden sonra artık bu tanımlamanın Kanun-ı Esasi’nin sekizinci maddesinde ifadesini bulan “tüm Osmanlılar” olarak anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu dönemde Osmanlı Devleti bütünlüğünde bulunan etnik grupların yoğun bir kimlik bilinci kazanma ve bağımsızlık elde etme mücadelesi içerisinde oldukları doğru bir saptamadır. Ancak dönemin yürürlükte olan hukuki mevzuatına göre bir değerlendirme yapıldığında başka bir sonuca ulaşmak da mümkün görünmemektedir. Kanun-ı Esasi’nin sekizinci maddesine göre: Osmanlı Devleti tabiiyetinde bulunan her fert, din ve mezhebine bakılmaksızın “Osmanlı” tabir olunurdu ve bu sıfat kanunen belirlenmiş durumlara bağlı olarak kazanılır veya kaybedilirdi.⁹²

2.2.1. Erken Dönem ve Klasik Dönem Osmanlı Hukuk ve Siyasi Düşüncesinde Egemenlik Anlayışı

Osmanlı Devleti’nin egemenlik anlayışı ve devlet yapısı büyük ölçüde İslami devlet geleneğine göre şekillenmekle beraber İslam öncesi tarihi gelenek de etkisini sürdürmektedir. Bu anlayışta Emevi ve Abbasi etkisi olduğu kadar aynı zamanda eski Türk ve Moğol etkisi de vardır.⁹³ Devlet ve ordu teşkilatında, kurum, ritüel ve semboller açısından bu ikili kaynak durumu gözlemlenebilmekle beraber egemenlik anlayışı açısından çok defa birbirinden ayrılamayacak kadar içiçe ve bütünleşmiş bir yapı söz konusudur. Örneğin “seçilmiş” hanedanda babadan oğula geçen saltanat eski Türk geleneği ile açıklanabiliyorken, öteden beri bu şekildeki yönetici değişikliğinin (soyundan veliahd tayini) din açısından da uygun yöntemlerden biri

⁹¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), s.13.

⁹² Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 9. Bs. (Ankara: Turhan Kitabevi, 2017), s. 12.

⁹³ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. Bs. (İstanbul: Beta Yayınları, 2010), s. 126.

olduğunu söyleyen bir ekol mevcut olmuştur.⁹⁴ “Nizam-ı âlem” anlayışında da yine bu iki kaynağın bütünleşmiş olarak vücut bulduğu söylenebilir.

Egemenlik bağlamında eski Türk inancına göre gökten “kut” alarak kavimlerin başına geçen hükümdar, devletin ülkesi, halkı ve siyasi teşkilatı üzerinde mutlak söz sahibidir.⁹⁵ Ancak bu söz sahibi olma durumu “keyfilik” de değildir. Herşeyden önce “töre” denilen yazılı olmayan hukuk kuralları ve yılın belli dönemlerinde yapılan “kurultay” adlı toplantılar, nüfuzlu ordu komutanlarının etkisi gibi sebeplerle bu mutlak güç bir şekilde kontrol mekanizmalarına tabidir. İslamiyet ile beraber bu durum köklü bir değişikliğe uğramamıştır. Törenin yanında hatta çoğu defa onu da önceleyen İslam hukuku ile hükümdar belli sınırlara tabi kılınmıştır. İslam şeriatı da denilen bu hukuk manzumesi herşeyden önce kişilere yaşam, inanç ve çalışma hakkı gibi temel haklar vermektedir ve hükümdar dahi olsa kesin bir hukuki gerekçe olmadan bu alanlara girilememektedir. Bu tebaa için belli bir korunaklı alanın mevcudiyeti demektir. Teorik olarak mahkeme kararı veya kazasker, şeyhülislam fetvası olmadan üzerinde herhangi bir işlem yapılamayan bu alana pratikte dönem dönem müdahaleler de olmaktadır. Ancak kural veya asıl olan bu haklara dokunulmamasıydı.⁹⁶ Bu durum tebaa için böyle iken, padişahın “kulları” mesabesinde olarak, küçük yaşta devşirilerek Acemi Oğlanlar Ocağı’na veya Enderun’a alınan ağırlıklı Hristiyan ailelerin çocukları, belli bir eğitim ve olgunluktan sonra önemli görevlere getiriliyorlar⁹⁷ ve bu görevleri sırasında bazen de “siyaset edilerek” yaşamlarına son veriliyordu. Yine teorik olarak bu sınıf için de yargılama veya “fetva” denilen yetkilisince yapılan hukuki uygunluk incelemesi gerekirken, fiili olarak bu hususun göz ardı edilebildiği görülmektedir.⁹⁸ Bu devlet görevlilerinin baştan itibaren “köle” statüsünde kabul edilmeleri dahi İslam hukuku

⁹⁴ Ebu’l Hasan Habib El-Maverdi, *El- Ahkamü’s Sultaniye-İslam’da Devlet ve Hilafet Hukuku*, s. 42.

Mehmet Ali Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, s.108-109.

⁹⁵ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 116.

⁹⁶ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl*, 4. Bs. (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), s. 62.

⁹⁷ Sedar Özdemir, *Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008), s. 154-155.

⁹⁸ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl*, s. 55.

açısından yargılama yapılmadan katledilmelerini problemli bir alan haline getirmektedir.⁹⁹

Aynı şey “kardeş katli” meselesi için de söz konusudur. Ancak bu ayrıkı uygulamaların Osmanlı Devleti’nin tebaaya uygulanan “*şeri hukuk*” ile kullarına uygulanan “*örfi hukuk*” şeklinde birbiri ile çelişen iki ayrı hukuk sistemi üzerine bina edildiğine delalet edemeyeceği kanaatindeyiz.¹⁰⁰ Her ne kadar Halil İnalcık böyle bir düalliteyi var kabul etse de örfi hukuku Fuad Köprülü’ye dayanarak “*kendi iradesine dayanarak şeriatin şümülüne girmeyen sahalarda kanun koyma selahiyeti*” olarak tanımlamıştır.¹⁰¹ Bu durumda aslanan dini hukuktur ve padişahların “örfi” denilen kanunları kamu hukukunda ve özel hukukta haklarında herhangi bir düzenleme bulunmayan alanlarla veya nass ile yasaklanmakla beraber cezanın içeriği hakime veya hükümdara bırakılan alanlarla sınırlıdır ve bu alanın bazı prensipler gözetilerek doldurulması beklenir. Belki “olan” ile “olması gereken” ayrımı veya böyle bir düallite var kabul edilse dahi örfi hukukun yine de dini hukuka dayandırılmak istenmesi, olguyu açıklayıcı olabilecektir. Ontolojik olarak böyle bir ayrımın Osmanlı yönetici zümrenin zihninde olmadığı, ancak dışarıdan yapılan bir gözlemle böyle bir sonuca ulaşıldığı ise bir başka açıklama olabilir. Kaldı ki ehl-i örf ile ehl-i şer arasında zaman zaman bu yönde anlaşmazlıklar yaşandığı ve ehl-i örfün şeri çizgiye çekilmek istendiği de bilinmektedir.¹⁰²

Her halükarda devlet ve bu devletin ayrılmaz bir ögesi olarak egemenlik Türklerde “kut” olarak bilinir ve bu Tanrısal bir kaynağa sahiptir. Bu “kut” Tanrı tarafından seçilmiş hanedanlara verilir ve bu hanedanın erkek üyeleri “han” veya “hakan” olarak yerleşik ve belirli sınırlar dahilindeki bu yetkilerini kullanırlar. Bu sınırlama “töre” adı verilen kurallar manzumesinden ibarettir. Yılın belirli dönemlerinde toplanan “kurultay”lar ise topluluğun tamamını ilgilendiren konularda kararların alındığı geniş katılımlı toplantılardır. Ailede ve toplumda yaşça büyüklere saygıyı ve itaati esas alan bu toplumsal yapılanmadaki disiplin, İbn Fazlan örneğinde olduğu üzere seyyahlara şaşırtıcı gelmiştir. Aileler ve boylar federasyonu şeklindeki bu

⁹⁹ a.g.e., 56-57.

¹⁰⁰ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s.196-197.

Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 136.

¹⁰¹ Halil İnalcık, “Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.13, S. 2, (1958) s.102.

¹⁰² Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s.198.

siyasi yapılanma İslamiyetin kabulü ile yeni bir kalıba bürünmüştür. Bunda hem daha güneye inilerek İran gibi eski bir kültür havzasına geçilmesinin hem de İslami prensiplerin etkisi olmuştur.¹⁰³

Örneğin Selçuklu Devleti, Selçuk Hanedanı liderliğinde Türk boylarını ve çevre kavimleri tek bir hakimiyet altında birleştirirken eski İran saray ve yönetim yapılanmasının pek çok ögesini de kendinde toplamış; aynı zamanda hükümdarları için “sultan” unvanının yanısıra dini niteliği ağır basan diğer unvanlar da kullanılmış; İslami hükümdarlık alameti olarak da adlarına hutbe okunmaya başlanmıştır. Hutbe, inanç topluluğu olmaktan başka siyasi bir topluluk da olan “ümme”nin liderliğinin bir alameti idi ve Türk kavimleri tarafından İslamiyet’in kabulünün erken yüzyıllarında bazen artık sembolik hale gelen Abbasi halifeleri adına, bazen gerçek gücü elinde tutan hükümdar adına, bazen de ikisinin adına birlikte okunuyordu. Farklı çeşitleri ile unvanlar da egemenliğin bir sembolü oluyor; farklı güç ve büyüklükteki İslam devletlerinin hükümdarları, kendilerine layık gördükleri bazı unvanların artık yalnız sembolik önemleri kalsa da Abbasi halifeleri tarafından tanınmasına önem veriyorlardı.¹⁰⁴ Bu unvanlar içinde dini niteliği ağır basan pek çok unvan da bulunmakta olup konumuz olan “egemenlik” açısından bu durum, meşruiyetin İslami bir anlayışla Tanrısal kaynağa dayandırılması açısından önemlidir. O halde Türk “han” veya “hakan”ları İslamiyet’ten önce kendilerini seçilmiş bir soydan kabul ederek, yönetme erki anlamında “kut”un bu soya veya hanedana verildiğini kabul ederek kendilerine bir meşruiyet tabanı bulmuşlar, çevre boy ve kavimler üzerinde de fiili egemenlik kurdukları andan itibaren boylar ve kavimler federasyonu şeklindeki eski Türk devlet yapısına vücut vermişlerdir. İslamiyet’in kabulü ile de başlangıçta Bağdat’taki Abbasi halifesinin dolayısıyla da olsa kendilerini Tanrısal bir misyonun görevlisi saymışlardır. Mezhep çatışmaları yaşayan Müslüman toplulukların yaşadıkları coğrafyada Selçuklular Abbasi halifelerinin hamiliğini üstlenirken onlardan da dini onay ve meşruiyet almışlardır. Haçlı Seferleri’nin başlaması ile de bu misyon çok daha baskın bir şekilde kendini göstermiştir. Osmanlı Devleti ise Moğol istilasından sonra dağılan Selçuklu yönetimi ve ortaya çıkan çok parçalı siyasi

¹⁰³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 10. Bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), s. 61-64.

¹⁰⁴ Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 42 (İstanbul: TDV, 2012), s.163-166. Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 37 (İstanbul: TDV, 2009), s. 496-497.

yapılanma içinde Bizans Devleti ile sınırdas olmanın verdiği avantajla gaza faaliyetleri yaparak varlığını dini olarak meşrulaştırmış ve hakimiyet alanlarını genişletmiştir. Osmanlı hükümdarlarının ilki kabul edilen Osman Gazi'nin “kendilik” bilinci konusunda değerlendirme yapmak için elde yeterli epigrafik malzeme mevcut değilse de diğer gaza beyleri içinde “eşitler arasında birinci” olduğu varsayılabilir. Ardılı ve oğlu Orhan Gazi ilk olarak “sultan” unvanını kullanarak¹⁰⁵ pozisyonunu güçlendirmiş bu durum Sultan II. Mehmed (Fatih) ile zirveye çıkmıştır.

Kuşkusuz bu ilkçağların tanrı/kral anlayışının dışında bir hükümdarlık anlayışıdır. Bu anlayış hükümdara tanrısal bir beden öngörmemekle beraber, onlara iktidarın vasıtasız olarak Tanrı tarafından verildiğini kabul eder. Ortaçağ'ın monarşik yapılarında kendini en iyi ifade bulan bu egemenlik anlayışı “tabiatüstü ilahi hukuk teorisi” adıyla bilinmektedir ve bu Türk kavimlerinin İslamiyet öncesi ve sonrası egemenlik anlayışını da anlatan bir kavramsallaştırmadır.¹⁰⁶ Osmanlı Dönemi'nde devleti şahıslarında cisimleştiren padişahlar da bu tür bir egemenlik anlayışı ile yüzyıllarca hükümlanmışlardır.

Türklerde egemenlik anlayışının bir diğer belirleyeni olarak İslam dini açısından ise Kutsal Kitap göklerin ve yerin hakimiyetinin Allah'a ait olduğunu, Onun hükümleriyle hükmedilmesi gerektiğini birden çok ayetle emreder. Ancak bu hakimiyetin siyasi hakimiyet olduğu konusunda bir açıklık yoktur. İslamiyet'te uluhiyet niteliklerine sahip bir hükümdarlık anlayışı; ya da yaptıkları mutlak doğru kabul edilen bir ruhban sınıfı olmadığına göre, o halde bu hakimiyet nasıl tecelli edecektir? Bu durumda bu hakimiyetin kozmogonik bir hakimiyet olduğu kabul edilmiş; O'nun koyduğu sınırlar dahilindeki siyasi hakimiyet ise İslam dini açısından uygun kabul edilmiştir. O halde Kutsal Kitap ile Hazreti Peygamber'in sözlü emir ve tavsiyeleri ile fiili uygulamaları arasında inananlara yapılmasını tavsiye ettiği veya yasakladığı fiiller bir bütün olarak “nass” adıyla dinin de sınırlarını oluşturduğu için nassların belirlediği esaslar dahilinde hükmeden bir devlet yapısı ve hükümdar meşru kabul edilmiştir. Bu devlet yapısının irsi hükümdarlarca yönetilen bir monarşi veya

¹⁰⁵ a.g.m., s. 497.

¹⁰⁶ Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, s. 819.

Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 80.

Talip Türcan, “İslam Hukukunda Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri”, s. 121-122.

yöneticilerin seçimle iş başına geldiği cumhuri bir idare olması arasında bir fark görülmemiştir.

Dört halife dönemine bakıldığında, devlet reisi makamı olarak hilafet Hazreti Ebu Bekir ve Hazreti Ali için seçim veya istişari usülle olmuş, Hazreti Ömer, Hazreti Ebu Bekir tarafından aday teklif edilerek seçilmiş; Hazreti Osman ise Hazreti Ömer tarafından oluşturulan bir şura tarafından seçilmiştir.¹⁰⁷ Görüldüğü üzere bu usüller arasında kendi soyundan veliahd belirleme bulunmamaktadır.

Bu çerçevede ümmeti temsil eden ileri gelen kişilerden oluşan bir heyet olarak “ehlü’l-hal ve’l-akd” veya “ikinci seçmenler” prensibi ile monarşik yönetimlerdeki taht değişikliklerinde yeni hükümdar, bu heyetin yeni hükümdara biat etmesi, yani otoritesini kabul etmesi şartıyla meşru kabul edilmiş ise de asli olarak siyasi hakimiyet ümmete ait kabul edilmiştir. En azından teorik kabul bu şekildedir. Ancak siyasi bir topluluk olarak ümmetin veya ümmet adına “ehlü’l-hal ve’l-akd”ın bu otoriteyi kabul etmemesi halinde fiili olarak ortaya nasıl bir kompozisyon çıkacağı belirsizdir. Bu durumda tarafların askeri güçleri ön plana çıkacaktır ve taraflardan biri bertaraf olarak, kazanan taraf yine “ehlü’l-hal ve’l-akd”ın biatine ihtiyaç duyacaktır. Ancak tarihsel olarak sıklıkla rastlanan bir durum olarak, bu anlaşmazlıklar, iki hükümdar adayından birinin bertaraf olması ile aynı zamanda ona biat eden ve “ehlü’l-hal ve’l-akd” pozisyonundaki devlet ve ilim adamlarının da tasfiye edilmesiyle sonuçlanmakta, kazanan aday bu pozisyondaki başka bir heyetin biat etmesi ile teorik meşruiyet şartını sağlamaktaydı. Fetret Devri’ndeki şehzade mücadeleleri ile Şehzade Bayezid ile Şehzade Cem arasındaki taht mücadelesi bu çerçeveden değerlendirilebilir. Bunu dışında zorla baş eğdirilerek alınan biatın sağlığı da ayrı bir konudur. Bu noktada asıl olanın, biatın fiili olarak elde edilen iktidarın sonucu değil sebebi olması gerekmektedir. En azından dört halife dönemindeki uygulama budur.¹⁰⁸

Bunun dışında tahtın biat ile meşru bir şekilde elde edildikten sonra, vasiyet ile veliahd bırakılması da meşru kabul edilmiş; ancak bazı İslam hukuçuları “ehlü’l-hal ve’l-akd”ın, lehine vasiyet bırakılan adaya biat etmemesi halinde hükümdarlığın geçerli olamayacağını söylemişlerdir. Bunun dışında bazı durumlarda hükümdarın

¹⁰⁷ Mehmet Ali Kapar, *İslam’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, s. 136.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 60.

henüz sağlığında, kendinden sonraki taht adayı için biat aldığı ve hatta bu biatı vermeyenlere karşı zor kullanma iddiaları varsa da bu şartlarda verilen biatın, konu-amaç birliği açısından durumu tartışılmaya müsaittir.¹⁰⁹

Ancak daha sonraki tarihsel uygulamada hükümdarlık babadan oğula veraset sistemine döndüğü gibi, biat sistemi varlığını sürdürse de ilk dört halife dönemindeki içeriğinden uzaklaşmıştır. Uzun yüzyıllar hukuki olarak kesin kurallara bağlı olmayan ve bu kuralların kesin devlet prensibi olarak kabul edilip devlet içinde buna uygun bir g mimarisinin oluşturulmadığı bir siyasi ortamda adaylar taht için eşit olarak hak iddia etme fırsatını bulmuş ve nihai tahlilde güç dengelerinin bir yansıması olarak taht değişiklikleri yaşanmıştır. Osmanlı siyasi tarihindeki taht mücadeleleri de bu açıdan değelendirilebilir.

Fatih'in merkezi ve güçlü bir devlet teşkilatı kurmak için eski ve nüfuzlu devlet ricalini yönetim katından tasfiye etmesinden sonra devşirme sisteminin önemi de iyice artmıştır. Devşirme veya kul sisteminde Hristiyan ailelerin çocuklarının Osmanlı yönetim teşkilatına alınarak nüfusun önemli bölümünün sisteme bu yolla katılımlarının sağlandığı ileri sürülmekte ise de¹¹⁰ bunun ihmal edilebilir bir fayda olduğu kanaatindeyiz. Burada kanaatimizce yetenekli gençlerin devlet adına kazanılarak potansiyellerinin iki tarafın yararına olacak şekilde kullanılması ön plandadır. Bir diğer önemli husus, Anadolu beylikleri ile sürdürülen uzun hakimiyet mücadelesinde ele geçirilen beylik yönetimlerinin ortadan kaldırılması veya büyük ölçüde pasifize edilmesi siyaseti gdlrken, beyliği oluşturan genç nüfusun bilinçli bir nüfus politikası ile çoklukla birbirlerinden kopuk olarak yeni fethedilen yerlere yerleştirilmesi durumudur.¹¹¹ Kul sistemi konusunda, bu iki husus birlikte dşnlnce daha anlamlı bir sonuca varmak mümkün görünmektedir. Kanaatimizce Balkanlardaki Hristiyan tebaanın çocuklarının devşirilmesinde, potansiyeli ve fiziki özellikleri daha elverişli olan toplulukların rezervlerinden yararlanılmış, bu yolla sıkı bir eğitimden geçen bu gençlerin potansiyellerinden hem devlet hem de ordu mekanizmalarında fayda sağlanırken; aynı zamanda da topluluk ilişkileri güçlü ve bu yolla organizasyon geliştirme kabiliyeti olan Türkçe konuşan ahalinin yönetim

¹⁰⁹ A.g.e., s. 26-27, 76.

¹¹⁰ Yılmaz Yurtseven, *Osmanlı Siyasal İktidarı* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2019), s. 128.

¹¹¹ Glfettin elik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskan Politikası", *Divan: Disiplinlerarası alışmalar Dergisi*, S. 6 (İstanbul, 1999), s. 52-53.

katında bir ağırlık kazanması önlenmiş olmaktadır. Anadolu'ya ilk olarak doğal soy birliklerinden oluşan organizasyonlarla gelen ve herhangi bir merkezi hükümdara bu potansiyelleri ile rakip çıkartma ihtimalleri olan ahalinin, zamanla soy birliklerinin teşhis edilemeyecek derecede unutulmasında bu nüfus politikasının önemli bir yeri olmalıdır.

Osmanlı uygulamasında mülk yani “devlet” hanedanın ortak malı olmakla beraber saltanatın devri kesin bir kurala bağlanamamış; erken dönemlerde şehzadeler arasında “seçim”, daha sonra “veliahd tayini”, “zor kullanma” ve “ekberiyet ve erşediyet” usülleri öne çıkmıştır.¹¹² Ancak yine hangi süreç yaşanırsa yaşansın sonuç olarak ileri gelen devlet erkani yeni padişaha “biat” etmiştir. Bu husus İslam kamu hukukuna “*ehlü'l-hal ve'l-akd*” prensibi açısından teorik uygunluğun sağlanması olarak da değerlendirilebilir.¹¹³

Devlet, devlet teşkilatı ve ülke üzerinde belirli sınırlar dahilinde söz hakkına sahip olma durumu, ele geçirilen toprakların büyük ölçüde fetih toprağı olması ve yeni fethedilen bu yerlerde hukuken de hükümdarın ciddi bir oranda hak sahibi olmasıyla birleşmiştir. Devlet aygıtı ise Fatih'ten itibaren ırsi Türk beylerinin yönetim mekanizmasından tasfiye edilmesiyle tamamen padişahın “kulları” eline kalmıştır. Çocukluktan itibaren padişaha bağlılık ve mutlak itaat esası üzerine yetiştirilen zamanında “*devşirme*” yöntemi ile elde edilmiş bu gençler padişahın yönetimdeki eli kolu mesabesi haline geliyor ve önemli bürokratik makamlar ve ordu komutanlıkları bu gençlere veriliyordu.¹¹⁴ Kısaca padişah ülke içinde egemenliğini ağırlıklı olarak bu insanlar vasıtasıyla icra ediyordu. Bunun istisnası ilmiyye sınıfıdır ve bu silkte devşirme kökenlilere pek tesadüf edilmemektedir.

Osmanlı Devleti'nde egemenlik anlayışı görüldüğü üzere Orta Asya ananesinin nüans farkıyla İslami hüviyete büründürülmesinden ibaretti ve her şeye rağmen ana referans teokratik esaslara yapılıyordu. Bunun Batı Ortaçağı'nda en sık rastlanan hali olan “tabiatüstü ilahi hukuk teorisi”ne benzeyen yönleri ve kendine mahsus bir temellendirmesi vardır. Burada “teokratik” kavramıyla egemenliğin aşkın bir kaynağa yapılan referansla tanımlanması ve böylece devletin ve hanedanın varlığını

¹¹² Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 116-117.

¹¹³ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 109.

¹¹⁴ Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, s. 102.

meşrulaştırması kastedilmiştir. Bir yönüyle Osmanlı uygulamasında dini hükümleri zorlayan fiili durumların varlığı da bilinen bir husustur. Ancak yine de bu durumlarda dahi yapılan fiillerin din üzerinden meşrulaştırılmasına çalışılmıştır. En nihayetinde padişahların tahta geçişleri sırasında teorik yapıyı zorlayan durumların varlığına rağmen, “biat”, “cülus merasimi” ve “kılıç kuşanma” gibi dini arka planı ağır basan törenler, egemenliğin kaynağının aşkın bir varlığa dayandırılmasıyla yakından ilgilidir. Bu husus resmi yazışmalarda da görülür. Bu yazışmalarda padişah için kullanılan:

*“Han, hakan, hakanü’l havakin, sultan, sultanü’s-selatın, halife-i ruy-i zemin, emirü’l-mü’minin, zıll’ullahi fil arz, halife-i rub-i meskun, şah, padişah, hüncar, hüdavendigar, padişah-ı cihan, cihan padişahi, padişah-ı alem-penah, zat-ı şahane, zat-ı akdes-i hümayün, kayser, kayser-i rum, melikü’l guzat”*¹¹⁵ gibi unvanlar içinde görüldüğü üzere *“halife-i ruy-i zemin, emirü’l- mü’minin, zıll’ullahi fil arz, halife-i rub-i meskun, melikü’l guzat”* gibi çok sayıda dini referansları açık olan unvan da bulunmaktadır.

Bu çerçevede hatırlanması gerekli bir husus da teorik olarak halife/sultan vasıflarını şahıslarında cem eden ve ifade ettiğimiz sıfatları kullanan padişahların yalnız siyasi sınırlar dahilindeki Osmanlı tebaasının değil “emirelmüminin” sıfatıyla tüm Müslümanların reisi olmasıdır. Bunun sebebi İslamiyet’te dini ve siyasi kuvvet ayrımının olmaması, ikisinin de aynı kanuna tabi olmasıdır. Birbirlerinden ayrılmayan bu iki kuvveti temsil eden padişahlar, siyasi kuvvet ve selahiyetlerini “vekili-i mutlakları” olan sadrazamlar eliyle kullanırken, ruhani kuvvet ve selahiyetlerini şeyhülislam eliyle kullanmışlardır.¹¹⁶

Padişahlar yasama alanında şeri hükümleri kanunlaştırabilir, içtihatlarından birini tercih edebilir veya şeri hukukun boşluk bıraktığı yerlerde örfi hukuk bağlamında kanunname çıkarabilirdi. Kanun taslağı nişancı tarafından hazırlanır ve Kubbealtında toplanan Divan-ı Hümayun’da bu tasarı görüşülürken kazasker şeri hukukun temsilcisi olarak görüşmelere katılırdı. Bu kurulda kabul edilen tasarılar padişah tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girerdi.¹¹⁷

¹¹⁵ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 2 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), s. 10.

¹¹⁶ Ali Fuat Başgil, *Esas Teşilat Hukuku-Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri* (İstanbul: Baha Matbaası, 1960), s.75.

¹¹⁷ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 121.

Padişah'ın ve “şura” olarak da değerlendirilebilecek Divan'ının tek fonksiyonu değil; ancak asli fonksiyonu ise yürütme alanıdır. Yasama ve yargılama fonksiyonları daha geri plandadır.¹¹⁸ Yürütme alanında ise padişah, Divan-ı Hümayun'a başkanlık etmek, kamu görevlilerini atamak, savaş ve barış ilan etmek, genel düzenleyici işlem kapsamında yasaknameler, adaletnameler ferman ve beratlar çıkarmak yetkilerini haizdi.¹¹⁹ Ancak Divan-ı Hümayun'a başkanlık etme vaziyeti II. Murad'dan itibaren “nezaret etme”ye dönüşmüş ve Sultan II. Mehmed ile de bu yaygınlaşmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde ise bu heyetin toplandığı salona padişah “kefesli pencere” arkasından nezaret etmiş; başkanlığı onun adına “mutlak vekili” sıfatıyla vezriazamlar yapmıştır.¹²⁰

Yargı alanına gelince, padişahlar bu yetkilerini doğrudan kullanmayarak kadılara devretmişlerdir. Fakat bazı davalar bakımından ilk derece mahkemesi veya temyiz makamı olan Divan-ı Hümayun'da görülen davalarda bu yetkiler doğrudan kullanılmıştır. Ölüm cezalarının infazının onayı da bu yetkilerine dahildir.¹²¹

2.2.2. Geç Dönem Osmanlı Hukuk ve Siyasi Düşüncesinde Egemenlik Anlayışının Değişim Sebepleri

Osmanlı Devleti'nde merkezileşme eğilimi İstanbul'un fethinden hemen sonra Fatih Sultan Mehmed'in Türk kökenli güçlü aileleri etkisiz kılması ve yönetim aygıtının neredeyse tamamen padişahın sarayında “Enderun” denilen okulda yetişen devşirme kökenli yöneticiler aracılığıyla çalıştırılmasıyla açıklanmaktadır.¹²² Uzun bir süre başarıyla işletilen merkezi sistem ilk yozlaşma emarelerini 16. yüzyıl ikinci yarısından itibaren göstermiş; bu konuda sistem içinden ve “muhafazakar” nitelmesi yapılabilecek ıslahat layihaları peşpeşe verilmiştir.¹²³ Bunlar içinde en tanınanları Koçi Bey ve Katip Çelebi'ye ait olanlardır.¹²⁴ Islahat taleplerinden biri ise merkezin

¹¹⁸ Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-Kamu Hukuku*, C. I (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011), s. 140 ve 149.

¹¹⁹ a.g.e., s. 122.

¹²⁰ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 4. Bs. (Ankara: Phoenix Yayınları 2017), s. 20-21.

¹²¹ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 122.

¹²² Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, 5. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004) s.136-138.

Serdar Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi*, s. 226.

¹²³ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadim'in Peşinde*, 7. Bs. (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), s. 60.

¹²⁴ a.g.e., s. 78 ve 93.

emrini dinlemeyen yerel yöneticiler hakkında olmuştur. Osmanlı Sistemi'nin “duraklama” ve “gerileme” dönemleri değerlendirilirken iç sebeplerle dış sebepleri birlikte ve karşılıklı etkileşimleri içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Batı dünyasının yaptığı coğrafi keşifler de bu çerçevede içerisinde değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti'nin önce merkezi bir imparatorluğa dönüştüğü, sonra da 16. yüzyılın bilinen dünyasını domine eden en büyük güç olarak doğal sınırlarına ulaştığı gözlemlenebilir. Bununla eş zamanlı olarak coğrafi keşiflerle Atlantik ötesine açılmaya başlayan Reform ve Rönesans hareketlerinin yaşandığı rakip Avrupa devletleri önce bir denge durumuna gelmeye başladı. Öyle ki; yeni keşfedilen Amerika kıtasından Avrupa'ya akan değerli madenler Osmanlı para sistemini şiddetle sarstı ve 1585-85 senesine gelindiğinde “tağşiş” diye adlandırılan ilk büyük devalüasyon yaşandı. Bu “tağşiş” Osmanlı ülkesinde yaşayan insanların refahlarında %44'lük bir kayıp anlamına geliyordu.¹²⁵

Gelgitli geçen uzun bir “duraklama” döneminden sonra Sultan III. Selim ve sonrasında, bağımsız derebeyleri gibi davranan yerel güçlerin ortaya çıkması,¹²⁶ bazı eyalet valilerinin merkezle açık bir çatışmaya girmesi¹²⁷ ve Fransız İhtilali'nden ilham alan bazı etnik ayaklanmaların baş göstermesi yaşanmış;¹²⁸ III. Selim'in ardılı Sultan II. Mahmud da böyle bir vasatta hükümdarlık yapmıştı. Hatta Sultan II. Mahmud isyan eden kendi valisine karşı yaptığı savaşları kaybetmiş ve Osmanlı Devleti'nin önemli bir rakibi olan Rusya'dan bu hususla ilgili yardım talep etmişti.¹²⁹ Sultan II. Mahmud Dönemi'nin bu önemli olayları Tanzimat düzenlemelerinin de yakın sebeplerini teşkil etmiştir.

Mısır ve Cezayir konularında yaşanan problemler, Batılı devletlerin yakın-doğuya artan ilgisi, Yunan isyanı, İngiltere ile serbest ticaret antlaşması yapılması gibi gelişmeler Batı ile daha yakın ilişkiler içinde olunmasını gerekli kılmış, bunun için örgütlenen Babıali Tercüme Odası da yeni bir bürokrat tipinin yetişmesine ortam hazırlamıştır. Âli Paşa, Safvet Paşa, Fuad Paşa ve Ahmed Vefik Paşa'lar buradan

¹²⁵ Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2 (1600-1914), ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), s.1071.

¹²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, 8. Bs. (İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1999), s. 78.

¹²⁷ a.g.e., s.129-130.

¹²⁸ a.g.e., s.109-110.

¹²⁹ a.g.e., s.130-131.

yetiştirdiği gibi daimi elçiliklerin tekrar açılmaya başlanması da Avrupa'daki gelişmelerden yakından haberdar bir bürokrat tipini öne çıkarmıştır.¹³⁰ Osmanlı anayasal hareketlerinde öne çıkan da, Batı'daki gelişmeleri yakından takip eden ve artık sahip oldukları yeni pozisyonla devletin geleceği üzerinde söz sahibi olan bu ekip olmuştur. Talep edilen şey padişahın devlet ve tebaa üzerindeki güçlü etkisinin “anayasal sınırlamalara” tabi tutularak meşruti bir yönetim kurulmasıydı.

Ancak öncesinde uzak sebepler veya genel sebepler diyebileceğimiz daha köklü değişimler Osmanlı sistemini şiddetle sarsmış ve 18. yüzyılın son çeyreğinden sonra bu daha da açık bir hal almıştı. Osmanlı yönetici sınıfının yaşanan değişimlerin farkında olduğu ve buna uygun tedbirler almak için bazı teşebbüslere giriştiği de bilinen bir husustur. Sultan III. Selim durumun vahim bir hal almaya başladığının farkında olarak, yirmisi Osmanlı devlet ricalinden, ikisi ise Osmanlı Devleti'ne hizmet için istihdam edilmiş Avrupa'lı danışmanlardan yapacağı ıslahatlarla ilgili layihalar istemiş ve daha sonra bununla ilgili harekete geçmiştir.¹³¹

Bu şartlar altında bütün bir 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin büyük güçlerin kendi aralarındaki rekabetten yararlanarak ömrünü uzatma çabası ile geçirilmiş ve yaşanan toprak kayıplarına rağmen bu hususta da başarılı olunmuştur. Hatta 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı-Rus savaşlarında rakip kuvvetler iki defa devletin merkezine yaklaşmış ve diğer büyük devletler aracılığıyla durdurulmuştur. Bu hadiseler mevcut askeri durumun da özeti gibidir. Bu süreçte sadece askeri değil aynı zamanda yapılan idari, hukuki ve sosyal reformlarla dönemin şartlarına karşı devleti ayakta tutma çabalarına şahitlik edilmektedir. Sultan III. Selim ve II. Mahmud'un reform çabalarının bağlamı budur. Aynı şekilde Tanzimat ve Islahat Fermanları ve sonrası yine bu açılardan değerlendirilmelidir.

Feodal yapıların merkezi krallıklar şeklinde birleştirilmesi, Rusya'nın büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkması ve en nihayetinde Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı ve yeni egemenlik anlayışı Osmanlı Devleti'nin mevcut yapısı düşünüldüğünde “olumsuz” gelişmelerdi. Osmanlı toplum ve devlet anlayışının yanlışlığı veya doğruluğundan öte sistem teorisi içinde birbirlerini biteviye etkileyen rakip

¹³⁰ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s.157-160.

¹³¹ III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları, Hazırlayan: Ergin Çağman (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), s. XI-XV.

devletler dünyasında hayatta kalma mücadelesi söz konusu olmuştur denilebilir. Bilim devriminin yapıldığı, üretim ilişkilerinin değiştiği ve ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçildiği, bunların yansıması olarak da üretim patlamasının yaşandığı ve askeri teşkilattan, askeri teçhizata kadar şartların Osmanlı dünyası aleyhine değiştiği bir ortamda teşebbüs edilen reform çabalarının temel motifi ise “devleti yaşatma” olmuştur. Değinildiği gibi Sultan II. Mahmud ve Tanzimat Dönemi uygulamaları da bu bağlam içerisinde düşünülmelidir. Yaşanan ve devlet ve toplum bünyesini şiddetle sarsan olumsuzlukların kaynağının ne ölçüde doğru teşhis edildiği, bunun yanında bu ıslahat veya reform çabalarında ne ölçüde başarılı olduğu ayrı bir bahis olarak konumuzun dışında kalmaktadır. Tanzimatın merkezileşme eğilimine getirilen eleştiriler bazen, çok iyi işleyen gevşek ve özgürlükçü Osmanlı düzeninin sebepsiz yere baskıcı ve tek tipleştirici bir sisteme evrilmesi merkezinde ele alınmaktadır. Ancak değindiğimiz gibi kökleri 16. yüzyıl ikinci yarısına dayanan klasik sistemdeki bozulma, sonrasında yerel mütagallibelerin ortaya çıkması, isyan eden valiler ve bağımsızlık amaçlı etnik isyanlar devleti neredeyse yok olma kıyısına getirmişti. Yapılan ıslahatlar ve yeni düzenlemeler de bu olumsuzlukları gidererek devleti yaşatma amaçlı olmuştur. Yine değindiğimiz gibi bu teşhislerin isabeti veya başarısı ayrı bir bahistir.

2.2.2.1. Sened-i İttifak

Osmanlı-Türk anayasa tarihinde padişahın mutlak hak ve yetkilerinin bir kısmını, yine görünüşte de olsa kendisinin bahşederek tebaasından bir zümre lehine sınırlandırması bu konuda farklı bakış açıları bulumakla birlikte hukuksal bakış açısıyla anayasal hareketlerin başlangıcı kabul edilmektedir.¹³²

Tahttan indirilen Nizam-ı Cedid kurucusu Sultan III. Selimi tekrar tahta çıkarmak isteyen Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa, beraberinde “*Rusçuk Yaranı*” olarak bilinen Sultan Selim’in hal edilmesinden sonra kendine sığınan ricalden altı kişi olarak bir ordu teşkil edip İstanbul’a gelmiş ancak III. Selimi tekrar tahta geçirmeyi başaramamıştı. Sultan IV. Mustafa’nın da kısa bir saltanattan sonra hal edilmesi ve katledilen Sultan III. Selim’den sonra tahtın mecburi olarak hayatta kalan tek

¹³² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 27. Bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s. 56-58.

şehzede olan II. Mahmud'a devredilmesiyle Alemdar Mustafa Paşa da sadriazam olmuştu.¹³³

Sadriazam, Anadolu ve Rumeli'deki ayanları İstanbul'a davet etti ve rical ile ulemanın da katıldığı “*meşveret-i amme*” adında bir toplantı tertip etti. Burada ayanlar ile merkezi yönetim arasında kurulacak ilişkiler karşılıklı bir yazılı taahhülle yedi şarta bağlandı.¹³⁴ Bunlar ana hatlarıyla: Padişahın emirlerinin mutlak olarak yerine getirilmesi, padişahın mutlak vekili olarak sadrazamın emirlerinin padişahın emri gibi sayılması ve fakat sadrazam kanun ve taahhüt dışında emir verecek olursa elbirliği yapılarak bu emre karşı konulması, ayanların eyaletlerinden devletin asker almasına karşı gelmemesi ve böyle hareket edeceklerden bütün ayanların davacı olması, her yerde hazine gelirinin devletin koymuş olduğu kanun ve hükümlere göre toplanmasının sağlanması, ayanların hiçbirinin anlaşma esaslarına karşı gelmemesi ve eğer karşı gelen olursa bütün ayanların birleşerek o kişiyi etkisiz kılmaları, İstanbul'daki ocaklardan fesat çıkması durumunda ayanların emir beklemeden İstanbul'a gelerek isyan eden ocağı ortadan kaldırması gibi şartlardan oluşmaktaydı.¹³⁵

Sadriazam dahil devlet ricali ile Rumeli ve Anadolu ayanlarının imzaları ile toplam yirmidört imza ile tamamlanan “*Suret-i Hatt-ı Hümayün*” başlıklı bu belge her ne kadar şekli olarak ferman özellikleri taşısa da içeriği yönünden karşılıklı içermekte hatta başlardan hemen sonra metinden “*ittifak şerayiti*” olarak bahsedilmektedir.¹³⁶

Bu cümleden olarak Sultan II. Mahmud tarafından irade buyrulan 1808 tarihli Sened-i İttifak, Ali Akyıldız'ın ilk olarak bu belgenin tam metnini vererek tespit ettiği gibi¹³⁷ Padişah'ın geri planda kalma ve tasdik etme pozisyonunda bulunarak, devlet ricali tarafından söz verilmesi temelinde şekillenmediği gibi, Padişah'ın da bizzat bu senedin gereklerinin yerine getirilmesi konusunda taahhütte bulunduğunu (*bi'n-nefs*

¹³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, s. 87-89.

¹³⁴ Selçuk Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, C. II (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), s. 48.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, s. 90.

¹³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, s. 92.

¹³⁶ Ali Akyıldız, “Sened-i İttifak'ın ilk Tam Metni,”

http://isamveri.org/pdfdrq/D01712/1998_2/1998_2_AKYILDIZA2.pdf [Erişim 04.04.2019].

¹³⁷ Ali Akyıldız, “Sened-i İttifak'ın ilk Tam Metni,”

http://isamveri.org/pdfdrq/D01712/1998_2/1998_2_AKYILDIZA2.pdf [Erişim 04.04.2019].

zat-ı hümayûnum müte'ahhid olmağla) ifade etmek gerekecektir. Sened-i İttifak belgesinin başlarında yer alan ilgili bölüm şu şekildedir:

“...Binaenaleyh işbu ittifak senedinde muharrer uhûd ve şerayiti ma'lûmenin bi-fazlillahi te'ala harf-be-harf icra ve ifasına bi'n-nefs zat-ı hümayûnum müte'ahhid olmağla sadriazamım ve şeyhülislâmım ve vüzerâ ve ulemâ ve vükelâ-yı devletim ve hâned'ân-ı Memâlik-i Mahrûsem taraflarından dahi este'izubillah, ve'l-mûfûne bi-ahdihim izâ ahedu emr-i şerîfine imtisâlen uhûd-i mezkûre hâric ve dâhilde dustûrî'l-amel tutularak harf-be-harf icrâ ve ifâsına hasbeten-lillah bezl-i vüs'ü kudret oluna. Hil'afına ednâ hareket ve ma'azallahü te'âlâ fesh-i ahde cesâret eder bulunur ise min-kibelillah müstehakk-ı la'net ve dâreynde giriftâr-ı vehâmet ve ukubetola...”¹³⁸

Bu bölüm, açık olarak yazıya geçirilen şartlara Padişah'ın ve hatta emri altındaki ricalin dahi uyacağının taahhüdünün Kutsal Kitap ayeti eşliğinde ve sonuna da beddua getirilerek verilmesiyle ilgilidir. Her şeyden önce bu belge şekli olarak bir “hatt-ı hümayun”dur. Yani yazılı padişah iradesidir. İçerik olarak ise devletin temel esaslarını ve kuruluş ve işleyiş şeklini belirleyen bir yapıda olmasa da Padişah ile ayanlar arasındaki güç ilişkisini düzenleyen bir yapısı vardır. Bu belge ile Padişah'ın kendi sözüyle ve manevi yaptırımlarla desteklenmiş olarak ilk defa yazılı bir belgeyle kendini bağlaması teorik olarak egemenlik bakımından yeni bir unsur içermemekle beraber, egemenliğin kullanımında ilk olarak bizzat kendi tarafından sınırlandırılmış olması önem arz etmektedir. Kısaca Sened-i İttifak için, biçim açısından anayasa olmayan; yalnız içerik açısından bazı “anayasal” hükümler taşıyan karşılıklı olarak imza edilmekle beraber nihai olarak Padişah tarafından bir hatt-ı hümayun ile neşredilen bir belge tanımlaması yapılabilir.

Yine Sultan II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında teşkil edilen Padişah'ın danışma meclisi niteliğindeki Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye, “sizden rey benden infaz lazım” diyen ve istişareye büyük önem veren Sultan III. Selim'in açtığı yolun bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Okandan'ın belirttiği üzere: “Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye', hükümdarın mutlak iradesi karsısında, onun geniş salâhiyetlerine âdeta iştirak ettirilmiş gibidir.”¹³⁹ Bu aslında yine aynı yazarın tespitiyle:

“Tanzimat Devri'nde, Devlet'in icraî ve teşriî fonksiyonlarının ifası hususunda, keyfiyetin kollektif müessese ve teşekküllere bırakılması lehinde bir temayül veyahut

¹³⁸ Ali Akyıldız, “Sened-i İttifak'ın ilk Tam Metni,”

http://isamveri.org/pdfdrq/D01712/1998_2/1998_2_AKYILDIZA2.pdf [Erişim 04.04.2019]

¹³⁹ Recai Galip Okandan, “Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.15, S.1 (1949) s. 16-17.

da, daha doğrusu, Tanzimat'tan evvel kendisini gösteren bu tarzda bir temayülün inkişafı"¹⁴⁰ dır.

Her ne kadar Sultan II. Mahmud tarafından ilk fırsatta tedavülden kaldırılmış olsa da, asırlar boyunca "tek taraflı" iradeleri ile devleti yöneten Osmanlı hükümdarlarından birinin içte hükümlanlık alanıyla ilgili bazı hususlarda teminatlar vermesi ve bu belgenin ilk olarak "çift taraflılık" içermesi önemli bir husustur. Şekli anlamda anayasa olmadığı açık olmakla beraber içerdığı hükümlerle padişahın mutlak otoritesine ve devletin işleyişine çeşitli kayıtlar getirilmiştir. Bu aynı zamanda daha sonra yaşanacak "anayasal gelişmeler" için de anlamlı bir başlangıç noktası olacaktır.

2.2.2.2. Tanzimat Fermanı

3 Kasım 1839 tarihinde henüz padişahların şahsi ikametgahı olma özelliğini kaybetmemiş olan Topkapı Sarayı'nın hasbahçesi olan Gülhane'de okunduğu için "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" olarak isim kazanan Osmanlı-Türk siyasi ve hukuki tarihinin bu önemli belgesi herşeyden önce hükümdardan gelen tek yanlı bir işlem olarak padişahın ağzından kaleme alınmış bir "*ferman*" niteliğindedir.¹⁴¹

Aslında "*Tanzimat-ı Hayriyye*" hazırlıklarına 1838'de dış işleri bakanı olarak atanan Mustafa Reşid Paşa tarafından henüz Sultan II. Mahmud'un sağlığında başlanmıştı. 1839 yazında dış işleri bakanlığı sıfatı da uhdesinde kalmak üzere büyükelçi olarak Londra'ya atanan Paşa, burada İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdindeki büyükelçisi Canning ile bu konuyu görüşerek ona fikrini sormuştu.¹⁴² Fermanın hazırlanmasında büyük rol oynayan Mustafa Reşid Paşa, 12 Ağustos 1839'da İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston ile Paşa'nın talebi üzerine yapılan görüşmede henüz yeni vefat etmiş olan Sultan II. Mahmud'un baskısı üzerinde olmadan konuşabildiğini ve asıl meselenin Mısır'daki Mehmet Ali Paşa değil, Osmanlı Devleti'nin inkırazı olduğunu bunu önlemenin yolunun ise padişahın şahsi ve indi hareketlerinden etkilenmeyen "*değişmez esalara dayanan bir iç idare*" olduğunu söylemişti. Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'ndeki yıkımın sebebi "*dayanılmaz bir istibdad*" idi. İstibdad azaldıkça

¹⁴⁰ a.g.m., s. 16.

¹⁴¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 85.

¹⁴² Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınları, 2006), s. 77-78.

hükûmete duyulan sevgi çoğalır ve halk bütün kalbiyle yeniliklere bağlanırdı.¹⁴³ Bu ifadelerin bir kısmının çok yakın cümlelerle Tanzimat Fermanı'na da girdiği görülmektedir.¹⁴⁴ Esasen Paşa'nın hareket noktası ile 19. yüzyıl başı Avrupası'nın "liberal" düşünceleri ve hükümdarı sınırlayacak kurumları oluşturmayı hedefleyen "anayasacılık" hareketleri arasında paralellik mevcuttur.¹⁴⁵ Bu ferman ile Batı'dan esinlenen bu yeni fikirlerin bazı unsurları dini bir çerçeve içinde Sultan Abdülmecid tarafından isdar edilmiştir.

Ferman her ne kadar Genç Sultan adına yazılsa da, metni kaleme alan ve okuyan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'dır.¹⁴⁶ Sultan II. Mahmud'un ardılı ve oğlu olarak tahta geçen Sultan Abdülmecid, Yeniçeri Ocağı'nı lağvederek devletin geleneksel dayanaklarından birini ortadan kaldıran ve yenilikçi teşebbüslerde bulunan babasının da takipçisi olmuştur. Bunda, Genç Padişah'ın şahsi kanaatinden öte dönemin iç ve dış siyasi ortamının ve Saray çevresinde gruplaşan ve başını Hüsrev Paşa'nın çektiği "gelenekçiler" denebilecek hizip ile Mustafa Reşid Paşa'nın çektiği "yenilikçiler" denebilecek hizip arasındaki çekişmede ikinci gruptakileri ağır basması aranmalıdır.¹⁴⁷

Ferman 3 Kasım 1839'da Gülhane bahçesinde Mustafa Reşid Paşa tarafından Padişah, bakanlar, ulema, sivil ve askeri rical, gayrimüslim dini liderler, esnaf teşkilatı temsilcileri ve başkentteki yabancı elçilerin huzurunda okunduktan sonra¹⁴⁸ dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayımlanmış; bir hafta sonra da eyalet valileri ve sancak mütesellimlerine tebliğ edilerek askerlik ve vergi konularında kendilerine gelecek emirlerin beklenmesi, bunun haricinde fermandaki tüm esasların

¹⁴³ Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası-Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu (Ankara: Phoenix Yayınları, 2006) s. 93-94, (Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge Harvard University Press, 1942'den naklen)

¹⁴⁴ "Tanzimat Fermanı," <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> [Erişim 22.07.2019].

¹⁴⁵ Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası - Yeni Bir İzah Denemesi", s. 97.

¹⁴⁶ Yavuz Abadan, "Osmanlı imparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.14, S.1 (Ankara, 1957), s.3-6. http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=334 [Erişim 23.07.2019].

¹⁴⁷ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977), s. 66-67.

¹⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, s.170.

Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 4. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.174.

uygulanması, ayrıca fermanın sancak merkezlerinde halka okunması ve sonrasında kaza ve kasaba ahalisine bunun anlatılması emredilmiştir.¹⁴⁹

Hatt-ı Hümayun esas olarak bozulan devlet düzenini yeniden tesis etmek için gerekli bazı ilkeleri içermektedir. Keyfilik yerine “kanun” ve “nizam” emniyetsizliğe karşı “güven”i öne almış ve bu amaçla “mal, can ve namus güvenliği”, “vergi adaleti”, “askere alınma şekli ve hizmet süresi” konularında prensipler getirmiş hatta bunların uygulanması için yabancı elçiler şahit tutulmuştur.¹⁵⁰ Bununla da yetinilmemiş; Padişah bir fermanla tek yanlı olarak verdiği bu haklar için kendini manevi olarak bağlayacak şekilde Hırka-ı Şerif odasında “cem-i ulema ve vükela” huzurunda yemin edeceğini ve bunun onlar tarafından dahi yapılacağını buyurmuştur. Fermanın konuya ilişkin kısmı şu şekildedir:

“...İşbu kavânîn-i şer’iyye mücerred dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için vaz’ olunacak olduğundan cânib-i hümmâyûnumuzdan hilâfına hareket vukû bulmayacağına ahd ü mîsâk olunup Hırka-i Şerife Odası’nda cemî-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem-i billâh dahi olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından ona göre ulemâ ve vüzerâdan ve’l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer’iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-ı sâbitelerine göre te’dîbât-ı lâîkalarının hiç rûtbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan cezâ kânunnâmesi dahi tanzîm ettirilsin...”¹⁵¹ mealen:

“...İşbu şer’i kanunlar sadece, dîn ve devlet ve mülk ve milleti ihya için konulacak olduğundan tarafımızdan, hilâfına hareket edilmeyeceğine söz verilip, Hırka-i Şerife odasında bütün ulema ve vekiller hazır oldukları halde, yemin dahi olunarak ulema ve vekiller dahi yemin ettirilip, ulema ve vezirlerden kim olursa olsun, şer’i kanunlara muhalif hareket edenlerin kesinleşmiş kabahatlerine göre layık oldukları cezalandırmaya hiç rûtbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası için, ceza kanunnamesi dahi tanzim ettirilsin...”¹⁵²

Tanzimat Fermanı’nda kullanılan dil ve şekli şartlar bakımından dini vurgular ve şeriata olan bağlılık fermanın başından itibaren kendini gösterir ve en sonda bir dua ile son bulur. Yavuz Abadan’a göre Topkapı Sarayı’nda bulunan bir belge bu fermanın içeriğinin oluşturulması sırasında dine daha az vurgu yapıldığını

¹⁴⁹ Halil İncalcık, “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınları, 2006) s.109.

Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 3.Bs. (İstanbul: İşaret Yayınları, 2010), s. 100.

¹⁵⁰ Bilal Eryılmaz, a.g.e., s. 102-109.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Latin Alfabesine çev. Kamil Yeşil, 2. Bs. (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017), s. 44.

¹⁵¹ “Tanzimat Fermanı,” <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> [Erişim 22.07.2019].

¹⁵² “Tanzimat Fermanı,” <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> [Erişim 22.07.2019].

gösterirken, kaleme alınmış son şeklinde bu hassasiyetin gösterilmesi ulema sınıfının ve toplumsal hassasiyetin gözetilmesi ile alakalı olmalıdır.¹⁵³

Ferman, “devlet’in ilk yıllarından itibaren Kuran hükümlerine ve şeriat kanunlarına tam olarak uyulurken, yüz elli senedir bu yoldan uzaklaşılması sebebiyle önceki kuvvet ve mamur olma halinin ‘zaaf ve fakra’ dönüştüğü, oysa şeriat kanunlarını uygulamayan memleketlerin varlığını sürdüremeyeceği” gibi dini niteliği ağır basan ifadelerle başlamakta ve “emniyet-i can ve mahfuziyeti ırz ve namus ve mal ve tayin-i vergi ve askere almanın şekli ve süresi” esas konularında “*kavanini cedide va’z ve tesisinin lazım ve mühim görünmesi*” sebebine dayalı olarak bu fermanın çıkarıldığından bahsetmektedir.¹⁵⁴ Hukuki olarak ise bu ferman, tek taraflı bir belge olarak (charte, misak) kaldırılması veya değiştirilmesi özel bir usule tabi olmaksızın onu buyuran iradenin başka bir egemenlik tasarrufu ile mümkün olsa da, hükümlerine riayeti bizzat yemin ederek üstlenen ve bunun temin edileceğini vadeden hükümdarın bir buyruğu olarak, içerdiği prensipler kanun yapma mevkiinde olanları ve yöneticileri bağlamaktadır.¹⁵⁵

2.2.2.3. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı her ne kadar ucu açık olarak yorumlanabilecek hükümler taşısa da şekli ve dış hatlar itibarıyla dini bir görünüme sahipti. Oysa Islahat Fermanı, Kırım Harbi’ni takiben toplanacak olan Paris Konferansı öncesi Osmanlı Devleti’ni Rusya’ya karşı korumayı ve Avrupa devleti saymayı vaadeden İngiltere ve Fransa’nın Tanzimat’ın ilanından sonra yapılanları yeterli görmeyerek azınlıklar için istedikleri bir takım hak ve garantilerle ilgili olarak ısdar edilmiş bir belge olarak dini göndermelerden uzak, hatta yer yer ona aykırı hükümler taşımaktaydı.¹⁵⁶ Bu aykırı olma durumu o tarihe kadar gelen Osmanlı pratiği anlamında anlaşılmalıdır. Hatta bununla ilgili Mustafa Reşid Paşa, padişaha bir layiha sunarak, bu fermanın içeriğindeki sakıncalı bulduğu hususları belirtmiştir. Paşa’nın bu layihasında, verilen bu fermanın hükümlerinin Paris Muahadesi’nde zikredilebileceği ve bu yolla büyük devletlere sağlanacak nezaret etme durumunun saltanat-ı seniyyenin yüce

¹⁵³ Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınları, 2006), s. 54-55.

¹⁵⁴ Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Belgeler* (İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2012), s.23

¹⁵⁵ Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, s.48.

¹⁵⁶ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.95-96.

istiklalini ihlal edeceği, verilen haklarda ileri gidildiği ve bunun devletin bazı bölgelerinde müslim-gayrimüslim tebaa arasında ciddi sorunlara sebep olacağı gibi gerekçeler sunularak Islahat Fermanı ciddi olarak eleştirilmektedir.¹⁵⁷

Bu fermanda Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile zikredilen her din ve mezhepten Osmanlı tebasının (*kaffe-i tebea-i şahanem*) can, mal ve namus emniyeti bir kez daha teyid edildikten sonra gayrimüslimlerin din adamlarının tayin usülleri, ömür boyu görev yapmaları, gelirleri ve maaşları, menkul ve gayrimenkul mallarının korunması, ibadethane, eğitim ve diğer yerlerin tamirlerinin veya yeniden inşasının kolaylaştırılması, ahalisi karışık olmayan yerlerde dini ayinlerin aleni olarak icra edilebilmesi, mezhep, dil veya cinsiyet olarak birinin diğer sınıftan ayrı tutulmasını çağrıştıran bütün resmi yazışma tabir ve lafızların kullanımının terk edilmesi, dini ayinlerin yasaklanmaması, kimsenin din ve mezhep değişikliğine zorlanmaması, ehliyet ve kabiliyetlerine göre devlet hizmetine tebaanın her kesiminden insanın girebilmesi, gerekli şartlar yerine getirilerek, askeri ve mülki okullara herkesin ayırım gözetilmeksizin kaydolabilmesi, Müslümanlar ile Hristiyan veya diğer mezhep mensuplarının aralarındaki ticari veya ceza davalarına karışık divanlarda bakılması, hapisanelerin ıslahı ile eziyet ve işkencenin yasaklanması, vergi eşitliğinin görev eşitliği de gerektirdiği için Hristiyan tebaanın askerlikle yükümlü olması ancak bunun bedel vermek veya nakit para ödeyerek fiili hizmetten muaf olarak yapılması, belli şartlarla yabancılara emlak edinme hakkının verilmesi, memurlara maaşlarının düzenli olarak ödenmesi gibi hususlar sadriazama hitaben, başkentte ve tüm Osmanlı mülkünde uygulanmak üzere emredilmiştir.¹⁵⁸

Bu ferman bazı yerlerinde Müslüman ahaliyi de içine alan hükümler taşıdıysa da asıl olarak Osmanlı Devleti'nin çeşitli mezheplerdeki Hristiyan tebaası için çıkartılmış; onlara başta dini olmak üzere eğitim, devlet hizmeti, vergi, askerlik gibi konularda bazı haklar getirmişti.

3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'ndan sonra gayri müslim tebaanın Müslüman tebaa ile eşitliğini sağlamaya dönük olarak buyrulan 28 Şubat 1856 tarihli

¹⁵⁷ (Metin İçin) Veysi Karabulut, Mustafa Reşid Paşa'nın Islahat Fermanı'na Dair Layihası, s. 25-33, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1998.

¹⁵⁸ "Tanzimat Fermanı," <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> [Erişim 22.07.2019].

Islahat Fermanı'nda ilk olarak “vatandaş” kelimesi daha sonra kavuşacağı anlamda olmasa da dolaşıma girmiştir. Şöyle ki:

“...Devlet-i Âliye'miz için bir zaman-ı hayriyet iktiranın mebdei olacağından dâhiline dahi saltanat-ı seniyemizin tezyid-i kuvvet ve miknetini ve revabıt-ı kalbiyeyi **vatandaşî** ile birbirine merbut olan ve nazar-ı madelet eseri müşfikânemde müsavî bulunan kâffe-i sunûf-ı tebea-i şâhânemin her yüzden husûl-i tamam-i saâdet-i hal ve memâlik-i şâhânemizin mamûriyetini müstelzim olacak esbâb ve vesailin an be an ilerlemesi murad-ı merhamet itiyad-ı mülûkânem iktizasından bulunduğu binâen husûsât-ı âtiyet-üz-zikrin icrâsına irade-i madelet ifade-i pâdişâhânem şeref-sâdır olmuştur...”¹⁵⁹ mealen:

“...Devletimiz için bir hayıra yaklaşılan zamanın başlangıcı [A.Z.] olacağından, iç politikada dahi, saltanatımızın güç ve kuvvetinin artması ve **vatandaşlarının** birbirine kalpten bağlılığı ve de nezdinde koruyuculuğumun ve adaletimin gereği olarak Osmanlı halkının her yönden mutluluklarının elde edilmesi ve ülkemizin gelişmesini gerektirecek sebeplerin ve vasıtaların gündün güne ilerlemesi, hükümdarlığımın merhametli muradı gereğidir. Bu muradımın gereği olarak aşağıda zikrolunan hususların icrası için Padişahlığımın adalet ifadesi olan iradesi, şerefle tecelli etmiştir...”¹⁶⁰ denilmektedir.

Ancak Islahat Fermanı'nda her ne kadar “vatandaş” kelimesi tedavüle girmiş olsa da Osmanlı ülkesindeki halktan “tebea-i şâhânemden”, “tebea-i Devlet-i Âliyye'min”, “tebea-i müslime”, “tebea-i gayr-i müslime” olarak söz edilmektedir. Bu fermanla Osmanlı Devleti'nden ise “Devlet-i Aliyye'miz”, “Devlet-i Aliyye'min” şeklinde söz edilmektedir. Devletin ülkesine gelince yine “memâlik-i mahrusâ-i şâhânemiz”, “memâlik-i mahrusâ-i şâhânem” şekillerinde bir kullanım söz konusu olmaktadır. Kullanılan terimlerdeki aidiyet ekleri açık olarak “mülk devlet”e gönderme yapmakta ve 19. yüzyıl ortasında dahi devletin, ülkenin (memleket) sahibinin teorik olarak padişah olduğunu göstermektedir. Devlet ve ülkesi padişahın mülkiyetinde olduğu için doğal olarak “egemen” padişah olmaktadır. Ancak bu teorik olarak böyle olsa ve bu husus devlet diline böyle yansımış olsa da acaba fiili durum nedir? Veya padişahların şahıslarında hem şahsi varlıkları hem de devletin soyut hukuki varlığı birleşmiş midir? Kanaatimizce bu sorulara olumlu cevap verilmesi gerekmektedir. Şöyle ki: Osmanlı Devleti hazinesinin “hazine-i hümayun” olarak ayrı bir varlığının olması, buna karşılık padişahların şahsi harcamalarının ise “ceyb-i hümayun” adıyla ayrı bir kalemden yapılıyor olması¹⁶¹ en başta devlet hazinesi ile şahsi mülkiyetin

¹⁵⁹ “Islahat Fermanı,” <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/231.pdf> [Erişim 22.07.2019].

¹⁶⁰ “Islahat Fermanı,” <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/231.pdf> [Erişim 22.07.2019].

¹⁶¹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Yayınları, 2007), s. 493.

birbirlerinden ayrılmış olduğunu göstermektedir. Bu durumda padişah görünüş olarak ülkenin ve yönetim erkinin sahibidir. Ülke üzerinde yaşayan halk (klasik Osmanlı “millet sistemi”nde “milletler”) onun tebaasıdır. Bu durumda egemenlik de doğrudan padişaha aittir. Ancak bu teorik sahipliğe rağmen değindiğimiz gibi devlet hazinesi ile şahsi malvarlığının net olarak ayrılmış olması ve uygulamanın bu çerçevede yapılması padişahların şahsında hem şahsi kişiliklerinin hem de devlet tüzel kişiliğinin mündemiç olduğunu göstermektedir.

Padişahın egemenliği konusuna tekrar dönülürse, Bülent Tanör’ün yerinde tespiti ile bir monarkın bulunmasının egemenliğin millette olamayacağı anlamına gelmeyebileceğini hatırlamak durumundayız. Bu durumda monark da milletin bir temsilcisi olur. Buna örnek olarak 1791 Fransız Anayasası gösterilebilir.¹⁶²

¹⁶² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 135.

3. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİ ANAYASALARINDA EGEMENLİK ANLAYIŞI

3.1. KANUN-I ESASİ’NİN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI

Tanzimat Fermanı’nda yazan esasların uygulanması ve sonrasındaki reformlarda özellikle üç paşanın ismi öne çıkmaktadır. Bunlar Mustafa Reşid Paşa, Keçecizade Mehmed Fuad Paşa ve Mehmed Emin Âli Paşa’dır.¹⁶³ Tanzimat Dönemi’nde padişah ve çevresinin bulunduğu “Saray” geri planda kalmış; bunun yerine “Babıali” yani başında padişah tarafından atanan bir sadrazam ve yine padişahın belirlediği nazırlardan oluşan kabinesi (Meclis-i Vükela) ile yüksek bürokrasi ön plana çıkmıştır. Esasen henüz Sultan II. Mahmut’un son yıllarında (1836) bakanlık yapılanmasına geçilerek Divan-ı Hümayun’un önemli görevleri bu yapı tarafından yürütülür olmuştur.¹⁶⁴ “Rasyonel bürokrasi”nin diğer unsurlarının da yerleştirilmeye çalışıldığı bu dönem, adını verdiğimiz üç önemli paşada simgeleşmiş ve sadaret makamını pek çok defa bunlar birbirlerine devretmişlerdir. Ancak bu paşalardan Reşid Paşa İngiliz siyasetine Fuad ve Âli Paşa ise Fransız siyasetine yakındı ve içeride etkili olmak için dış bağlantıların nüfuzu gerekiyordu.¹⁶⁵ Klasik Osmanlı yapılanmasında “kalemiye” sınıfına karşılık gelen Babıali ve görevlileri bu dönemde ön plana çıkmışlardır. Eyalet yönetimlerinde en yüksek askeri görevli olarak “müşir”lerin varlığına hala rastlanmakla beraber ağırlık kalemiyenin mensubu olarak yeni bir sınıf oluşturan mülki sınıftaydı. Bunlar da “paşa” unvanını taşıyorlar ve törenlerde askeri kıyafetler giyebiliyorlar ancak açık olarak askeri okul veya kışlalardan “alaylı” olarak yetişmeyip, Babıali içindeki kalemlerden yetişerek yükseliyorlardı.¹⁶⁶ Bu sınıfın ön plana çıkması; Tanzimat Fermanı, kabine ve

¹⁶³ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), s.504.

¹⁶⁴ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s. 154-155.

¹⁶⁵ a.g.e., s. 169-170.

¹⁶⁶ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I, s. 507.

özellikle başındaki sadriazamın yönetimde söz sahibi olması, kanunlaştırmalar için danışma meclisi niteliğinde yeni yüksek meclislerin kurulması¹⁶⁷ ve vilayet nizamnamelerinin hazırlanması ile ortaya çıkan koşulların ürünüydü. Babıali ve başındaki sadriazamların bu denli ön plan çıkması Sultan Abdülmecid'in uyumlu ve munis tabiatından da kaynaklanıyordu.

Sultan Abdülmecid'den sonra tahta çıkan kardeşi Sultan Abdülaziz dönemi Fuat Paşa ve Mehmed Emin Âli Paşa'nın yönetiminde etkili olduğu bir dönem olmuş ve "Yeni Osmanlılar" denilen genç Osmanlı aydınları Padişah'tan ziyade bu paşaların baskısından şikayetçi olmuştur. Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre bunlardan Âli Paşa devlet işlerinin kalabalık meclislerde müzakere edilmesini zararlı bularak bu tür işler için beş altı kişinin yeterli olacağını düşünüyordu. Kendi de bu derece istibdada karşı olan Cevdet Paşa, diğer önemli şahsiyet olarak Fuad Paşa'nın da istibdada meyilli olmamasına rağmen itiraz edemediğini ifade etmektedir.¹⁶⁸

19. yüzyılın ortasına gelindiğinde Osmanlı Devleti, adeta bağımsız bir devlet gibi davranmaya başlayan Mısır'ın statüsü, Kudüs ve kutsal yerler meselesi ve Balkanlar'da yaşanan bazı ayaklanmalarla meşgul oluyordu. Yaşanan büyük sorunlar yalnız iç mesele olarak kalmıyor; büyük güçler yerel azınlıkların hamiliğine soyunuyordu. Kudüs'te kutsal yerler meselesini öne sürerek Ortodoks Osmanlı tebaanın hamiliğini üstlenmek isteyen Rusya konusunda, İngiltere ve Fransa'yı Osmanlı Devleti'nin yanına çekerek Kırım Savaşı'nı kazanmak ve ardından Paris Muahadesi'yle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün garantisini sağlamak da yeterli olmamıştı. İşte böyle bir ortamda Balkanlar'daki gelişmeler sebebiyle Rusya ile Osmanlı Devleti arasının süratle bozulması üzerine araya giren Avrupa'lı büyük devletler aracılığı ve katılımı ile İstanbul'da Tersane Konferansı tertip edildi. Bu konferansla Balkanlar'daki Hristiyan topluluklar lehine bazı düzenlemeler ile Rusya'nın yatıştırılması ve savaşın önlenmesi amaçlanıyordu. İşte böyle bir ortamda konferansın henüz toplandığı gün İstanbul'da top atışlarıyla Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği duyuruldu. Hatta bu esnada Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın konferans delegelerine hitaben:

¹⁶⁷ M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi - Meclis-i Ali-i Tanzimat (1854-1861)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), s. 10-11.

¹⁶⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. 2, haz. Cavid Baysun, 2. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), s. 21.

"Efendiler, Halic'in öte tarafında atılan şu toprak halkın meşru isteklerine göre padişah tarafından Devlet-i Aliyye'de tatbik olunması gerekli görülen yeni idare usûlünün ilânı olduğundan ve işbu meşrutiyet idaresi muhtelif Osmanlı kavimlerinin bütününe şahsi hürriyetlerini kefalet altına aldığından bu inkılâp karşısında toplantımız zait kalır" dese de

Paşa'nın istenenlerin zaten meşrutiyet idaresiyle sağlanmış olacağı vaadi kabul görmedi.¹⁶⁹

Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması için 19 Ramazan 1293 (8 Ekim 1876) tarihinde bir anayasa komisyonu kurulmuş; anayasa metnini oluşturmak için de bir alt komisyon oluşturulmuştu. Ziya Bey (daha sonra paşa) bu komisyonun başkanlığına aday gösterilmiş ve 2 Kasım 1876'da Şura-yı Devlet'e tayini gerçekleştirilmiştir. Bunu takibeden birkaç gün içinde ise Namık Kemal alt komisyona üye olarak katılmıştır.¹⁷⁰ Anayasanın ilk taslağı Kasım ayı sonunda Padişah'a takdim edilmiş, ancak tatmin olmayan Sultan bunu kabineye geri göndermişti. Kabine ilk taslağın düzeltilecek yerlerini tartışırken Sultan kendisine sürgün yetkisini veren bir maddenin taslağa konulması arzusunu ilettili. Meclis-i Vükela daha sonra Kanun-ı Esasi'de 113. madde olarak yer alan bu isteği yerine getirdi. Namık Kemal ise bu sırada Padişah'a sunduğu pek çok istida ile kabinenin tadil sürecinde taslaktan çıkardığı ve padişahın yetkilerini tanımlayarak otoritesini sınırlayan birkaç maddeyi korumayı hedefledi. Ancak başarılı olamadı.¹⁷¹

Aslında henüz V. Murad tahttan indirilmeden önce, 15 Temmuz'da Babıaali'de Kanun-ı Esasi konusu tartışılmış ve meşrutî yönetimin en büyük taraftarlarından Mithat Paşa burada görüşlerini ifade ederken, Kazasker Seyfeddin Efendi "meşveret" gibi dini gerekçeler göstererek Paşa'yı desteklemişti. Ancak diğer üyelerin "İslam Devleti Yasama Kurulu"nda gayrimüslim üye bulunması konusunda tereddütleri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷²

Niyazi Berkes meşrutî yönetim yanlılarının önde gelenlerinden Mithat Paşa'nın "merkeziyetçi olmayan", "bölgeler topluluğu" modeline göre örgütlenmiş, merkezden atanan yöneticilerin bu bölgelerdeki müslim ve gayrimüslim halkı temsil

¹⁶⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, 6. Bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2007) s. 29.

¹⁷⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 13. Bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017) s. 86.

¹⁷¹ a.g.e., s. 86-87.

¹⁷² Selda Kaya Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'e Geçiş-İlk Anayasanın Hazırlanması*, 2. Bs. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016) s. 39-40.

eden meclislerle beraber idareyi üstleneceği gevşek yapılanmış bir yönetim modeli öngörürken; Namık Kemal’in federal bir sistemin devleti böleceği düşüncesiyle, “merkeziyetçi” bir anlayışla Osmanlı Hanedanı’nın egemenliği altında devletin tabiiyetindeki çeşitli unsurların “*Osmanlı vatanseverliği*” altında birleşmeleri ve devleti temsilen “ayan meclisi” ile tebaayı temsil eden “millet meclisi”nin kurulmasına taraftar olduğunu yazmaktadır.¹⁷³ Ancak kendisinin de ifade ettiği gibi Mithat Paşa’nın bu görüşü “*açıkça siyaset ya da düşün alanına çıkamamıştır.*”¹⁷⁴ Yazar’a göre Paşa’nın ikinci amacı ise İstanbul’da toplanacak olan milletlerarası konferans ile Osmanlı Devleti üzerine yapılacak baskıları Kanun-ı Esasi ilanı ile boş çıkarmaktır.¹⁷⁵ Buna karşılık meşrutiyete taraftar olmayanlar ise Hüseyin Avni Paşa’nın temsil ettiği “askeri diktatörlük” yanlıları ile Sadrazam Rüştü Paşa ve Cevdet Paşa’nın temsil ettiği akıllı bir padişahın yönetiminde Tanzimat ilkelerinin yeterli olduğu görüşünde olanlar, üçüncü olarak ise daha çok ulemeden taraftarı olan görüş olarak müslim ve gayrimüslim tebaanın yönetimde (yasama) birlikte bulunmasının şeri olarak uygun olmadığı görüşünde olanlar şeklinde belirginleşmektedir.¹⁷⁶

Ancak Berkes’in bu konularda ifade ettiği en orijinal düşüncelerden biri Tanzimat *charte*’ının Arapça kökenli “şart” kelimesi ile fonetik yakınlığının, “meşrut” yani “şartlı” bir yönetim olarak meşrutiyetin, hükümdarın mutlak gücünü “şartlı yetkiler” haline getirme şeklinde anlaşılmasının kaynağı olabileceğini belirtmesidir.¹⁷⁷

Aslında Tanzimat’tan beri Türk modernleşmesinin siyasi alandaki temel görünümülerinden biri “düvel-i muazzama”nın doğrudan baskısıyla veya dış şartların kendi gerekliliği ile yapılan herhangi bir “reform”un ülke dışına dönemin söylem düzenine uygun bir şekilde “liberal” bir açılım olarak sunulurken, aynı düzenlemenin ülke içine “şeriata uygunluk”, “adaletin gerekliliği” v.s gibi kadim değerlere doğrudan atıf yapan bir söylem düzleminde sunulmasıdır. Kanun-ı Esasi henüz ilan edilmeden kamuoyunu hazırlamak amacıyla hazırlanan soru-cevaplı bir kitapta: “Kanun-ı Esasi’nin temel bir kanuna göre hükûmetin yönetilmesi olduğu, Osmanlı

¹⁷³ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 28. Bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019) s. 312.

¹⁷⁴ a.g.e., s. 337’de 6 no’lu dipnot.

¹⁷⁵ a.g.e., s. 312.

¹⁷⁶ a.g.e., s. 313.

¹⁷⁷ a.g.e., s. 315.

Devleti'nin bir İslam devleti olarak temelinin şariat olduğu ve böyle olmakla aslında Kanun-ı Esasi devleti iken mutlakiyete döndüğü ve aslında meşrut (şartlı) bir yönetime dönmekle ümmetin hükûmeti denetleyeceği" fikri işlenmiştir.¹⁷⁸

Kanun-ı Esasi'nin hazırlanma sürecine ilişkin yapılan müstakil bir çalışmada başlangıçta üç farklı taslak bulunduğundan bahsedilmektedir. Bunlar Mithat Paşa'nın hazırladığı ve "*Kanun-ı Cedid*" adını verdiği 8 bölüm 57 maddelik bir taslak ile ikinci olarak Said Paşa'nın hazırladığı ve her ne kadar "*Fransız Kanun-ı Esasi'si üzerine tanzim eylediği layihadır*" denilse de 1848 ve 1858 Fransız anayasalarının birleştirilip birebir tercüme edilmesinden ibaret olan ve İlk Osmanlı Anayasası'nda kısmen de olsa yararlanılan on iki bölümden oluşan taslak ve üçüncü olarak da Süleyman Paşa'nın hazırladığı 45 maddelik ve üzerinde "*aceleden kaleme alınmış ve tekrar mütalaa ve tashih olunmamıştır*" notu bulunan taslaktır.¹⁷⁹

8 Ekim 1876 tarihinde hükûmet, Kanun-ı Esasi ve meclisin açılmasını içeren bir "*arz tezkeresi*"ni padişaha sunmuş; aynı gün Şura-yı Devlet Reisi sıfatıyla Mithat Paşa başkanlığında bir komisyonun kurulması Padişah tarafından uygun görüldüğü gibi, liste halinde verilen komisyon üyeleri de onaylanmıştı.¹⁸⁰ 3 Ekim 1876 tarihli Borsa Komiseri Abidin Bey (listeye beş gün sonra eklenmiştir), Üryanizade Ahmet Esad Efendi, Hariciye Müsteşarı Aleksandır Karatodori Efendi, seçilecek ferik rütbesinde iki üye, Fetva Emmini Halil Efendi, Yesarizade Hayrullah Efendi, Esseyid Hilmi Efendi, Şehremini Kadri Bey, 6. Daire Reisi Kostaki Bey, Heyet-i Vükela'dan Namık Paşa, Nafia Müsteşarı Odyan Efendi, Şura-yı Devlet Azası Ohannes Efendi, Evkaf Müfettişliği Müsteşarı Ömer Efendi, Meclis-i Tedkikat Üyesi Ömer Efendi, Heyet-i Vükela'dan Mehmet Kani Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Ramiz Efendi, Sami Paşa, Mekteb-i Sultani Nazırı Sava Paşa, Seyfeddin Efendi, Nafia Nazırı ve Heyet-i Vükela Üyesi Server Paşa, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Maarif Müsteşarı Ziya Bey ve Şura-yı Devlet Reisi ve Heyet-i Vükela sıfatıyla Mithat Paşa'dan oluşan ilk listeye, daha sonra Ahmet Hilmi, Abdülhamid Ziyaeddin, Esat, İsmail Ramiz, Mahmud Mesud, Mehmed Emin, Mehmed İzzet ve Zeynelabidin

¹⁷⁸ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 327, (5 Kasım 1876'da çıkan Esat Efendi'nin "Usulü Meşruta" adlı kitabı, Süleyman Paşa Muhakemesi I, s. 79-88'den naklen)

¹⁷⁹ Selda Kaya Kılıç, Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'e Geçiş-İlk Anayasanın Hazırlanması, s. 25-35.

¹⁸⁰ a.g.e., s. 36.

Efendi gibi ulemadan olduğunu düşündüğümüz kişiler, 4 Kasım'da da Asım Efendi, Şura-yı Devlet Azası Sabih ve Kemal Bey'ler ile aynı daireden Yanko Efendi'ler dahil olmuştur.¹⁸¹

“*Meclisi Meşveret*” denilen özel ve ayrı bir komisiyon da iki gün sonra toplanarak Kanun-ı Esasi'nin gerekli olup olmadığını tartışmıştır. Böylece üst düzey rical ve ulemadan; Meclis-i Has ve Vükela'dan Cevdet Paşa, Server Paşa, Raşid Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Hüseyin Avni Paşa, Saffet Paşa, Rıza Paşa, Halet Paşa, Yusuf Paşa, Galip Paşa, Kayserili Ahmet Paşa, Redif Paşa ile Dar-ı Şura Reisi Redif Paşa, Kazasker Seyfeddin Efendi, Fetva Emini Halil Efendi, Mekatib-i Askeriye Nazırı Süleyman Paşa'nın katıldığı bir toplantı yapılmıştır.¹⁸² Çoğunluk Kanun-ı Esasi yapılmasına karşı çıkmıştır. Örneğin Rüştü Paşa halkın meşruti idareye kabiliyeti olmadığını ve halka verilecek hürriyetin çeşitli sorunlara sebep olacağı kanaatindeydi. Toplantıya katılanlardan Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Müslümanlardan oluşması şartıyla Namık Paşa parlamento taraftarı iken, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Fetva Emini Halil Efendi, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa Kanun-ı Esasi'ye gerek olmadığı görüşündeydi.¹⁸³

20 Aralık 1876 tarihine ise (Mütercim) Rüştü Paşa azledilerek yerine Midhat Paşa sadarete davet edildi. Balkanlarda Haziran ayından beri devam eden isyanlarla ilgili olarak Sırbistan ve Karadağ'a karşı savaş ilan edilmişti. Savaşın Osmanlı Devleti açısından başarıyla devam etmesi üzerine Rusya bir ultimatomla konunun görüşülmesi için milletlerarası bir konferans talep etmiş ve Rüştü Paşa bu talebi kabul etmişti. (Tersane Konferansı) Payitahtta bu sebeple gözden düşen Rüştü Paşa azledilmiş ve yerine Kanun-ı Esasi'nin en büyük savunucusu Mithat Paşa sadarete getirilmişti.¹⁸⁴ Ancak Şerif Mardin'in belirttiği gibi bir azil değil, istifanın söz konusu olduğu iddiası devrin önemli bir devlet adamı ve siyasi gelişmelerin yakın tanığı Ahmet Cevdet Paşa tarafından dile getirilmektedir.¹⁸⁵ Hatta Cevdet Paşa, Mithat Paşa'nın makam-ı sadarete gelince Şura-yı Devlet'te çalışılan metni esas alarak Meclis-i Vükela'da (kabine) yapılan düzeltmelerin göz önüne aldirtmaksızın

¹⁸¹ Selda Kaya Kılıç, a.g.e., s. 42-47.

¹⁸² a.g.e., s. 37.

¹⁸³ a.g.e., s. 38-39.

¹⁸⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 87.

¹⁸⁵ Cevdet Paşa, *Tezahir*, C. 4, haz. Cavid Baysun, 2. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), s. 168.

Kanun-ı Esasi’yi hemen ilan ettirdiğini ifade etmektedir.¹⁸⁶ Bu arada tıpkı istifa eden Rüştü Paşa gibi Ahmet Cevdet Paşa’nın da Kanun-ı Esasi’ye taraftar olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷ Bu durumda payitahtta “muhafazakarlar” ve “reformcular” diye adlandırılabilen iki ayrı ekolün rekabet halinde olduğu ve tahta yeni cülus eden Sultan II. Abdülhamid’in henüz yönetime ağırlığını koyamadığı düşünülebilir.

Kanun-ı Esasi’nin ilan edilmesi sürecinde yaşanan dikkat çekici bir olay da tahta henüz cülus etmiş olan Sultan II. Abdülhamid’in İslam hukuku konusunda yetkin hukukçulardan böyle bir düzenlemenin “şer-i şerife” uygunluğu konusunda görüşlerini yazılı olarak talep etmesidir. Bunun üzerine Kanun-ı Esasi’nin şeri hukuka aykırı kanunlar yapabileceğini düşünen bazıları buna olumsuz görüş verirken; diğer bazıları şeri hükümler içinde yasama faaliyetinde bulunulması kaydıyla bunu olumlu hatta bir yerde zaruri görmüştür.¹⁸⁸ Bu talebin 10 Ekim’de yapılan “Meclis-i Meşveret”e katılan heyetteki ulema sınıfından kişilere yapıldığı düşünülebilir.

Bu arada konuyu artık varlığından söz edilebilecek aşamaya gelinmiş “kamuoyuna” takdim ederek ikna etme düşüncesiyle Mekteb-i İdadi-i Şahane kitabet muallimlerinden Esad Efendi “*Hükûmet-i Meşruta*” adı bir risale kaleme almıştır. Risale 17 Şevval 1293 tarihlidir ve Kanun-ı Esasi yanlılarının görüşlerini yansıtmaları bakımından önemlidir. İlk anayasa kitabı olma vasfına da sahip sorulu-cevaplı bu risaleye göre hükûmet-i meşruta: “İşlemlerinin tamamı bir şeri kanunla sınırlanmış hükûmet” demektir. Hükûmet-i mutlaka ise bunun tersi olarak “işlemleri kanunla sınırlanmış” değildir. Bir bütün olarak risale; mutlakiyetin fenalığı, Osmanlı Hükûmeti’nin aslında şeriatla sınırlanmış olduğu ve bu bakımdan “hükûmet-i meşruta” vasfına sahip olmasına rağmen son zamanlarda bu yoldan ayrılarak “hükûmet-i mutlaka” yolunu tuttuğu, hükûmetin denetlenmesinin ümmete ait bir iş olduğu ancak bunun toptan yapılmasının fesada sebep olacağı için ümmet adına bunun teşekkül ettirilen bir meclis tarafından yapılması fikirleri etrafında kaleme alınmıştır. Risale, oldukça tartışmalı olan, böyle bir denetim işini üstlenmiş mecliste gayrimüslim üyelerin bulunması konusunda ise: Devletin idaresinin padişah ve

¹⁸⁶ a.y.

¹⁸⁷ a.y.

¹⁸⁸ Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-Kamu Hukuku*, C.I, s. 148.

hükûmet eliyle olacağı, mebusların müddei olarak onları denetleyecekleri, bu meclisin yalnız Müslümanların sorunlarını çözmekle görevli olmadığı, gayrimüslimlerin hallerini devlete arz etmelerine ve dava etmeye hakları olmadıklarını söylemenin bizzat şeriata uygun olmadığı, bunun şeri ve insani bir hak olduğu fikrini savunmaktadır.¹⁸⁹

Sonuç olarak 8 Ekim’de Mithat Paşa başkanlığında kurulan komisyon alt gruplara bölünerek Bab-ı Ali’de veya Mahmut Celaleddin Paşa, Server Paşa ve Mithat Paşa’nın konaklarında çalışmıştır. Cevdet Paşa başkanlığındaki alt komisyon idare ile ilgili kanunları hazırlarken, Server Paşa başkanlığındaki alt komisyon basın ile ilgili, Ziya Bey başkanlığındaki komisyon ise Kanun-ı Esasi ve seçim kanunu ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Anayasa komisyonu olarak görev yapan ve başkandan başka Namık Kemal, Ohannes Efendi, Ramiz Efendi, Sava Paşa, Hayrullah Efendi ve Abidin Bey’den oluşan son alt komisyon bir mukaddime ile 11 bölüm ve 113 maddeden oluşan bir taslak üzerinde çalışmıştır. Ancak bunun da tespit edilemeyen bir müsveddesi mevcuttur.¹⁹⁰ Bu daha önce sözü edilen üç farklı taslaktan ayrı olarak hazırlanmıştır. Bu taslak düzeltilip genişletilecek ve ikinci taslağa ulaşılacak nihayetinde de Kanun-ı Esasi olarak kabul ve ilan edilen metin ortaya çıkacaktır.¹⁹¹ Bu 113 maddeye Namık Kemal tarafından metin kenarlarına not düşülerek düzeltmeler yapılmıştır. Namık Kemal “*mukaddime*” bölümünde Kanun-ı Esasi’nin Bab-ı Ali tarafından verilmiş gibi gösterilmesine itiraz ederek, halkın bunun Padişah tarafından verilmesini arzu edeceğini söylemiş ve bu görüşünü de Padişah’a sunmuştur. Böylece yazım heyetinde yer alan Namık Kemal heyet görüşü veya şahsi görüşü olarak düzeltmeleri yaptıktan başka bu konudaki görüşlerini de Padişah’a yazılı olarak ayrıca vermiştir.¹⁹²

Mevcut ilk taslak Saffet Paşa eliyle bir kez daha düzeltildikten sonra 130 maddeye çıkmış, bazı maddelerin yerleri kaydırılırken, bazılarının içerikleri farklılaştırılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde “*Kanun-ı Esasi müsveddesinin Saffet Paşa kalemiyle düzeltilmiş nüshası*” özetıyla kaydedilmiş olan bu belgeye göre örneğin;

¹⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, 4. Bs. (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), s. 49-54.

¹⁹⁰ Selda Kaya Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet’e Geçiş-İlk Anayasanın Hazırlanması*, s. 53 ve 57.

¹⁹¹ Selda Kaya Kılıç, a.g.e., s. 54.

¹⁹² Selda Kaya Kılıç, a.g.e., s. 54-57.

“mukaddime” adlı giriş bölümü ile ilk tasarıdaki kanun maddelerinin tefsiri konusunda hangi mercilerin yetkili kılındığını gösteren madde taslaktan çıkarılmıştır.¹⁹³ Paşa’nın düzelterek komisyona yeniden verdiği bu tasarı Mithat Paşa tarafından Bakanlar Kurulu’na sunulacak ve Kanun-ı Esasi olarak kanunlaşacaktı.¹⁹⁴ Sultan II. Abdülhamid’in kabul ve tasdik ederek bir hatt-ı hümayun ile Bab- Ali’ye gönderdiği Kanun-ı Esasi, burada Şura-yı Devlet Dairesi balkonu önüne konulan bir kürsüden yağmurlu bir havada 7 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876) tarihinde ilan edildi.¹⁹⁵ Günümüzde İstanbul Valiliği olarak kullanılan binaların denize bakan bahçesinde halkın da dahil olduğu bir topluluğa ilan edilen Kanun-ı Esasi’yi Mabeyn Başkatibi Said Bey getirmiş; Amedci Mahmud Celaleddin Bey metni okumuş takiben de Mithat Paşa Padişah’a teşekkür ve duayı da içeren bir şükür duası yapmıştır. Ayrıca toplar atılarak bu durum kutlanmış ve ilan edilmiştir.¹⁹⁶

23 Aralık 1876 tarihinde bir cumartesi günü öğlenden sonra saat bir sıralarında ilan edilerek yürürlüğe giren Kanun-ı Esasi’nin ilanı top atışlarıyla duyurulurken, Saray’da resmi kutlama yapılmış, İstanbul şehri de aydınlatılmış, farklı kesimlerden insanlar Padişah ve Sadriazamı yücelten gösteriler yapmıştır. Anayasal teminat altına alınan “Osmanlılık” bağının ve farklı inanç mensuplarına “eşit” muamele yapılacağına bir göstergesi olarak o güne değin görülmedik bir şekilde Sadriazam Mithat Paşa, Rum ve Ermeni Patriklerini ziyaret etmiştir.¹⁹⁷

Oldukça tartışmalı olan ve Padişah’a “sürgün” yetkisi veren 113. maddenin eklenmesi konusunda Damat Mahmud Celaleddin Paşa, Mabeyn Ricali ve Mabeyn Başkatibi Sait Bey’lerin ismi zikredilmektedir. Bakanlar Kurulu’nda son kez görüşülen tasarıda bu ibare de metne eklenmiştir.¹⁹⁸ Her halükarda Kanun-ı Esasi’ye taraftar olan ve hazırlayanların amaçlarına aksine sonuçları vermeye aday bu maddenin Saray çevresinin talebiyle metne konulduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak

¹⁹³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 41-7, Tarih H. 06-04-1327, Kurum: Y. EE.

¹⁹⁴ Selda Kaya Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet’e Geçiş-İlk Anayasanın Hazırlanması* s. 78-80 ve 86.

¹⁹⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul: Kapı Yayınevi, 2012), s. 174.

¹⁹⁶ a.y.

¹⁹⁷ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, 2. Bs. (İstanbul: Agora Yayınevi, 2005), s. 398-400.

¹⁹⁸ Selda Kaya Kılıç, *Osmanlı Devletinde Meşrutiyet’e Geçiş-İlk Anayasanın Hazırlanması*, s. 98-100.

da tasarının kanunlaşmasının üzerinden çok zaman geçmeden Padişah bu maddeye dayanarak Kanun-ı Esasi'nin en önemli taraftarı ve mimarlarından Mithat Paşa'yı sürgüne gönderecekti.

Osmanlı Devleti'ndeki bu gelişmelerin özellikle Avrupa'daki bazı sosyal ve siyasal gelişmelerle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Bu çerçevede 1838 ve 1848 devrimlerini yaşayarak “ikinci dalga” anayasacılık deneyimine geçen, bu arada sayıları artan ulus devletler, genel oy ve sosyal haklar gibi olgularla tanışan Batı Avrupalı bazı ülkelerin Kanun-ı Esasi'ye esin kaynağı olduğu veya kaynaklık yaptığı ifade edilmektedir. Bunlar arasında Belçika, Fransa, Prusya gibi Avrupa ülkelerinin anayasaları da gösterilmiştir.¹⁹⁹ Avrupa ülkeleri anayasaları arasında 1831 Belçika, 1848 Sardunya ve 1850 Prusya Anayasaları meşruti monarşik bir yapılanmanın anayasaları olarak dikkat çekmekte ve bunlardan Belçika Anayasası'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılan Balkan milletlerinin anayasaları için de esin kaynağı olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁰ Maddeler üzerinde karşılaştırma yapıldığında ise Kanun-ı Esasi'nin Belçika Anayasası'ndan ziyade Sardunya ve Prusya anayasaları ile benzerlik gösterdiği ifade edilmektedir. Ancak aralarındaki benzerlik bu anayasaları tercüme etmek şeklinde de olmamıştır.²⁰¹ 1875 tarihli Fransız Anayasası ise çift meclisli parlamenter bir sistem kabul etse de zaten 3. Cumhuriyetin Anayasası olarak başta bir monark öngörmemektedir.²⁰²

Belki yine 1830 Fransız Anayasası ile benzerlikler kurulabilir. Buna göre 1830 Fransız Anayasası madde 12'deki kralın “*dokunulamaz ve kutsal kişiliği*” aynıyla Kanun-ı Esasi madde 5'de “*Zat-ı hazret-i padişahinin nefs-i hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür.*” ifadesiyle bulunmakta ancak ilkinin aksine “karşı imza prensibi”ne yer vermemektedir. Yine ilkinde madde 13 ile krala verilen pek çok selahiyetin benzeri Kanun-ı Esasi madde 7 ile padişaha verilmiştir. Yasama iki anayasada da çift meclislidir. İlkinde soyluluğa dayanan bir üyelik varken Kanun-ı Esasi, Ayan Meclisi'nin üyelerinin oluşumunda üst düzey ricalden padişahın tercih ettiği üyelere

¹⁹⁹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 128 ve 132.

²⁰⁰ Seval Kılıç, “Kanun-ı Esasi'de Egemenlik Anlayışı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), s. 96-97.

²⁰¹ a.g.e., s. 98-99.

²⁰² “Constitution de 1875, IIIe République” <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iiie-republique> [Erişim 19.07.2019].

bu hakkı tanımıştır (1830 Fransız Anayasası madde: 14 ve Kanun-ı Esasi madde: 54). Zaten Osmanlı toplumu Batılı anlamda sınıflı bir toplum olmadığı gibi Osmanlı Hanedanı dışında bir soyluluktan bahsetmek mümkün de değildir. 1830 Fransız Anayasası yasa teklifinde bulunma yetkisini krala, Birinci ve İkinci Meclis'e verirken (madde: 15), Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinde bu Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisi ile Meclis-i Vükela'ya verilmiş bir yetkidir (madde: 53). Üyeleri kral tarafından atanan Derbeyleri Meclisi'nde sayı sınırı yok iken (madde: 23), Kanun-ı Esasi'de padişah tarafından atanan Ayan Meclisi azalarının sayısının Mebusan Meclisi aza sayısının üçte birini geçmemesi öngörülür (madde: 60). Derbeyleri 25 yaşında Meclis'e girip, 30 yaşında oylamalara katılabilirken (madde: 24), Ayan Meclisi üyeleri, eser ve fiilleri ile halkın güvenini kazanmış, devlet işlerinde hizmeti geçmiş ve tanınan kişilerden bakanlık, valilik, ordu müşirliği, kazaskerlik, elçilik, patriklik ve hahambaşılık görevlerinde bulunmuş olanlar ile kara ve deniz ferikleri ile bu özellikleri taşıyan diğer zevattan uygun görülenlerden ve kırk yaşından aşağı olmayanlarından, ömür boyu olarak seçilirler (madde: 61 ve 62). Derbeyleri Meclisi'nin ve Vekiller Meclisi'nin oturumları halka açık iken (madde: 27), Ayan Meclisi için hüküm öngörülmemiş, Mebusan Meclisi müzakerelerinin ise halka açık olması, kural olarak kabul edilmiştir (madde: 78). Vekiller Meclisi beş yıl için seçilirken (madde: 31), Mebusan Meclisi seçimi için süre dört yıldır (madde: 69). Vekiller Meclisi için seçilmek için otuz yaşını tamamlama şartı (madde: 32), Mebusan Meclisi için de aynı yaş olarak kabul edilmiştir (madde: 68). Vekiller Meclisi için diğer şartlar yanında belirli bir miktar vergi verme şartı da aranırken (madde: 33), Kanun-ı Esasi böyle bir şart öngörmez. 1830 Fransız Anayasası Vekiller Meclisi'nin de oturumlarını halka açık tutarken (madde: 38), Kanun-ı Esasi değindiğimiz gibi iki meclisten yalnız Mebusan Meclisi'nin oturumlarını, gerektiğinde gizli olmak kaydıyla ancak kural olarak aleni tutmuştur (madde: 78). Bakanlar 1830 Fransız Anayasası'na göre her iki meclise de üye olabiliyorken (madde : 46) Kanun-ı Esasi'de bakanların aynı anda yalnız Mebusan Meclisi üyeliği caiz sayılmıştır (madde: 67). Yargı konusunda ise Fransız Anayasası: "*Kral tarafından atanan yargıçlar görevden alınamaz*" hükmünü taşıırken (madde: 49), Kanun-ı Esasi: "*...yedlerine berat-ı şerif verilen hakimler layenazildir...*" (madde: 81) diyerek hakimlik teminatını düzenlemiştir. Yine Fransız Anayasası madde 53 ile:

“Kimse tabii yargılanmadan muaf tutulamaz” ve 54 ile: “Bu nedenle, herhangi bir sebepten ve herhangi bir isimle olağanüstü komisyon ve mahkeme kurulamayacaktır.” hükümlerini taşıran Kanun-ı Esasi madde 85 ile: “Her dava ait olduğu mahkemede rüyet olunur...”, madde 86 ile: “Mahkemeler her türlü müdahalettan azadedir.” ve madde 89 ile karşılaştırdığımız anayasa ile benzer şekilde: “Her ne nam ile olursa olsun bazı mevaddı mahsusayı rüyet ve hükmetmek için mehakim-i muayyene haricinde fevkalade bir mahkeme veyahut hüküm vermek selâhiyetini haiz komisyon teşkili katiyen caiz değildir.” hükmünü sevkettiştir.²⁰³ İki anayasa arasındaki belli başlı benzerlikler bunlardan ibarettir.

Aslında mutlakîyetçi bir yönetimin ılımlılaştırılırken monarkın yanına bir meclis getirilmesi ve bunun da yazılı bir anayasa ile kayıt altına alınması merkezinde ortaya çıkan meşrutî monarşilerin anayasa formülasyonlarında benzerlikler olması doğal karşılanmalıdır. Şartlar yakın olsun veya olmasın Osmanlı’daki “anayasacılık hareketi”nin bizatihi kendisi Batı’da olan bu yöndeki gelişmelerden bağımsız değildir. Buna rağmen Kanun-ı Esasi’nin formülasyonunun yine de belli özgünlükler içerdiği anlaşılmaktadır. Bülent Tanör ise Kanun-ı Esasi’nin kaynağını bulmak için fazla uzağa gitmeye gerek olmadığını, Osmanlı Devleti’nden ayrılan veya özerkliğini alan bazı Balkan uluslarının kabul ettikleri anayasaların böyle bir etkiye sahip olabileceğini ifade etmektedir. Aralarında Romanya, Sırbistan, Eflak ve Boğdan, Yunanistan’ın da bulunduğu bu bağımsız veya özerk yönetimlerin anayasalarının böyle bir ilhamı vermesi beklenebilir. Zaten bazı özerk bölgelerin anayasaları bizzat payitahtın onayı ile yürürlüğe girmiştir.²⁰⁴ Yine Osmanlı Devleti’ndeki milletlere mahsus, genel meclis ve bölgesel meclis öngören cemaat nizamnamelerinin böyle bir esin kaynağı olması beklenebilir.²⁰⁵

²⁰³ “Charte constitutionnelle du 14 août 1830,” <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830> [Erişim 19.07.2019].

“1876 Kânûn-ı Esâsî,” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> [Erişim 19.07.2019].

Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s.11-25.

²⁰⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 130-131.

²⁰⁵ a.g.e., s. 131.

3.2. KANUN-I ESASİ'DE EGEMENLİK ANLAYIŞI

Padişah tarafından seçilerek görevlendirilmiş bir komisyon (cemiyet-i mahsusa) tarafından tartışılarak hazırlanan, Meclis-i Vükela tarafından incelenerek padişah tarafından kabul ve ilan edilen Kanun-i Esasi'nin yapım sürecinde bir halkoylaması, halkı temsil eden bir meclis veya kurucu meclis bulunmamaktadır. Bu metin padişahın tek yanlı bir işlemiyle, vücut bulmuş bir ferman anayasadır.²⁰⁶ Özçelik tarafından “*tebasına bahşedilmiş bir ihsan*”²⁰⁷ Kapani tarafından “*gerçek bir anayasa değil, millete bağışlanmış bir berat*”²⁰⁸ Okandan tarafından “*eksik bir iktibas*”²⁰⁹ nitelermeleri yapılan Kanun-ı Esasi'nin herhangi bir Batı anayasasının birebir kopyası olmadığı açıktır. Arkasında halk veya onun temsilcisi sıfatıyla bir meclis de bulunmamaktadır.

Ancak ismi geçen otoritelerce bahsini ettiğimiz eleştirilere tabi tutulan Kanun-i Esasi için, -uygarlıkların ve siyasi geleneklerin “lineer” bir hat üzerinde ilerlediği varsayılırsa- “*teorik bir idealle*” ikinci reform yasası sonrası Britanya parlamenter yönetimiyle veya Fransa'daki 3. cumhuriyet yönetimiyle yapılan karşılaştırmalar, bu ülkelerin bu yolda uzun bir geçmişi olması sebebiyle yanıltıcı olabileceği gibi; karşılaştırmaların anayasa ve parlamentosu olmayan Rusya, 1850 öncesi Avusturya-Macaristan veya 19. yüzyıl Fransa'sının “otoriter” bir dönemi ile yapılmasının daha doğru olabileceği de not edilmelidir.²¹⁰

Bütün bunlara rağmen Tanör'ün de belirttiği gibi, bu “anayasa” “*mutlakiyetten çıkışı ifade etmekte*”dir. “*Monarşi kendini sınırlayarak mutlak olmaktan çıkıp ılımlı, anayasalı ve parlamentolu*” bir hale gelirken sistem henüz “*meşruti, anayasal ve parlamenter*” niteliklerine haiz olamamıştır.²¹¹ Bunun için 1909 senesini, bu tarihte Kanun-ı Esasi üzerinde yapılan esaslı değişiklikleri beklemek gerekecekti.

²⁰⁶ a.g.e., s. 133.

Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 145-146.

Selçuk Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, C. II, s. 82.

²⁰⁷ Seçuk Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, C. II, s. 85.

²⁰⁸ Münici Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, 7. Bs. (Ankara: Yetkin, 2013), s. 103.

²⁰⁹ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 146

²¹⁰ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, s. 405-406.

²¹¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 149.

12 fasıl ve 119 maddeden oluşan Kanun-ı Esasi'nin tamamı, bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, devlet teşkilatı ve bu teşkilat karşısında Osmanlı vatandaşlarının hakları ve görevleri diye iki kısımdan oluştuğu kanaatine varılmaktadır. Devlet teşkilatı yasama, yürütme ve yargı şeklinde bölümlenmiş; bunlardan yasama (teşri) selahiyeti iki meclisten oluşan bir Meclis-i Umumi'ye verilirken, yürütme (icra) başta padişah olmak üzere Devlet-i Vükela'ya (Meclis-i Vükela/Bakanlar Kurulu), yargı (kaza) ise bağımsız mahkemelere verilmiştir.²¹² Ancak bu ayrımın büyük ölçüde şekli kaldığı ve sistemin merkezinde “*mukaddes ve gayri mesul*” (madde 5) padişah figürünün bulunduğu söylenebilir. İcra kuvveti bizzat padişah ile atanması ve görevden alınması padişahın eliyle olan Vükela-yı Devlet tarafından kullanılırken, yasamada da padişaha oldukça güçlü bir rol verilmiş başta kanunların yapılması ve yürürlüğe konulması olmak üzere, Meclis-i Umumi'nin açılması, tatil edilmesi ile Meclis-i Mebusan'ın yeniden seçilmek üzere feshedilmesi padişahın “kutsal hukukuna” dahil edilmiştir (madde 7-53-54). Meclis-i Mebusan üyeleri her elli bin erkek seçmende bir kişi olmak üzere seçimle belirlenirken (madde 65-69); yasamanın diğer kanadı olan Meclis-i Ayan üyeleri, sayıları diğer kanadın üçte birini geçmemek üzere bizzat padişah tarafından seçilmektedir (madde 60). Yargı gücü ise “*mehakim*” bölümünde düzenlenmiş ve yargı selahiyeti bağımsız (*her türlü müdahelattan azade*) mahkemelere verilerek (madde 86) buralarda azledilemez (*layenazil*) hakimlerin görev yapması öngörülmüştür (madde 81).

Kanun-ı Esası'de millet egemenliğinden bahis olmadığı gibi padişahın egemenliğine dönük bir ifade de yoktur. Bu durumda millet egemenliğinden bahis olmaması, saltanat hakkıyla ilgili düzenlemeler ve devletin asli organı olarak metnin pek çok yerinde padişaha yapılan vurgu egemenliğin padişaha ait bir hak olduğunu gösterir.²¹³ Nihayetinde ananeden gelen padişahın egemen konumunun değiştiğini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Padişahın şahsi varlığı ile kurumsal olarak varlığı arasındaki farka ise tekrar değinmiyoruz.

Bir ferman ile verilmesine rağmen devletin ana kuruluş şemasını ve temel hürriyetleri va'z ettiği için “anayasa” hükmünde olan ve açık olarak ismi de “*Kanun-ı Esasi*” olarak konulan bu temel metin 23 Aralık 1876 tarihinde padişah fermanı ile

²¹² Ali Fuat Başgil, *Esas Teşilat Hukuku-Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, s. 89.

²¹³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 136.

kabul edilmiştir. Kanun-ı Esasi 48 yıl yürürlükte kalmasına rağmen fiili olarak uzun süre uygulanmamış; başlangıçta kurulan iki yapılı meclis ancak iki yıl kadar görev yapmıştır.²¹⁴ Padişah Sultan II. Abdülhamid Osmanlı-Rus Harbi'nin hemen sonrasında Kanun-ı Esasi'nin yedinci maddesinde zikredilen “*Meclis-i Umumi'nin akt ve tatili*” hakkını kullanmış ve Meclis'i süresiz olarak tatil etmiştir. Bu bir “kapatma” işlemi değil, “askıya alma” işlemidir. Önceden padişahın böylesi siyasi konularda mutlak otoritesi söz konusu iken, burada yine Kanun-ı Esasi'de kısmen sınırlanmış da olsa kendisine verilen bir “hak” kullanılmaktadır.

Bu metin, aynı zamanda Osmanlı-Türk tarihinin ilk anayasası hüviyetindedir. Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda da devlet ile devlet dışı sülhler arasında siyasi gücün dağılımı ve temel insan haklarıyla ilgili bazı düzenlemeler bulunmakla beraber bunların hiç birisi aynı anda şekli ve maddi olarak “anayasa” seviyesinde bir belge olmamıştır. Nihayetinde anayasa yapıcı, “*anayasa yapma*” iradesiyle bu belgeyi hazırladığı için öncekiler gibi “*anayasal belge*” değil “*anayasa*” niteliğindedir.²¹⁵

1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'de egemenlik ve padişahın bir “egemen” olarak hakları ile ilgili düzenlemeler madde 3'ten itibaren sıralanmıştır.

Aşağıda günümüz Türkçesine uyarlanmış halini ve değerlendirmesini verdiğimiz maddelere göre: “*Memalik-i Devlet-i Osmaniye*” adıyla Kanun-ı Esasi'nin ilk bölümünde madde 3'de konumuzla ilgili olarak: “Yüce Osmanlı Saltanatı, büyük İslam halifeliğini içerir olarak Yüce Osmanlı Hanedanı'ndan eskiden beri olduğu gibi en büyük erkek çocuğa aittir.” denilmektedir.

Bu madde saltanat ile halifeliği padişahın şahsında birleştirmekte ve bunun eskiden olduğu gibi en büyük erkek evlada ait olduğunu va'z etmektedir. Hatırlanacağı üzere Osmanlı Devleti'nde eski Türk ananesi gereği devlet, hanedanın ortak malı sayılıyor ve Osmanlı Hanedanı üyesi tüm erkek çocuklar taht üzerinde eşit hak sahibi oluyorlardı. Filliyatta çoğunlukla yaşça büyük şehzadelerin padişah olarak tahta geçtiği görülüyorsa da bazen Sultan Çelebi Mehmed ve Yavuz Sultan Selim örneklerinde görüldüğü gibi bunun istisnaları da yaşanıyordu. Hatta Fatih

²¹⁴ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları* (İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2018), s. 96.

²¹⁵ a.g.e., s. 4.

Kanunnamesi'nde Hanedan'da birden fazla şehzadenin taht üzerinde hak iddia etmesindeki mahzurun giderilmesi için “kendisine saltanat müyesser olan” yani tahta geçen şehzadenin diğer taht adaylarını bertaraf etmesi uygun görülmüş; hatta ekser ülemanın da bunu “tecviz ettikleri” hüküm altına alınmıştı. Osmanlı tarihinde “kardeş katli” olarak bilinen bu uygulama Fatih’e kadar fiili olarak uygulanmış; Fatih Sultan Mehmed buna “yazılı hukuki” bir alt yapı hazırlamıştır. Fatih Kanunnamesi'ne göre: “*Ve her kimesneye evladumdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizm-ı alem için katl itmek münasibdür. Ekser-i ulema dahi tecviz itmüşdür. Anunla amil olalar.*”²¹⁶ denilmiştir.

17. yüzyıl başına gelindiğinde ise Sultan I. Ahmed, kardeşi olan Şehzade Mustafa'yı mutad olduğu üzere bertaraf etmemiş ve böylece “ekber ve erşed şehzade” uygulaması başlamıştır. Böylece akıl sağlığı yerinde olmak kaydıyla hanedanın yaşça en büyük şehzadeleri “veliahd şehzade” olarak taht namzedi olmuş; ancak saltanat sırası kendilerine gelene kadar da herhangi bir taht çekişmesine mahal verilmemesi için şehzadeler Topkapı Sarayı'nın içinde bir nevi gözaltı yaşamı olarak “kafes hayatı” sürmüşlerdir.

Aynı kanunname içerisinde Sultan II. Mehmed için “*padişah-ı ruy-i zemin*” sıfatının yanı sıra “*halifetu'llah fi'l-alem*” olarak söz edilmesi²¹⁷ de ayrıca ilgi çekicidir. Ancak Sultan I. Murad'dan itibaren Osmanlı sultanlarının diğer unvanlarının yanısıra “halife” unvanı kullandıkları biliniyorsa da “*hilafet*” ile “*hilafet-i kübra*” yani bütün Müslümanların halifesi olma durumunu ayırt etmek gerekecektir. İkincisinin kullanımı Kanuni Sultan Süleyman tarafından gündeme getirilmiş ve O'nun vefatıyla tahta geçen Sultan II. Selim'e “*halife-i kübra*” sıfatıyla “*ehlü'l-hal ve'l-akd*” tarafından biat edilmiştir.²¹⁸ Uzun bir dönem geri planda kalan bu unvan, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Osmanlı padişahının Müslüman ahali üzerindeki manevi liderliğini vurgulayacak şekilde yazılı bir milletlerarası antlaşmaya konu

²¹⁶ *Fatih Sultan Mehmed-Kanunname-i Al-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), s. 18.

²¹⁷ a.g.e., s. 3-4.

²¹⁸ Ş. Tufan Buzpınar, “Osmanlı Hilafeti Meselesi Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.1, (2004) s. 116-120.

olmuştur.²¹⁹ Kuşkusuz buradaki niyet kaybedilen Kırım topraklarında yaşayan Müslüman ahali üzerinde manevi otoriteyi sürdürme arzusuyla ilgilidir.

3. madde ile padişahların “sultan” ve “halife-i kübra” sıfatları vurgulanmış; 17. yüzyıl başından beri ağırlıklı olarak uygulandığı gibi bunun yaşça “ekber” yani yaşça en büyük erkek şehzedeyle ait olduğu kayıt altına alınmıştır.

Kanun-ı Esasi’nin 4. maddesi de döneminin egemenlik anlayışının kavranması açısından önem arz etmektedir. Buna göre 4. maddede:

“Padişah hazretlerinin şahsı, hilafetin gereği olarak İslam dininin koruyucusu ve Osmanlı tebaasının tamamının hükümdarı ve padişahıdır.” denilmektedir.

Bu madde de yukarıda bahsi geçen “halife-i kübra” makamıyla ilgili düşünülmelidir. Ayrıca “*bilcümle Osmaniye*” den kastedilenin Osmanlı topraklarında yaşayan her dinden ve her dilden “Osmanlılar” olduğu anlaşılmaktadır. Kanuni Esasi’nin “*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-ı Umumiyesi*” başlığı altında gelen 8. maddesi de zaten kimlerin “Osmanlı” olarak tanımlanacaklarını ortaya koymaktadır. Buna göre: “*Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olur ise bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.*” Günümüz Türkçesiyle: “Osmanlı Devleti tabiyetinde bulunan fertlerin tamamına hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar istisnasız Osmanlı denilir. Osmanlı sıfatı kanunen belirli olan hallere göre kazanılır ve kaybedilir.” Burada “tebaa” vasfı padişahın devlet, ülke ve üzerinde yaşayan insanlar üzerindeki egemenlik hakkının bir tezahürü olarak ortaya çıkmakta ve tebaa Osmanlı kamu hukukunun üst kodifikasyonu olan İslam şeriatından kaynaklanan güvencelerine rağmen “egemen”in padişah olması ve bunun mutlak bir hak olmasından kaynaklı olarak “tebaa” vasfını taşımaktadır. Tebaa Osmanlı kamu hukukunda sınırları şeriat ve padişahın örfi hukuku ile çizilmiş hakların süjesi konumundadır. O söylem düzeyinde dahi olsa siyaseti tayin edici bir role sahip değildir. Tebaa içinde müslim olanların “ümme” sıfatlarıyla teorik olarak böyle bir hakları varsa da, bunun kullanılması değindiğimiz gibi “ehlü’l-hal ve’l-akd” tarafından yapılır veya duruma göre yapılmış kabul edilir.

²¹⁹ a.g.m., s. 121.

Ancak Kanun-ı Esasi ile hakları yazılı hukuki bir belgeye bağlanan “tebaa”, ilk olarak Heyet-i Mebusan’a seçtiği “her elli bin erkek nüfusta bir aza” ile olsa da (madde 6), yasama faaliyeti üzerinden dolayı ve kısmen egemenliğin kullanılmasına katılmaktadır.

Yine 5. maddede “halife, hükümdar ve padişah” sıfatlarını taşıyan devlet başkanıyla ilgili önemli bir hüküm sevk edilerek;

“Padişah hazretlerinin ulu şahsı kutsal ve sorumsuzdur.” denilmiştir.

Osmanlı padişahı bir önceki maddede yapılan tanımlama çerçevesinde tüm “Osmanlılar”ın hükümdar ve padişahı sıfatını da taşımaktadır. Tabiyet ilişkisinin yazılı hukuki bir belgeye bağlanmış olmasına rağmen aynı maddede “*din-ı İslâmın hamisi ve bilcümle tebea-i osmaniye'nin hükümdar ve padişahı*” olarak va’z edilen Osmanlı sultanı “*mukaddes ve gayri mesul*” olarak tam bir manevi ve hukuki korumaya alınmıştır.

Devamında sevk edilen 6. madde ise “*sülale-i âl-i osman*” ayrıcalıklı durumunu destekleyecek şekilde;

“Yüce Osmanlı Hanedanı’nın hürriyeti ve malları ve şahsi mülkleri ve hayat boyu mali ödenekleri kamunun garantisi altındadır.” denilmektedir.

Bu maddede Osmanlı padişahlarıyla beraber, Hanedan’ın da hürriyetleri, malları ve gayrimenkul varlıkları ve ömür boyu ödenekleri kamunun garantisi altına alınmıştır. Kimlerin Osmanlı Hanedanı’ndan sayılacakları konusunda ölçü ise bu Hanedan’a kan yoluyla bağlı olup “Hanedan üyesi” olmak veya bu Hanedan ile evlilik yoluyla akraba olarak “Hanedan mensubu” olmak şeklindeydi.²²⁰ Padişah, şehzadeler ve sultanlar ve çocukları “Hanedan üyesi” sıfatına sahipken; sultanlarla evlenerek Hanedan’a damat olan şahıslar “Hanedan mensubu” sıfatını kazanıyorlardı. Burada “*sülale-i âl-i osman*”dan kastın dar anlamıyla Osmanlı Hanedanı olduğu, yani yalnız üyeleri kasteden bir düzenleme olduğu düşünülebilir. Lafzi yorumdan bu anlam çıkmaktadır. Ancak üyelerin eşleri sıfatıyla damatların da evlilik bağı devam ettiği müddetçe bu himayeye mazhar olması gerektiği, yani onların da “*sülale-i âl-i osman*”dan sayılması gerektiği de düşünülebilir.

²²⁰ Hanedan içerisinde büyük önem verilen bu ayrımı ilk olarak Sayın Osman Osmanoğlu’ndan öğrendim.

Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinde ise padişahın, çoğunluğu icra ilgili önemli hak ve yetkilerini sayılmıştır. Buna göre:

“Bakanların atılmaları ve atanmaları ve kendilerine rütbe ve makam verilmesi ve nişan verilmesi ve ayrıcalıklı eyaletlerin, özel şartlarına uygun olarak yönetilmesi ve para basılması ve hutbelerde padişahın adının zikredilmesi ve yabancı devletlerle antlaşmalar imzalanması, savaş ve barış ilan edilmesi ve kara ve deniz kuvvetlerinin komuta edilmesi askeri hareketin ve şeri hükümlerin ve kanunların uygulanması ve devlet dairelerinin uygulamalarına dönük tüzüklerin düzenlenmesi ve kanunlara göre verilen cezaların hafifletilmesi ve affı ve Meclis-i Umumi'nin açılması ve tatil edilmesi ve gerektiğinde Heyet-i Mebusan'ın, üyelerinin yeniden seçilmek şartıyla feshedilmesi padişahın kutsal hukukuna dahildir.”

Bu maddede mutlak egemen olarak padişahın çoğunluğu yürütme ile ilgili olmak üzere yürütme ve yasama ile ilgili görevleri sayılmış ve bunlar “padişahın kutsal hukuku” olarak nitelendirilmiştir.

Kanun-ı Esasi'de padişahın “egemen” konumunu belirginleştiren başlıca maddeler bunlardır. Ancak Kanun-ı Esasi'nin diğer pek çok maddesinde de bu konumundan kaynaklanan düzenlemeler bulunmaktadır. Bunlar, Kanun-ı Esasi'nin “*Vükelâ-yı Devlet*” adlı bölümünde 27. maddede:

“Sadrazamlık makamı ve şeyhülislamlık, padişah tarafından güvenilir bulunan kişilere verildiği gibi, diğer bakanların görevlendirilmeleri de padişah iradesi ile olur.” denilerek adeta tüm icra kuvvetleri padişahın şahsında toplanmıştır.

Bunun dışında Meclis-i Vükela'da bazı konuların görüşülmesi ve bazı kararların uygulanması padişahın onayına tabi tutulmuştur. Bu hususta da 28. ve 29. maddeler sevk edilmiştir.

Madde 28: “Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu), sadrazamın başkanlığında toplanıp iç ve dış önemli işlerin merciidir. [Meclisin] müzakerelerinde izne tabi olan kararların uygulanması padişah iradesi ile olur.” hükmünü içerirken;

29. madde: “Bakanların her biri, bakanlığına ait işlerden, yetkisi altında olanları, usullerine uygun olarak yerine getirirken; yetkisi altında olmayanları sadrazama arz eder. Sadrazam ise bu tür maddelerden müzakere gerektirmeyenlerin gereğini yapar

veya padişahın iznine tabi olarak müzakere edilenleri, Bakanlar Kurulu'nun müzakeresine arz ederek, bununla ilgili buyrulacak padişah iradesinin gereğini yapar. Bu işlerin tür ve derecesi özel bir düzenleme ile belirlenecektir.” demektedir.

Görüldüğü üzere her ne kadar Meclis-i Vükela adıyla icra kuvvetini kullanacak bir heyet oluşturulmuş olsa da, bu heyetin başı olan sadrazamın ve heyet üyelerinin doğrudan padişah tarafından atanması ve Meclis'e karşı herhangi bir sorumluluklarının olmaması gerçekte bu heyeti, yürütme kuvvetini tek başına temsil eden padişaha ancak bu işlerinde yardımcı olabilecek, ikinci derecede hak ve selahiyete sahip bir heyet pozisyonunda bırakmaktadır. 27, 28 ve 29. maddenin Kanun-ı Esasi'nin başta 7. maddesi olmak üzere diğer maddeleri ile karşılaştırılması bu sonucu vermektedir. Buna karşılık bu heyet için madde 30 ile “Bakanlar Kurulu görevleriyle alakalı işler ve uygulamalardan mesuldür.” denilerek sorumluluk ve bununla ilgili olarak da “*Divan-ı âli*” yargılaması öngörülmüştür (madde: 31).

“*Meclis-i Umumi*” başlığı altında ise padişahın bir “egemen” olarak yasama üzerindeki hak ve selahiyetleri belirtilmiştir.

Buna göre 44. maddede: “Padişah hazretleri, devlet tarafından lüzum görülmesi üzerine Genel Meclis'i vaktinden önce de açar ve açık bulunma süresini azaltır veya çoğaltır.” denilmekte ve devamında 45. maddede:

“Genel Meclis'in açılış günü, padişah hazretleri veya onu temsilen sadrazam hazır olduğu ve Bakanlar Kurulu ile iki meclisin üyeleri [Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisi üyeleri] birlikte mevcut bulundukları halde, resmi açılış yapıp, o sene zarfında devletin iç ve dış işlerine ve gelecek sene alınmasına lüzum görülecek tedbirler ve teşebbüslere dair bir padişah nutku okunur.” denilmektedir.

Padişahın yasama üzerindeki kontrolü ile ilgili, 53. maddede belirtildiği üzere kanun yapmanın veya var olan kanun üzerinde değişiklik yapmanın padişah iradesine bağlanmasıyla Meclis'in bu konuda padişaha olan bağımlılığı açık olarak düzenlenmiştir. Buna göre 53. maddede:

“Yeniden kanun düzenlenmesi veya mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesi teklifi Bakanlar Kurulu'na ait olduğu gibi, Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisi dahi kendi belirli vazifeleri dairesinde bulunan maddeler için kanun düzenlenmesi ve mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesine dilekçe vermeye yetkileri ve ehliyetleri var

olmakla birlikte, ilk önce sadrazamlık makamı vasıtasıyla padişah hazretlerinden izin alınarak, padişah uygun buyurursa ait olduğu dairelerden verilecek izahat ve detaylı açıklama ile beraber tasarıların düzenlenmesi Şura-yı Devlet'e (Danıştay) havale edilir." denilmektedir.

Devamında gelen 54. maddeye göre sadece kanunları yapmak değil, aynı zamanda yürürlüğe koymak da padişah iradesine bağlanmıştır. Buna göre:

"Şura-yı Devlet'te (Danıştay) müzakere ile tanzim edilecek kanunların tasarısı önce Mebusan Meclisi'nde, sonra Ayan Meclisi'nde incelenip kabul edildikten sonra, yürürlüğü padişah hazretlerinin iradesiyle uygun bulunursa başlar. İki heyetin [meclisin] birinde kesin olarak reddedilen kanun tasarısı o toplanma dönemi yılında tekrar müzakere edilemez." denilmektedir.

Meclisi Umumi'nin iki kanadından biri olan "*Heyet-i Ayan*"ın seçimi de tamamen padişaha havale edilmiştir. Bu başlık altında 60. maddede bu husus:

"Ayan Meclisi reis ve üyelerinin üst sayısı Mebusan Meclisi üyelerinin üçte birini geçmemek üzere doğrudan doğruya padişah hazretleri tarafından atanır." ifadesiyle formüle edilmiştir.

"*Heyet-i Mebusan*" başlığı altında Madde 73'de ise padişaha 7. madde gereği Mebusan Meclisi'ni feshetme hakkı verilmesiyle bağlantılı olarak: "Padişah iradesiyle Mebusan Meclisi'nin feshedilmesi durumunda, en çok altı ay içinde toplanmış olmak üzere tüm üyelerin yeniden seçimine başlanacaktır." denilmektedir.

77. maddede: "Mebusan Meclisi Başkanlığı'na, Meclis tarafından çoğunlukla üç [aday], ikinci ile üçüncü başkanlıklara üç [aday], toplam dokuz aday seçilerek padişah hazretlerine arz ile bunlardan biri başkanlığa ve diğer ikisi başkan vekilliklerine padişah iradesiyle seçilir ve görevleri başlar." denilerek Mebusan Meclisi Başkanı ve başkan vekillerinin seçimleri Meclis'çe gösterilecek adaylar arasından olmak üzere yine padişaha bırakılmıştır.

"*Umur-ı Maliye*" başlığı altında ise padişahın maliye ile ilgili olarak 101. maddede Genel Meclis'in toplanmadığı bir zamanda olağanüstü bir sebeple bütçe harici harcama yapılmaya ihtiyaç duyulması halinde sorumluluk Heyet-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu) olmak ve Meclis açılışında buna ilişkin kanun tasarısı Meclis'e

sunulmak üzere gereken meblağın temini ve harcanması padişah onayına bağlanmıştır.

Yine bununla ilgili olarak 102. maddede bütçe kanununun geçerliliğinin bir sene olduğu hüküm altına alınmış; olağanüstü bazı sebeplerle Mebusan Meclisi'nin bütçeyi kararlaştıramadan feshedilmesi halinde ise bir seneyi geçmemek üzere Bakanlar Kurulu'na bir karaname ile önceki sene bütçesi hükümlerini yürütme izni padişah onayına bağlı olarak verilmiştir.

Sadırazamın görevlendirmesi padişah eliyle olduğu gibi bakanların görevlendirilmelerinin de padişah onayına bağlandığı zaten 27. maddede belirtilmişti. Bu madde sadırazam ve bakanların seçim ve görevlendirmesinin doğrudan padişah tarafından yapılacağı anlamını taşımaktadır. Bu çerçevede padişah icra kuvvetinin yürütülmesini üzerine almış olduğu gibi devletin bütçesi üzerinde de geniş şekilde söz hakkına sahip olmaktadır.

105. madde ise kurulacak Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) vasıtasıyla devletin harcamalarının incelenmesini ve Mebusan Meclisi'ne rapor edilmesi hükmünü içerirken, aynı zamanda Bakanlar Kurulu Reisi sıfatıyla sadırazam vasıtasıyla padişaha da mali durum ile ilgili rapor sunulması hükmünü içermektedir.

106. madde ise on iki kişiden oluşacak Divan-ı Muhasebat üyelerinin Mebusan Meclisi çoğunluğunca azledilmeleri kararlaştırılmadıkça ömür boyu olmak üzere bu görevlerine padişah tarafından atanacakları hükmünü taşımaktadır.

“*Mevaddı Şetta*” adındaki son bölümde 113. madde ise padişahın, egemenliğin kullanımındaki merkezi ve baskın rolünü perçinleyen hükümler taşımaktadır. Buna göre:

“Memleketin bir yerinde ihtilal ortaya çıkacağını teyid eden izler ve işaretler görüldüğü halde hükûmetin o mahalle mahsus olmak üzere geçici örfi idare ilanına hakkı vardır. Örfi idare, kanunların ve mülki düzenlemelerin geçici olarak tatilinden ibaret olup, örfi idare altında bulunan yerlerin idare şekli özel bir düzenleme ile belirlenecektir. Hükûmetin emniyetini ihlal ettikleri, idari zabitanın inceleme belgesi üzerinde sabit olanları, Osmanlı ülkesinden ihraç etmek ve uzaklaştırmak padişah hazretlerinin yetkisindedir.” denilerek hükûmete “olağanüstü hal” ilanı ve bu halde kanunların ve mülki düzenlemelerin askıya alınması hakkı vermiştir. Son cümle ile

de hükûmetin güvenliğini ihlal ettikleri polis raporlarına dayalı olarak sabit bulunanların ülke dışına çıkarılması veya ülke içinde sürgüne gönderilmeleri padişahın yetkisine bırakılmıştır. Son cümle Kanun-ı Esasi'nin hazırlayıcılarından ve önde gelen ricalden olan ve sadrıazamlık görevinde de bulunan Mithat Paşa için uygulanacak ve Paşa Taif'e sürülecekti.

Merkezinde padişahın olduğu ve ona icra ve yasama üzerinde çok geniş hak ve yetkiler veren Kanun-ı Esasi'de egemenlik hakkının kullanılmasında başka organların da fonksiyonları bulunmaktadır. Bunlar yasama üzerinde bu hakkını kullanan Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan'dan oluşan iki ayrı meclis ile yargı üzerindeki egemenlikten kaynaklanan hak ve yetkilerini kullanan mahkemelerdir.

Bir devlette egemenliğin en önemli göstergelerinden biri kanunları yapma kuvvetidir. Bu kuvvet, değindiğimiz gibi her elli bin erkek nüfusta bir temsilci olmak üzere (madde 65), “*umum Osmanlıların vekili*” olarak seçilen (madde 71) Mebusan Meclisi tarafından ve tamamı padişah tarafından ve ömür boyu atanan Ayan Meclisi tarafından (madde 60 ve 62) sınırlanmış olarak (madde 64) kullanılır. Ayrıca padişahın da yasama üzerinde Mebusan Meclisi'ni gerektiğinde açmak, tatil etmek ve yenilenmek üzere feshetmek şeklinde (madde 7 ve 35), ayrıca Bakanlar Kurulu, Mebusan ve Ayan Meclisi'nin verme hakkına sahip olduğu kanun tasarılarının görüşülmek üzere Şura-yı Devlete havale edilmesi konusunda “mutlak veto” hakkı şeklinde (madde 53), yine Şura-yı Devlet'te görüşülerek düzenlenen kanun tasarılarının Meclis'in her iki kanadında incelenip kabul edildikten sonra ancak padişahın uygun bulmasıyla yürürlüğe girmesi şeklinde (madde 54) güçlü tasarruf hakları bulunmaktadır.

İlk parlamenter hareketlerin başlamasında en önemli başlıklardan biri ve temel siyasi haklardan “bütçe hakkı”nın kullanılmasıyla ilgili (Genel Bütçe Kanunu ve Kesin Hesap Kanunu) Meclis Ayan ile Meclis-i Mebusan'ın birleşmesinden oluşan Meclis-i Umumi'nin incelemesi ve kabulü aranırken (madde 98 ve 104); devlete ait harcamaların her sene incelenerek Mebusan Meclisi'ne rapor edilmesi işi de artık anayasal bir kurum haline getirilen Divan-ı Muhasebat'a (Sayıştay) havale edilmiştir (madde 105). Bu raporlar üç ayda bir Bakanlar Kurulu aracılığı ile padişaha da sunulacaktır (madde 105). Yine maliye ile ilgili olarak, yapılacak harcamanın

miktarına, Genel Bütçe Kanunu’nda gösterildiği üzere Mebusan Meclisi’nde incelendikten sonra bakanlar ile beraber karar verilir hükmü getirilmiştir (madde 80).

Yargı konusu ise Kanun-ı Esasi’de “*mehakim*” başlığı altında ayrı bir bölüm olarak düzenlenerek, bu görev “azledilemez” hakimler eliyle (madde 81) ve “her türlü müdahaleden azade” (madde 86) mahkemelere verilmiştir.

3.3. KANUN-I ESASİ’DE 1909 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNDEN SONRA EGEMENLİK ANLAYIŞI

Kanun-ı Esasi’de görev ve yetkileri sınırlı da olsa kurulması öngörülen Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi ve bunların toplamından oluşan Umumi Meclis’in Sultan II. Abdülhamid tarafından yine bu metne dayanılarak süresiz olarak “tatil” edilmesi sonrasında yoğunlaşan “Jön Türk” muhalefeti, Balkanlarda yaşanan ayaklanmalar, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin şiddetle karışık olarak artan muhalefeti, fiili durum yaratılması, hatta “meşrutiyetin ilan edilmediği takdirde veliahda biat edileceği” tehdidi ile Sultan II. Abdülhamid’in icbar edilerek 23 Temmuz 1908 tarafından Mebusan Meclisi’nin tekrar toplantıya çağırılması²²¹ “II. Meşrutiyet Dönemi”nin başlangıcı olarak adlandırılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid’in Mebusan Meclisi’nin açılışında okunan nutkunda Kanun-ı Esasi’nin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler üzerine devlet ricali tarafından gösterilen lüzum üzerine Mebusan Meclisi’nin geçici olarak tatil edildiği, ancak açılan mekteplerle maarifin ilerlemesi ve ahalinin “*seviye-i istidadının teali etmiş olması*” sebebiyle muhalif görüş beyan edenlere rağmen Kanun-ı Esasi’yi ilan ettiği ifade edilmişti.²²² Bu nutukta kullanılan hakimane dil ile Mebusan Meclisi’nin “*muvaakketen tatili*”nin Kanun-ı Esasi’nin uygulanmasında yaşanan zorluklar sebebiyle devlet ricali tarafından gösterilen gerekliliğe dayandırılması, açılan okullarla ahalinin seviyesinin ilerlemesi sebebiyle gösterilen arzuya dayalı olarak, muhalif görüşte olanlar olmasına rağmen memleketin şimdiki ve gelecekteki iyiliği

²²¹ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 243-245 ve 248.

²²² Recai Galip Okandan, a.g.e., s. 263, (5 Kanun-ı evvel 1324 tarihli Takvim-i Vekayi’den naklen)

için “*bilatereddüt*” Kanun-ı Esasi’nin tekrar yürürlüğe konulduğunun ilanı, üzerinde durulması gereken hususlardır.²²³

Kanun-ı Esasi’nin tekrar yürürlüğe konulduğunun ilanı ile Sultan II. Abdülhamid’in hal edilmesine kadar geçen dokuz ay zarfında, önce Padişah’tan ziyade çevresindeki saray görevlileri kabahatli bulunarak Padişah’ın makamı ve şahsı tartışma konusu yapılmak istenmemiştir. Yapılan seçimler sonrasında 17 Aralık 1908’de Mebusan Meclisi tekrar açılmıştı. Meclis’te çoğunluk artık partileşmiş olan İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarına aitti. Diğer grup olan Ahrar Fırkası da önemli sayıda mebusa sahipti.²²⁴ Yaşanan 31 Mart Vakası’ndan sonra, Meclis-i Umumi tarafından, Mehmed Ziyaeddin Efendi’den alınan bir fetva ile Padişah’a “saltanattan feragat veya hal” teklif edilmesi uygun görülmüştü. 27 Nisan 1909 tarihli toplantıda Meclis-i Umumi’nin “hal” kararı vermesi üzerine de Sultan hal edilerek yerine veliahd Şehzade Mehmed Reşad Efendi’nin tahta cülusuna karar verilmiştir.²²⁵ Kanun-ı Esasi’yi şekli meşruti monarşiden, gerçek anlamda parlamenter meşrutiyete taşıyan değişiklikler de işte bu değişikliklerden sonra yapılmış ve Kanun-ı Esasi bu değişikliklerden sonra adeta yeni bir anayasa hüviyetine bürünmüştür.

Kanun-ı Esasi bu dönem içerisinde pek çok defa değişikliğe uğramış olup bunlardan en ciddi olanları 22 Ağustos 1909’da yapılmıştır.²²⁶ Böylece yirmi bir madde değişikliğe uğramış; bir madde ortadan kaldırılırken, üç madde de ilave edilmiştir. Aynı anayasada daha sonra 1914, 1915, 1916 ve 1918 değişiklikleri de gerçekleştirilmiştir.²²⁷ En esaslı değişikliklerin olduğu 1909 değişiklikleri ile Osmanlı Devleti rejim olarak “*klasik parlamenter monarşi*”ye geçse de²²⁸ kısa bir süre sonra gelen Trablusgarb İşgali, Balkan Savaşları ve peşinden gelen I. Dünya Savaşı rejimin oturmasına fırsat vermemiş; 1 Kasım 1922’de de TBMM tarafından saltanatın kaldırıldığının ilanı ve fiilen İstanbul’daki yönetim erkinin dağılmasıyla Osmanlı Devleti tarihe intikal etmiştir. 1909 değişiklikleri ile 1876 Anayasası’nın sistematığı büyük ölçüde değişmiş; adeta “*1909 Anayasası*” da denilen yeni bir

²²³ a.y.

²²⁴ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s. 13-15.

²²⁵ a.g.e., s. 24-28.

²²⁶ “1876 Kânûn-ı Esâsî” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> [Erişim 18.04.2019].

²²⁷ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, s. 100.

²²⁸ a.g.e., s.101.

anayasa vücuda getirilmiştir.²²⁹ Her ne kadar konu daha önce 1908 İttihat ve Terakki Fırkası siyasi programında farklı bir ifade ile bulunsu²³⁰ ayrıca Mebusan Meclisi'nin gündemine gelse de²³¹ 31 Mart Ayaklanması bastırıldıktan sonra Sultan II. Abdülhamid'in hal edilmesini müteakip Sultan V. Mehmed Reşat tahta çıkmış ve değişiklikler bunun ardından gelmiştir. 1876 yılında ilk olarak bir “ferman” formunda padişah iradesiyle yürürlüğe giren Kanun-ı Esasi, 1909 değişikliğinin oluş şekli ile “iki yanlı”lığın bütün özelliklerini içerir olarak “misak anayasası”na geçişi de işaretlemektedir. Çünkü milleti temsilen Mebusan Meclisi değişiklikleri yapmış; Padişah ise kabul ederek onaylamıştır.²³²

Egemenlik bağlamında ise değinilen “misak anayasası” özelliğinin gereği olarak, egemenliğin monark ile millet arasında paylaşılması söz konusudur. Her ne kadar “millet egemenliği” ilkesi Kanun-ı Esasi'ye girmemiş olsa da, değişikliği duyuran Heyet-i Ayan Kararnamesi'nde “hakimiyet-i milliye” ifadesi açık olarak zikredilmiştir.²³³ Zaten 22 Ağustos 1909 tarihli bu kararnamede yapılan bu değişikliklerin “...meşrutiyeti idare ve hakimiyet-i milliyenin teyyüdü için...” yapıldığı ifade edilmiştir.²³⁴ Ancak yapılan değişikliklerin hiçbirisi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri devlete hakim olan dini karakteri değiştirmemiştir. Kanun-ı Esasi'nin on birinci maddesinde belirtilen devletin dinini “din-i İslam” olarak tanımlayan ibare 1876'da olduğu haliyle 1909 değişikliklerinde de korunmuştur. Aynı şekilde padişahın üçüncü maddede vücut bulan sultan ve halife

²²⁹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.192.

²³⁰ “Kanun-ı Esasi'de ara-yı milliyenin rüchanı nüfuzunu temin esas ittihaz olunacak ve bu cümleden olmak üzere vükelanın Meclis-i Mebusan'a karşı mesuliyeti suret-i mutlakada kabul ettirilip mecliste ekseriyet-i ara kazanamayan vükela müstafti addolunacaktır.” İttihat ve Terakki Fırkası'ndan başka Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Kanun-ı Esasi değişikliklerinden önceye tarihlenen parti programında benzer ifadeler bulunmaktadır: “Ara-yı umumîye usulüne ittibaen...” (Tariik Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C: 1, 2. Bs. (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), s. 65-66 ve 155-156.

²³¹ Mebusan Meclisi'nin üç azası anayasa değişikliği teklifinde bulunmuş, bunlardan teklifi okunan Feraci Efendi “Kanun-ı Esasi'de mukavemet ve mania-i vakianın netayic-i zaruriyesinden olarak hakimiyet-i milliyeye ve usul-u sahiha-i Meşrutîye'de tevfiik olunamayacak bazı mevad ve ahkam” dan söz etmiştir. 30 Kanunuevvel 1324 (30 Aralık 1908) tarihinde Meclis-i Mebusan'ın Onuncu İnikadında okunan teklif oylanarak kabul edilmiş ve encümene gönderilmiştir (Devre:1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, Onuncu İnikad) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic01c001/mmbd01ic01c001ink011.pdf> Erişim [06.01.2020].

²³² a.y.

²³³ a.g.e., s. 216-217.

²³⁴ “1876 Kânûn-ı Esâsî” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BAn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> [Erişim 18.04.2019].

sıfatlarını şahsında toplayarak hem dini hem dünyevi en üst otorite olma özelliği teyid edilmiştir.²³⁵

Buna göre 1909 değişiklikleri ile 3. madde:

“Yüce Osmanlı saltanatı, büyük İslam halifeliğini içerir olarak Yüce Osmanlı Hanedanı’ndan eskiden beri olduğu gibi en büyük erkek çocuğa aittir. Padişah hazretleri tahta cüluslarında Genel Meclis’te ve Meclis toplanmamış ise ilk toplantısında şer’i şerif ve Kanun-ı Esasi hükümlerine uymaya ve vatan ve millete sadık olacağına yemin eder.” şeklinde tadil edilmiştir.

Bu maddede yapılan değişiklik ile padişaha “şer-i şerif, Kanun-ı Esasi hükümlerine uyma ile vatan ve millete sadakat yemininin getirilmiş olması önemlidir. Görünüşte önemli görünmese de padişahın karizmatik, layüsel otoritesinin insani bir yemin ile kayıtlanması rejimin otokratik karakterini sınırlayan bir mahiyet arz etmektedir.

6. maddede yapılan değişiklik ile ise:

“Yüce Osmanlı Hanedanı’nın hürriyeti ve malları ve şahsi mülkleri ve özel kanunu gereğince, hayat boyu mali ödenekleri kamunun garantisi altındadır.” denilmiştir.

Önceki halinden farklı olarak Osmanlı sülalesinin hayat boyu mali ödenekleri “özel bir kanun ile” kamunun garantisi altına alınmıştır.

Padişahın hak ve selahiyetlerinin detaylı olarak sıralandığı 7. madde ise:

“Hutbelerde [padişahın] adının zikredilmesi ve para basılması, özel kanununa uygun olarak rütbe, makam ve nişan verilmesi, sadrazamın ve şeyhülislamın seçilmesi ve tayin edilmesi, sadrazamın belirleyeceği ve sunacağı bakanların görevlerinin onaylanması, gerektiğinde bakanların usulü üzere görevden alınmaları ve değiştirilmeleri, genel kanunların onaylanması, yürürlüğünün ilanı, hükûmet dairelerinin uygulamalarına ve kanunların uygulama şekillerine dair, tüzüklerin düzenlenmesi, her çeşit kanun teklifi, şeri hükümler ve kanunların korunması ve uygulaması, ayrıcalıklı eyaletlerin özel şartlarına uygun olarak yönetilmesi, kara ve deniz kuvvetlerinin komuta edilmesi, harp ilanı, barış imzalanması, kanunlara göre verilen cezaların hafifletilmesi veya affedilmesi, Genel Meclis’in uygun görmesi ile genel af ilanı, Genel Meclis’in süresinde açılması ve tatil edilmesi, Genel Meclis’in

²³⁵ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 288,289.

olağanüstü bir durumda vaktinden önce toplanma daveti, otuz beşinci madde gereğince Mebusan Meclisi'nin üç ay içinde seçilip toplanmak şartıyla ve Ayan Meclisi'nin uygun görmesiyle gerektiğinde feshedilmesi, genel olarak antlaşmaların imzalanması padişahın kutsal hukukuna dahildir. Ancak barışa, ticarete, terk ve arazi ilhakına ve Osmanlı tebaasının asli ve şahsi hukukuna karşılık gelen ve devletin masrafını gerektiren antlaşmaların yapılmasında Genel Meclis'in onayı şarttır. Genel Meclis'in açık olmadığı bir zamanda Bakanlar Kurulu'nun değiştirilmesi durumunda, bu değişiklikten kaynaklanan sorumluluk sonraki heyete ait olacaktır.” şeklinde tadil edilmiştir.

Bu maddede yapılan değişiklik ile sadrıazam ve şeyhülislamın seçilip tayin edilmesi padişaha bırakılırken; maddenin ilk halinde bakanların padişah tarafından seçilmesi usulünden, bakanların sadrıazam tarafından seçilmesi ancak padişah tarafından onaylanması usulüne geçilmiştir. Padişahın genel af ilanı ise Meclis-i Umumi'nin uygun görmesi şartına bağlanmıştır. Uluslararası antlaşmaların imzalanması önceki gibi padişahın yetkisinde bırakılmak kaydıyla; barışa, ticarete, arazi terk ve ilhakına Osmanlı tebaasının asli ve şahsi hukukuna denk gelen ve devletin masrafını gerektiren antlaşmaların yapılmasında Meclis-i Umumi'nin onayı şartı konularak padişahın bu alandaki hakları önemli ölçüde tahdit edilmiştir.

27. madde ise: Sadrazamlık makamı ve şeyhülislamlık, padişah tarafından güvenilir bulunan kişilere verildiği gibi, bakanları oluşturmaya görevli sadrazamın uygun görmesi ve arzı ile diğer bakanların görevlendirilmeleri de padişah iradesiyle olur.” şeklinde tadil edilmiştir.

Bu değişiklik ile de Bakanlar Kurulu'nu doğrudan padişahın belirlemesi usulüne son verilmiş ve bu görev sadrıazama verilmiştir. Padişahın bu konudaki hakkı, sadrıazam tarafından belirlenen Bakanlar Kurulu'nun onaylanması seviyesine çekilmiştir.

28. madde: “Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu), sadrazamın başkanlığında toplanıp iç ve dış önemli işlerin merciidir. [Bakanlar Kurulu'nun] müzakerelerinde onaya tabi olan kararların uygulanması padişah iradesi ile olur.” şeklinde değiştirilmiştir.

Bu madde de ise padişahın Bakanlar Kurulu'nun bazı müzakereleri yapabilmesi için ihtiyaç duyulan izni, padişahın tasdiki seviyesine çekilmiş, bu türden kararların uygulanması da padişahın onay seviyesindeki iradesine bağlanmıştır.

30. madde “Bakanlar, hükûmetin genel siyasetinden ortak olarak ve görev alanlarına ait konulardan dolayı bireysel olarak Mebusan Meclisi’ne karşı sorumludur. Padişah hazretlerinin onayına ihtiyaç duyulan kararların yürürlüğe girmesi için sadriazam ile ilgili dairenin bakanı tarafından kararnameler imzalanarak kararın sorumluluğu üzerine alınmak [şartıyla] ve onların imzasının üzerine padişah hazretleri tarafından da imza konulması şarttır. Bakanlar Kurulu’nca alınan kararlar tüm bakanların imzasını içerecek ve o imzaların üzerine onay gerektiği takdirde padişah hazretleri tarafından imza konulacaktır.” şeklinde değişikliğe tabi tutulmuştur.

30. madde de yapılan değişiklik ise Bakanlar Kurulu’nun hükûmetin genel siyasetinden kolakyel olarak ve tek tek bakan düzeyinde sorumlu tutulmasıyla ilgilidir. Yalnız bu sorumluluğun Meclis-i Mebusan’a karşı olduğu açık olarak belirtilmiştir. Bu madde ile artık icra kuvveti Bakanlar Kurulu’na verilmiş oluyordu. Rejimi parlamenter monarşiye tahvil eden en önemli düzenleme budur. Madde 7 gereği sadriazam padişah tarafından atansa da, bunun seçeceği bakanların ancak usulen padişah tarafından atanması, sadriazam tercihinde Meclis’ten güvenoyu alabilme şartının hesaba katılmasını gerektirmektedir. Ayrıca padişahın tasdiki ile yürürlüğe giren kararlarda sadriazam ve ilgili bakan, attıkları imza ile siyasi sorumluluğu üzerlerine alacaklardır. Bu değişiklik ile icra ile ilgili konuların üçlü imza dönemi açılmış oluyordu.

35. maddede: “Bakanlar ile Mebusan Meclisi arasında ihtilaf olması durumunda, bakanlar görüşünde ısrar edip de Meclis tarafından kesin ve tekraren reddedildiği takdirde, Bakanlar, Mebusan Meclisi’nin kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa durumunda yeni gelen Bakanlar Kurulu, eski Bakanlar Kurulu’nun görüşünde ısrar eder ve Meclis gerekçe göstererek yine reddederse, yedinci madde gereğince seçimlere başlanmak üzere padişah hazretleri Meclis’i feshedebilir. Fakat yeni Mebusan Meclisi, önceki Mebusan Meclisi’nin görüşünde sebat ve ısrar ederse [Bakanlar Kurulu’nun] Mebusan Meclisi’nin görüş ve kararının kabulü mecburidir.” değişikliği yapılarak ilk halinde padişaha verilen Bakanlar Kurulu’nu değiştirme veya Mebusan Meclisi’nin tekrar seçim yapılmak üzere feshetme yetkisi nihai tahlilde son söz Meclis’te olacak şekilde tadil edilmiştir.

38. maddede tek tek bakanların ve Bakanlar Kurulu'nun başı sıfatıyla Reisi Vükela'nın Meclis'e karşı sorumluluğunun bir parçası olarak Meclis'in gerek gördüğünde bunlarla ilgili gensoru vermesi ve güvensizlik oyu sonucu düşürebilmesi düzenlenmiştir. Reis-i Vükela'ya verilecek güvensizlik oyu kabinenin de düşmesi anlamına gelecektir.

44. madde: “Padişah hazretleri görülecek lüzum üzerine doğrudan veya Mebusan Meclisi üyelerinin mutlak çoğunluğunun yazılı talebi üzerine Genel Meclis'i zamanından önce açar ve Genel Meclis kararı ile veya doğrudan önceden belirlenmiş olan toplanma müddetini uzatabilir.” değişikliği ile padişahın, Meclis-i Umumi'nin önceden belirlenmiş olan toplanma müddetini uzatma hakkına dokunulmazken, toplanma müddetini kısaltma hakkı kaldırılmıştır. Daha önce padişahın re'sen olan Genel Meclis'i vaktinden önce açma, toplanma müddetini kısaltma veya uzatma hakkından, kısaltma hakkı tamamen kaldırılırken diğer iki hakkı korunmuş ancak bu hakların kullanımına Meclis de dahil edilmiştir.

53. madde ise: “Yeniden kanun düzenlenmesi veya mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesini teklife bakanlar ve Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisi'nden her birinin hakkı vardır. İki meclisten her biri yeniden veya değişiklik olarak kaleme aldığı kanun tasarılarını diğer meclise gönderir. Orada da kabul edildikten sonra onay için padişah hazretlerine sunulur.” şeklinde tadil edilerek ilk şeklinde Bakanlar Kurulu veya Genel Meclis'in her iki kanadından birinin hazırlayacağı kanun tasarılarının yasalaşması için gereken safhalardan “padişah izni” ve “Şura-yı Devlet'te tanzimi” usulü kaldırılmıştır.

54. madde de ise: “Düzenlenecek kanun tasarıları, Mebusan Meclisi'nde ve Ayan Meclisi'nde incelenerek kabul edilip [padişaha] arz ile hükümlerinin uygulanması padişah hazretlerinin iradesi uygun buyurursa yürürlüğe girer. Arz olunan kanunlar iki ay içinde ya onaylanır veya tekrar incelenmek üzere iade edilir. İade edilen kanunun tekrar müzakeresinde üçte iki çoğunluk ile kabul şarttır. Aciliyetine karar verilmiş olan kanunlar on gün içinde onaylanır veya iade edilir.” değişikliği yapılarak bu maddenin ilk şeklinde olan kanun tasarılarının “Şura-yı Devlet'te müzakere ile tanzim” edildikten sonra meclislere getirilme şartı kaldırılmıştır. Bunun yanında iki meclisten birinde kesin olarak reddedilen kanun tasarılarının o yasama

yılında tekrar müzakere edilemeyeceği hükmü kaldırıldığı gibi kanun tasarılarının tasdik edilmesi veya iade edilmesine “iki ay” sınırı konulmuştur. İade edilen kanun tasarılarının tekrar müzakeresi için ise “üçte iki kabul şartı” konulmuş; aciliyetine karar verilen kanun tasarıları için de kabul veya iade süresi on gün ile sınırlanmıştır.

80. madde de yapılan değişiklik ise bütçe ve harcamalar üzerindeki Mebusan Meclisi’nin kontrolü güçlendirilmiştir. Buna göre yapılacak harcamalarının miktarına Mebusan Meclisi’nin bakanlar ile beraber karar verme yetkisi kaldırılarak, bakanlar da hazır olmak üzere mebuslar tarafından karar verilmesi hüküm altına alınmıştır.

110. madde: “Memleketin bir yerinde ihtilal ortaya çıkacağına doğrulanmış izler ve belirtiler görüldüğü takdirde, hükûmetin o bölgeye mahsus olmak üzere geçici olarak sıkıyönetim ilanına hakkı vardır. Sıkıyönetim, kanunlar ve mülki düzenlemelerin geçici olarak askıya alınmasından ibaret olup, sıkıyönetim altında bulunan bölgenin idare şekli özel bir düzenleme ile belirlenecektir.” şeklinde tadil edilmiştir.

Bu maddede yapılan değişiklik ile son cümle metinden çıkarılmıştır. Bu cümle: *“Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanların memalik-i mahrusa-i şaheneden ihraç ve teb'id etmek münhasran zatı hazireti padişahinin yed-i iktidarındadır.”* ibaresini içermektedir. Padişaha “sürgün” yetkisi veren bu ibarenin madde metninden çıkartılması da yine temel kişilik haklarının güçlendirilmek istenmesiyle ilgilidir.

Görüldüğü üzere yapılan değişikliklerle padişahın icra üzerindeki tam hakimiyeti ile yasama üzerindeki ağırlığı büyük ölçüde ortadan kaldırılarak icra kuvveti padişah tarafından atanan ancak Meclis tarafından güvenoyu almak zorunda olan sadriazam riyasetindeki kabineye bırakılırken, teşri faaliyeti (yasama) üzerindeki padişahın mutlak veto hakkı, geciktirici veto seviyesine çekilmiştir. Bu sebeplerle rejim bir tür “anayasal mutlakiyetten”, değindiğimiz üzere “klasik parlamenter monarşiye” tahvil olmuştur. Ancak rejimin yerleşmesi için gerekli sosyal ve politik istikrar sağlanamamış ve çok geçmeden ardı ardına gelen savaşlar imparatorluğun da sonunu getirmiştir.

3.4. 1921 ANAYASASI'NIN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI

Osmanlı Devleti müttefikleriyle beraber yürüttüğü 1. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkarak Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştı. Limni Adası'ndaki Mondros Limanı'nda demirli Agamemnon zırhlısında Osmanlı Devleti'ni temsilen Hüseyin Rauf Bey'in imza koyduğu antlaşma, savaş sırasında elden çıkan pek çok memleketi terk etmeyi içerdiği gibi, Rusya'nın savaştan çekilmesiyle anavatana 39 yıl sonra katılan toprakların da terkedilmesini, Çukurova bölgesinin askersizleştirilmesini; hatta Osmanlı Devleti'nin Türklerle meskun diğer çekirdek bölgelerinde de gerektiğinde işgali ile Osmanlı Devleti kara ve deniz kuvvetlerinin dağıtılmasını ve de Boğazların kontrolünün galip devletlere bırakılmasını içeriyordu.²³⁶ Osmanlı Devleti'ni hukuken sona erdirmese de fiilen yok olma noktasına getiren ateşkes antlaşmasının aleyhte olan hükümleri uygulanmaya başlanmış bu arada İttihat ve Terakki Partisi ağırlıklı Mebusan Meclisi Sultan Vahdettin tarafından 21 Aralık 1918'de feshedilmişti. Ertesi sene aynı ay içinde yapılan seçimler sonucu 12 Ocak 1920'de toplanan yeni Meclis, Müdafa-i Hukuk çoğunluklu olarak oluşmuş ve 28 Ocak 1920 tarihinde de Misak-ı Milli'yi kabul etmişti. 16 Mart 1920'de İstanbul'un tam olarak işgal edilmesi üzerine de Meclis Başkanı oluşan yeni şartlarda Mebusan Meclisi'nin çalışmalarını askıya aldı. Ancak 11 Nisan'da Sultan Vahidettin'in iradesiyle Meclis feshedildi.²³⁷

Bu dönem aynı zamanda fiili olarak iktidar boşluğu anlamına geliyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın içerdiği ağır hükümler, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesi ve ardından bu işgalin yaygınlaştırılması, ateşkesle biten savaşın, Anadolu'da kalan son toprakların da Türklerin zararına olarak Sevr Antlaşması ile bölünerek bir sonuca bağlanmak istenmesi ve içte gayrimüslim azınlıkların faaliyetleri, bunlara tepki olarak Anadolu ve Trakya'da yerel nitelikli ancak "milli" hedefleri olan cemiyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Amacı Anadolu ve Trakya'daki Müslüman halkın haklarını korumak olan bu hareketler yerel direniş hareketlerini örgütlemiş; hatta bunlardan bazıları oluşan iktidar boşluğunda "yerel kongre iktidarları" denen bir olguya vücut vermiştir. Batı Trakya, Kars ve Oltu'daki

²³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, 2. Bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1999), s. 559-561.

²³⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 229-230.

bu yerel hükûmetler Osmanlı Devleti'nin fiili egemenliğinden çıkan bölgelerde halkı örgütleyerek yerel hükûmetler kurmuş ve bunlar varlıklarını ahalinin “milli hakları” üzerine va'z etmiştir. Birinci Dünya Savaşı bitimine yakın Amerikan Başkanı Winston tarafından ilan edilen “milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı” Osmanlı Devleti'nin fiili egemenlik alanından çıkan ancak henüz galip devletlerin veya azınlıkların eline geçmeyen Müslüman ahalinin yaşadığı bölgeler için de pekala geçerli sayılmalıydı. Bu işgalden korunmak için galip devletler nezdinde ileri sürülen bir argümandı. Ancak sonuç bu argümanın haklılığı üzerinden değil, sahadaki kazanımlarla elde edilecekti. Bu ise Türk İstiklal Harbi'nin tarihidir. İstiklal Savaşı için bir bağlangıç noktası tayin etmek gerekirse 19 Mayıs 1919 anlamlı bir tarihtir. Ancak öncesinde de yerel direniş odaklarının ve Müdafa-ı Hukuk Cemiyetleri'nin direniş örgütlerinin varlığı bilinen bir husustur. 9. Ordu müfettişi sıfatıyla Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa ve kurmay heyeti bu yaygın ama lokal direniş hareketlerini bir çatı altında toplamış ve başarılı bir politik ve askeri süreç yürüterek kısa sürede Anadolu'da Osmanlı Devleti ve işgal kuvvetleri otoritesinden bağımsız tek bir otorite oluşturmuştur. Bu da Büyük Millet Meclisi ve onun ordularının otoritesidir. Bu süreçte Anadolu Hareketi kurmay heyeti Osmanlı Devleti ve işgal kuvvetlerine karşı iki ayrı süreci başarıyla yürütmüştür. Bu aynı anda Osmanlı yönetiminden meşru devlet otoritesini devralmak ve işgal altındaki bölgeleri kurtarmak şeklindedir. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile egemenlik haklarının devralınmasının ilk aşaması başlatılmış; paralelinde işgal kuvvetlerine karşı direniş örgütlenmeye başlanmıştır. Büyük Millet Meclisi'nin açılışından kısa bir süre sonra Anadolu Hareketi'nin lider kadrosu aleyhine çıkarılan idam fermanı aradaki bağları kopardığı gibi; her ne kadar nihai olarak onaylanmış olmasa da Osmanlı Devleti adına Sevr Antlaşması'nın imzalanması Müslüman ahali nezdinde Anadolu Hareketi'nin meşruiyetini arttırmıştır. Ancak bu durumda dahi Padişah doğrudan hedef alınmamış, payitahtın işgal altında, yönetimin baskı altında olduğu ve bu şartlarda alınan kararların meşru olamayacağı teması işlenmiştir. Bu şartlar altında hedef alınan daha çok işgal kuvvetleri ve payitahttaki hükûmetlerdir.

Ancak İstiklal Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması ve bunun sonucunda toplanacak olan Lozan Konferansı'na fiili otoritesi yalnız İstanbul ve çevresiyle sınırlı kalan Osmanlı Hükûmeti'nin de davet edilmesi, İstiklal Savaşı'nı başarıya ulaştıran

kadroyu bir yol ayırımına getirmiştir. Bu saltanatın devam edip etmeyeceği meselesidir. Temsil kabiliyeti yüksek ve henüz faaliyetlerine devam eden “muhafazakar” üyelerin ağırlıkta olduğu 1. Meclis’te yapılan tartışmalar sonucunda bir oy dışında saltanat ile hilafetin birbirlerinden ayrılması ve saltanatın kaldırılması kararı alınmıştır.²³⁸ Kısa bir süre sonra da İstanbul’daki hükûmet istifa etmiş; siyasiler dışında kalan yönetim işlerini yürüten askeri ve sivil kadro Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Çok geçmeden Sultan Vahidettin de İstanbul’dan ayrılmak zorunda kalmış ve artık Osmanlı Hükûmeti’nin fiili ve hukuki varlığı sonlanmıştır. 1921 Anayasası veya Teşkilatı Esasiye Kanunu böyle bir olağanüstü dönemin anayasası olarak öne çıkmaktadır.

Bu dönem, varlığını geleneksel Osmanlı meşruiyet anlayışı ile va’z eden merkezdeki Osmanlı yönetimi ile varlığını millete dayayan merkezi Anadolu Hareketi’nden başka yerel kongre iktidarları da bulunmaktadır. Varlıklarını işgal altındaki bir memleketin Müslüman yerli ahalisinin haklarını korumak olarak ortaya koyan “Batı Trakya Hükûmeti”, “Cenubi Garbi Kafkas Hükûmeti” ve “Oltu Şura Hükûmeti” fiili bölünmüşlük ve yalıtılmışlıkları içinde vatanın diğer parçalarıyla birleşmeyi hedefte tutarak fiili ve hukuki egemenlik kurmuşlardır. Mesela bunların en ilgi çeken Erzurum’un kuzeyinde fiili ve hukuki egemenlik kuran Oltu Şura Hükûmeti’dir. Küçük ilçe merkezi ve çevre köylerinde örgütlenen bu yerel “devlet”i Oltu İslam Terakki Fırkası örgütlemişti. 12 Teşrin-i Sani 1335 (Miladi 12 Kasım 1919) tarihli on yedi maddelik “*İslam Terakki Fırkası’nın Maksat-ı Aliyesine Natık Program*”da: “*Saadet-i milliye’nin temin ve hüsulu için bilumum Müslüman ve Türklerin mukaddes Albayrak altında birleşmeleri*” lüzumundan bahsedilerek Fırka’nın bu “*maksad-ı mukaddesin kuvveden fiile çıkması*”nı hedeflediği, “*bütün manasıyla Türk ve Müslüman olan Elviye-i Selase’de bundan sonra ebediyyen Türk ve Müslüman hakimiyetini yaşatma*”nın fırkanın esasını oluşturduğu gibi önemli maddelerden başka onuncu maddede:

“*Şayet Elviye-i Selase’yi Devlet-i Aliye-i Osmaniye idaresine verilmesine Avrupa düvel-i muazzamasıyla sulh konferansı şiddetle muhalefet ederler ve fırka bu muhalefeti izale ve tadile muvaffak olamazsa ırk, din, lisan, mezhep, asar-ı bahire-i İslamiye ve an’anatı müslime-i Türkiye itibariyle Elviye-i Selase’nin makam-ı mualla-i Hilafet-i uzmaya*

²³⁸ “TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:24, İçtima Senesi:3, Yüzotuzuncu İçtima,” <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf>[Erişim 01.07.2019].

merbutiyeti baki veziri himayesinde kalmak şartıyla Elviye-i Selase’de (Cenubi Garbi Kafkas Hükûmeti) ilan ederek Wilson Prensipleri’nden 12. maddenin yalnız milliyet esasına taalluk eden ahkâmına binaen hakimiyet-i milliye uğrunda son damla kanına kadar sebat etmeyi fırka kendisine farz bilir.”²³⁹ gibi dikkat çekici hükümler vardı. Bu belge açık olarak

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’ndan çok daha önce henüz 12 Kasım 1919’da “hakimiyet-i milliye” kavramının yerel bir şura hükûmetinin “anayasa benzeri” belgesinde kullanıldığını göstermektedir.

Hatta bahsi geçen yerel kongre iktidarlarının millet, egemenlik ve iktidar anlayışlarının Misak-ı Milli sınırları içinde “ulusal” ölçekte örgütlenen Büyük Millet Meclisi Hareketi’ni önelediğini de söylemek mümkündür. Yukarıda küçük ve üzerinde fazla durulmayan bir örneğini verdiğimiz yerel kongre iktidarından başka daha geniş bir coğrafyada örgütlenen bir bölge hareketi olarak Cenub-i Kafkas Hükûmeti’nin 17/18.01.1919 tarihli Esas Teşkilat Kanunu’na bakıldığında: 1. madde ile oluşumun adının, 2. madde ile sınırlarının, (Batum’dan Nahcivan’a kadar) 3. madde ile merkezinin ve bayrağının, 4. madde ile resmi dili ve eğitim dilinin (Türkçe), 5. madde ile Meclis-i Mebusan seçimi ve seçme yaşının (18 yaş), 6. madde ile oluşumun vilayet ve kazalarda örgütlenmesinin hüküm altına alındığı gibi, 7. maddede “*Türke ve Türkiya’ya dokunacak her türlü vaziyet ve muameleden kat’i surette ictinab edilecektir*” ibaresi ile 8. maddede: “*Umum askeri şube ve teşkilatlar, Türkiye Devleti’nin kabul ettiği usûl ve dairesinde tatbik edilecektir. Türkiya Devleti’yle irtibatı temin için, daimi bir heyet Türkiya’da bulunacaktır.*” ibareleri getirilmiştir. 9. maddede mülkiye teşkilatı için 8. maddedeki usûlün geçerli olacağı hüküm altına alınmış; 10. madde ile komşu hükûmetlerle dost ve iyi geçinmenin prensip haline getirilmesi, 11. madde ile Avrupa Hükûmetleri’nin Vilayet-i Sitte’yi “*Türkiya’dan*” alıp başka bir hükûmete verme kararı almaları durumunda bu kararın kabul edilmemesi, 12. madde ile azınlık haklarının korunması, 13. madde ile de dini mabedlere saygı prensibi hüküm altına alınmıştır. 14. maddede “*İntihabların (seçim) namzedsiz, demokrat ve bitaraf, Türk’ün şan ve şerefine yakışacak bir surette yapılmasına azami surette dikkat edilecektir*” ibaresi, 15. maddede valiler ve kumandanların tayin ve görevden alınmalarının Meclis kararıyla olması, 16. madde ile Mili Şura Hükûmeti’nin seçimden sonra bazı kanun maddelerinin değiştirilmesi

²³⁹ *Oltu Şura Hükûmeti’nin Ermeni Mücadelesi-Yasin Haşimoğlu’nun Hatıraları*, haz. Erdal Aydoğan, (Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2005), s. 149- 151.

selahiyetine sahip olması, 17. madde ile mebus seçilme asgari yaşının belirlenmesi (25 yaş), 18. madde ile de bu kanunun yürütülmesinde Milli Şura Hükûmet Mümessilleri ile Hükûmet Reisi'nin görevli olması hüküm altına alınmıştır.²⁴⁰ Burada “*hükûmet*”in “devlet” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır ve asıl önemlisi “*Türk*”, “*Türkiye/a*”, “*Türk Devleti*”, “*Türkiye/a Devleti*” gibi nitelermeler bulunmaktadır. Bunlar dahil olmak üzere kanunun isminin “*Esas Teşkilat*” olması ve resmi dil hususları açık olarak Büyük Millet Meclisi'nin pek çok prensibiyle benzeşim halindedir. Devlet ve egemenlik anlayışını imparatorluk ölçeğinden “milli” ölçeğe çeviren ve Anadolu'da yeniden inşa edilecek devleti ve ismini adeta önceden haber veren bu metin, egemenlik anlayışındaki köklü değişimin de habercisi konumunda sayılabilir.²⁴¹

Bir kamu bütçesine sahip olan, meclisi, hükûmeti, bakanlıkları ve ordusu olan, çevre hükûmetlerle ilişkiler kuran, sınırları 1 Şubat 1919 tarihli bir “*hudutname*” ile çizilmiş 40 bin kilometrekarelik bir ülkesi ve bunun üzerinde yaşayan 1 milyon 738 bin 478 kişilik halkı olan ve bu sınırlar içinde siyasal otoritesini etkili bir şekilde kullanan bu küçük devlet birkaç safhadan geçerek nihai olarak “*cumhuriyet*” sıfatını almıştır. 1 Mart 1919'da ilk toplantısını yapan *Meclis-i Mebusan (Meclis-i Milli, Parlamento)* barış konferansı görüşmelerinin uzaması üzerine geçici durumunu sonlandırarak 25 Mart 1919 tarihinde daimi hale geçmiş ve aynı gün bağımsızlığını ve cumhuriyeti ilan etmiştir. Resmi adı “*Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi*” olan bu oluşumun hükûmet reisi “*cumhurreisi*” unvanını taşıyordu. Bu durumda bu küçük devlet “*teşkilat-ı esasiye kanunu*”, “*kuvvetler birliği ve meclis hükûmeti sistemi*”, “*meclis-i milli*” ve “*cumhuri*” nitelikleri açısından Anadolu'da yeniden şekillenen devletin pek çok özelliğinin öncüsü olmuş hatta daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şekillendireceği devleti çok daha önceden “*Türkiye Devleti*” olarak tanımlamıştır.²⁴²

Bu çerçevede düşünsel kökenleri Yeni Osmanlılar'da bulunabilecek olan “meşveret” ve “şura” fikirleri etrafında şekillenen “cumhuri” idarenin Anadolu'da ilk temsilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi liderliğindeki oluşumdan çok daha önce ve

²⁴⁰ Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 4. Bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s. 164-166.

²⁴¹ a.g.e., s. 166.

²⁴² a.g.e., s. 167-169.

farklı bölgelerde ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Cumhuri idareler, Rusya'nın savaştan çekilmesi ancak Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin I. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkması ve işgallerin başlaması ile eş zamanlı olarak otorite boşluğu olan Türk nüfus yoğun bölgelerde ortaya çıkmıştır. Bunda, bu bölgelerin çok yakın bir işgal tehlikesi altında olması, Wilson Prensipleri'nin sağlayacağı güvenceye dayanma ihtiyacı ve başka idari rejimler kurmanın fiili imkansızlığı ve nihayetinde kendinden başka dayanağı kalmayan yerel ölçekteki “milli bilinç” etkili olmuştur. Sonuç olarak anavatan kabul ettikleri Türkiye toprakları ile birleşmeyi yerine göre hedef, yerine göre de opsiyon olarak koruyan bu yerel ölçekli “milli” ve “cumhuri” idareler ortaya çıkmışlardır.²⁴³ Bu idareler şartların uygun hale gelmesiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hareketi'ne katılmış ve süreç içinde Anadolu'daki bu merkezi hareketin temsil kabiliyeti ve İstanbul Hükûmeti'ne karşı konumu güçlenmiştir. Bundan sonrası yaklaşık 900 yıldır Anadolu'da hanedanlar etrafında örgütlenen veya bu hanedanlardan karizmatik liderler tarafından örgütlenmiş Anadolu ve Trakya'daki Müslüman ahalinin, kişi ve aileye dayanan yönetimden, bu defa kolektif bir idari yönetim olarak, mevcudiyet hakkı bizzat kendine dayanan cumhuri idareye geçişi görülecektir.

Osmanlı Hükûmeti 1 Kasım 1922'de TBMM'nin saltanatın kaldırılması kararı sonrasında tarihe intikal ederken,²⁴⁴ tarihi ve sosyolojik realite olarak yeni kurulan

²⁴³ a.g.e. 162-173.

²⁴⁴ Büyük Millet Meclisi'nin 1.11.1338 (1 Kasım 1922) tarihli içtimasında Dr. Rıza Nur ve arkadaşları tarafından verilen kanun teklifi ve buna ilişkin tadil tekliflerine Meclis Müşterek Komisyonu'nda son şekli verildikten sonra kabul edilen iki maddelik kanunun ilk maddesi: “*Teşkilât-ı Esasiye Kanunıyla Türkiye Halkı, hukuku hâkimiyet ve hükûmranisini mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve irade-i milliyeye istinad etmiyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Milli hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden başka şekl-i hükûmeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye Halkı hâkimiyeti şahsiyeye müstenid olan İstanbul'daki şekl-i hükûmeti 16 Mart 1336 dan itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir*” ibareleriyle saltanat kaldırılırken; ikinci maddede “*Hilâfet, Hanedan-ı Âli Osman'a aidolup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedan'ın ilmen ve ahlâkan erşad ve aslah olanı intihabolunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgahıdır.*” denilmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:24, İçtima Senesi:3, Yüzotuzuncu İçtima) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf> [Erişim

Türkiye Cumhuriyeti onun varisi olmuştur. Ancak bu “varis” olma durumu bir “kopuş” olmadığı anlamına da gelmemektedir. O halde büyük ölçüde devletin “ülke”sinde olan süreklilik, devletin insan kaynağı olan “millet” te olan süreklilik, hanedan ve çevresi hariç tutulursa yönetici sınıflarda, özellikle askeri yönetici sınıftaki süreklilik ve baskın karakter, pek çok resmi kurum, okullar ve kanunlar Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında “sürekliliği” işaretlerken, başta devletin adı olmak üzere, egemenlik anlayışı ve bununla beraber yönetim şekli “kopuş”u işaretlemektedir. Ancak bu “kopuş”da bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Genel hatlarıyla 19 Mayıs 1919 ile 3 Mart 1924 arası bu değişim sürecinin en yoğun yaşandığı dönem olmuştur.

Devlet teorisinde devletlerin varlıklarının ne zaman son bulmuş sayılacağı veya yeni bir devletin ne zaman kurulmuş sayılacağı tartışılmış bir konudur. Klasik açıdan bir devletin varlığından söz etmek için “ülke”, “halk” ve “egemenlik” unsurundan bahsetmek gerekecektir. Yakın tarihlerdeki bazı ayrıkçı olgular bir yana bırakılırsa 20. yüzyıl ilk çeyreği için bu üç unsurun varlığı şart gözükmektedir. Ülke ve halkı üzerinde egemenlik kurarak fiili olarak varlık sahasına çıkan “devlet” yapısının bu vasfı kazanması için zorunlu olmasa dahi tamamlayıcı olan bir diğer unsur, egemen diğer devletler tarafından uluslararası kabul, yani “tanınma”dır. Bu açıdan bakıldığında İtilaf devletleri arasında olan Fransa’nın 20 Ekim 1921’de TBMM ile Ankara Antlaşması’nı imzalaması bu metnin içeriği ve kullanılan ifadeler bağlamında bir “tanınma”dır. Bu antlaşmada Türkiye Büyük Millet Meclisi hakimiyeti altındaki topraklar “*Türkiye*” olarak adlandırılırken; akdi imzalayan iki taraf için de “*memleket*” tabiri kullanılmıştır. Fransızca metinde TBMM ile Fransa

01.07.2019].

Ancak 1 Kasım 1922’de bu kararın alınmış olmasına rağmen fiilen Osmanlı yönetiminin egemenliğinin sonlanması bakımından 4 Kasım 1922’de İstanbul’daki kabinenin istifası ve bunun üzerine ileri gelen askeri ve sivil erkanın Ankara’ya bağlılıklarını bildirmeleri de esas alınabilir. Zaten 17 Kasım 1922’de de Sultan Vahdettin İstanbul’dan ayrılacaktı. (Bknz. Ayfer Özçelik, “Saltanatın Kaldırılmasından Sonra İstanbul’da Durum (Felah Grubu Raporlarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S. 9, (Ankara,1992), s. 24. (Cebesoy’dan naklen) ve s. 26). <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/803/10239.pdf>[Erişim 16.07.2019].

için metnin başlangıcında “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti*” ile “*Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti*” tabirleri kullanılırken, devamında “iki taraf için de “*memleket*”, Fransızcasında “*entre*” kullanılmış; bundan sonrası için de bazen yine ilk kullanım; bazen de “*Türk Hükûmeti*”, “*Türk tarafı*” gibi ifadeler kullanılmıştır.²⁴⁵ Ancak bu durum aynı zamanda İstanbul’da mevcut bulunan Osmanlı yönetiminin tanınmadığı anlamına da gelmemektedir. Öyle ki; aralarında Fransa’nın da bulunduğu İtilaf devletleri bu antlaşmadan çok daha sonraki bir tarihte Lozan Konferansına İstanbul’dan da temsilcileri davet etmişlerdir.

Ancak tespit edilebildiği kadarıyla 3 Teşrinisani 1338 (3 Kasım 1922) tarihinde “Rus Şurular Hükûmeti Hariciye Komiseri” Çiçerin tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne gönderilen bir telgrafname saltanatın kaldırılmasını kutlamakta ve “*müstebid hükümdârlık kuvvetinin elfâsıyla hâkimiyetin tamâmen Büyük Millet Meclisi’ne tevdi’ edildiği Türkiye için*” ifadesini kullanarak egemenliğin yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde olduğunu tasdik etmektedir.

Saltanatın TBMM tarafından kaldırıldığının ilan edilmesinin hemen ertesine ancak İstanbul Hükûmeti’nin istifasının ve peşinden Sultan Vahdettin’in İstanbul’u terketmesinin öncesine tarihlenen bu belge 11 Kasım 1922’de toplanan Lozan Konferansına Türkiye toprakları için tek temsilci olarak TBMM heyetinin kabul edilmesinin de öncesine rastlamaktadır. Osmanlı Arşivi’nde bulunan “*Türkiye’de hakimiyetin TBMM’ye verilmesinden dolayı, Rus Hükûmeti Dışişleri Komiseri’nin tebrik yazısı.*” konulu “Yer: 30-10-0-0 / 197 - 350 – 2” ve “Tarih: 11.11.1922 - 00.00.0000” kodlu yazışmalar bu hususla ilgilidir:

²⁴⁵ Türk- Fransız İtilafnamesi, Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt:2, 10 Mart 1337-28 Şubat 1338, (İstanbul Milliyet Matbaası, 1929). <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/antlasmalar-tam-metin/> [Erişim 16.07.2019].

BELGE:1

030 / 10

197 / 350 / 2 - 1

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

İcrâ Vekilleri Hey'eti Riyâseti

Kalem-i mahsûs Müdiriyeti

Adet / Tezkire 6/1921

Ankara

11-11-(1)338

(11 Ocak 1922)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine

Rus şûrâ-yı hükûmeti hâriciye komiseri Çiçerin'in saltanat-ı milliye'nin te'sîsi ve takdiri hakkında müttehiz kararda şer'îki mütezammin Rus Sefâretinin hâriciye vekâletine Modoviç(?)ve vekâlet-i müşârün-ileyhânın 7/8 /11/(1)338 (7/8 Kasım 1922) tarih ve 986/6457 numaralı tezkiresiyle makam-ı senâvirince mürsel telgrafnâmesi sûret-i musaddıkası rabt-ı takdîm kılınmıştır efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi

İcrâ Vekilleri Reisi

Yazılmıştır.

11/11/(1)338

(11 Ocak 1922)

(İmza)

BELGE: 2

030 / 10

197 / 350 /2 - 2

TÜRKİYE
BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ HARİCİYE VEKÂLETİ

Umûr-ı Siyâsiye Müdiriyeti

Adet /

986 / 6457

Hey'et-i Vekiliye Riyâset-i Celîlesine

Rus şûrâlar hükûmeti hâriciye komiseri Çiçerin tarafından 3 Teşrîn-i sâni tarihiyle saltanat-ı milliyenin te'sîsi hakkında Büyük Millet Meclisi tarafından i'tâ edilen kararın tebrîkini mutazammın olarak keşîde edilmiş olan telgrafnâme Rus Sefâreti'nden tevzî'kılınmağla tercümesi merbûtan takdîm kılınmıştır efendim.

Fi 7/8 Teşrîn-i sâni (13)38 (7 Kasım 1922)

Hâriciye Vekâleti Vekili

(İmza)

Hüseyin Rif'at

Meclis Müdiriyetine 'arz

11/11/(13)38 (11 Kasım 1922)

(İmza)

Hüseyin Rif'at

‘İyd-i millî olduğu i‘lân kılınan hâdis-e-i mes‘ûde ve müstebid hükümdârlık kuvvetinin elfâsıyla hâkimiyetin tamâmen Büyük Millet Meclisi’ne tevdi‘ edildiği Türkiye için târihi yevm-i mülâyesesiyle kardeş Türk Milleti’ne Rus Hükûmeti nâmına en hâr temenniyâtı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne dost Türk Hükûmeti’ne selâmlarımı îsâl ederim. menâfi‘i milliye ‘aleyhinde hareket eden ve Türkiye’nin garb devletleri boyunduruğı altına girebilmesi imkânı ve memleket dâhilinde hıyâneti ihdâs edilen saltanatlığın istibdâdına hitâm veren Türk Miletî’nin kesf-i âmâlîni ve boğazlarla Türk Milleti’nin pâytähtı’nı hârici düşmanların her sû-i kasdına ve irticâ’a karşı müdâfa’a eyleyerek gerek karada gerek denizde hukuk-ı hâkimiyetini bütün vesi‘at ve mükemmeliyetle i‘âde hakkını mevki‘i fi‘le îsâl eyleyeceğini ümîd etmek isteriz.

Çiçerin

3.5. BİR GEÇİŞ DÖNEMİ ANAYASASI OLARAK 1921 ANAYASASI’NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI

1921 Anayasası, işgal, istiklal savaşı ve cumhuriyetin ilan edildiği böylesine olağanüstü bir dönemin anayasası olarak bir “geçiş dönemi” anayasası olarak kabul edilmektedir.²⁴⁶ Herşeyden önce Osmanlı Devleti’nin siyasi ve hukuki varlığının henüz sona ermediği; ama Anadolu’daki yeni hareketin de giderek kuvvet kazandığı bu süreçte ontolojik olarak aynı meşruiyet anlayışına dayanılsa dahi birbirlerine paralel ikili siyasi meşruiyet fiili olarak ortaya çıkmıştır. Tanör bu durumu “iki anayasalı dönem” olarak nitelemekte ve “TBMM Reisi Mustafa Paşa Hazretleri’ne Başkumandanlık Tevcihine Dair Kanun”da mebus hakları ve teşrii masuniyetleri ile ilgili 1921 Anayasası yanında 1876 Anayasası hükümlerine de gönderme yapılmasını

²⁴⁶ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 253.

bununla açıklamaktadır. Ayrıca bu dönemin 1924 Anayasası'nın 104. maddesinde Kanun-ı Esasi'nin yürürlükten kaldırıldığının açık olarak kaydedilmesiyle de son bulduğunu yazmaktadır.²⁴⁷ Bu hususu, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun maddelerinin görüşmeleri sırasında Büyük Millet Meclisi'nin yetkileri görüşülürken, Yozgat Mebusu Hulusi Efendi de 1876 Anayasası'nın 118. maddesini konu ederek dile getirmiş; anayasa encümeni adına Karesi mebusu Vehbi Bey "*Elimizdeki Kanun-ı Esasi'nin bu ana kadar fiilen veya kanunen tadil edilmeyen aksamı meriyülicradır.*" sözleriyle bunu tasdik etmişti.²⁴⁸ Ancak fiili durum Kanun-ı Esasi hükümlerinin uygulanma zemininin aşamalı olarak azaltılması ve "hakimiyet-i milliye" temelinde Büyük Millet Meclisi'nin hakimiyet alanının genişletilmesi şeklinde olmuş; buna rağmen saltanat ve hilafet aleyhine açık bir söylemden kaçınılmıştır.

Şöyle ki: Dönemin önemli yazılı belgelerinde, Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin bildirileri ve 1. Meclis faaliyetleri çerçevesinde yapılan pek çok Meclis konuşmasında İstanbul'daki Osmanlı Hükûmeti ilerleyen dönemlerde eleştirilse dahi Osmanlı Devleti'nin ve saltanatın aleyhinde bir tutum alınmamıştır. Kurtuluş hareketinin lider kadrosu açısından nihai amacın farklı olduğu düşünülebilse dahi siyasi söylem, Osmanlı Devleti'nin ve İstanbul Hükûmeti'nin işgal güçlerinin baskı ve cebri altında olduğu için siyasi iradesinin sakatlandığı, Anadolu Hareketi'nin nihai amacının da zaten devleti ve padişahı bu baskı ve cebirden kurtarmak olduğu merkezinde olmuştur.²⁴⁹ Bu söylem, Anadolu'daki işgallere fiili olarak Ankara veya BMM hareketi tarafından karşı konulması gerçeğiyle beraber düşünülmelidir. İşgallere karşı seferberlik ilan edilerek Müslüman ahalinin harekete geçirilmesi ve sahada da başarılar kazanılması üzerine Ankara Hareketi veya Büyük Millet Meclisi Hareketi meşruiyet dairesini genişletmeye başlamış ve Sakarya Meydan Muharabesi'nin kazanılması ve ertesini yıl Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanması bunun zirvesi olmuştur. O halde 20 Ocak 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi tarafından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süreyi "çifte meşruiyet

²⁴⁷ a.g.e., s. 267-268.

²⁴⁸ Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s. 408-409.

²⁴⁹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*, I. Cilt, (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayını, 1994) s. 19.

dönemi” veya en azından iki tarafın da varlıklarıyla beraber meşruiyet iddialarını sürdürdüğünü bir dönem olarak kabul etmek gerekecektir.

Bu döneme yakından bakıldığında, 20 Temmuz 1920’de Meclis-i Vükela’nın Sevr antlaşmasının imzalanması için aldığı tavsiye kararı, 22 Temmuz 1920’de toplanan Saltanat Şurası’nda antlaşmanın imzalanmasının kabul edilmesi ve 10 Ağustos 1920’de Sevr Antlaşması’nın imzalanması,²⁵⁰ buna karşılık henüz 22.05.1920 tarihinde Ankara’daki Büyük Millet Meclisi’nde yapılan görüşmelerde bu antlaşmaya kesin olarak karşı çıkılmış olması, Padişah’ın değil de özellikle Damat Ferit Paşa Hükûmeti’nin itham edilmesine rağmen²⁵¹ yukarıda sıralanan gelişmelerden sonra 19 Ağustos 1920’de bu antlaşmayı imzalayanların ve onaylayanların “vatan haini” ilan edilmeleri önemli gelişmeler olmuş ve Ankara’da toplanan Büyük Millet Meclisi’nin “ihtilalcı” karakteri belirginleşmeye başlamıştır. Ancak bu karakter dahi ilk evrelerinde Osmanlı Devleti’nin meşruiyetini dayadığı “teokratik” kaynağa dayanmaktadır. Asıl kırılma kanaatimizce 3 Mart 1924’te hilafetin kaldırılmasından sonra yaşanacak ve temel siyasi ve hukuki referanslar değişmeye başlayacaktı.

Burada “teokratik” kavramı ile kastedilenin en üst iktidar olarak egemenliğin kaynağının Tanrı’ya dayandırılması ve kamu hukuku ve özel hukuk alanındaki uygulamaların ve yapılan yasaların O’nun şeriatına uygunluğunun gözetilmesi olarak anlaşılması gerektiğini hatırlatmak durumundayız. Bu konuyla ilgili yapılan tartışmalarda içerikten ziyade isimlendirme üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti uygulamalarında bu özelliğe uymadığı görülen bazı durumların ise bu konuyla ilgili bir nitelik değişikliği olarak değil “ayrırıksılık” olarak değerlendirilmesi daha açıklayıcı olmaktadır kanaatindeyiz. Osmanlı Devleti’nde kaynağını Tanrı’dan alan hükümlerin uygulanmasına memur edilmiş ayrı bir ruhban sınıfının olmadığını da ayrıca eklemek gerekmektedir.

Egemenlik bağlamında fark ise 1921 Anayasası’nın, 1876 Anayasası’nın 1909 değişikliklerinden sonra büründüğü teokratik temelli parlamenter ve monarşik meşruiyetten farklılaşarak açık olarak 1. maddede “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart*

²⁵⁰ Yaşar Özüçetin-Nermin Atış, “Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahadesine Karşı Tepki ve Yorumlar”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 2 (2015) s. 44-48.

²⁵¹ a.g.m., s. 48-53.

milletindir. *İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*” denilerek “milli egemenlik” ilkesini benimsenmesidir. Burada aslolanın daha sonra farzedildiği gibi “milli egemenlik” “teokrasi” karşıtlığı değil, “milli egemenlik” ile “monarşi” karşıtlığı olduğu kanaatindeyiz. Kaldı ki bu vurgu dahi Birinci Meclis’in ilk dönemlerindeki konuşma ve görüşmelerde mevcut değildir. Hatta 5 Eylül (1336) 1920 tarihli sekiz maddelik “*Nisab-ı Müzakere Kanunu*”nun birinci maddesi “*Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın, Vatan ve Milletin istihlas ve istiklalilinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şerait-i atıye dairesinde müstemirren inikat eder.*” hükmünü taşımakta²⁵² bu maddeye 20.01.1337 (1921) kabul tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu’nu “*Madde-i Münferide*” bölümünde: “*Ancak elyevm münakit Büyük Millet Meclisi 5 Eylül 1336 tarihli nisabı müzakere kanununun birinci maddesinde gösterildiği üzere gayesinin husulüne kadar müstemirren müçtemi bulunacağı cihetle*” ibaresiyle atıf yapılarak mevcut Büyük Millet Meclisi’nin “*Nisab-ı Müzakere Kanunu*” birinci maddesinde gösterilen hedefine ulaşana kadar sürekli toplantı halinde olacağı hüküm altına alınmıştır. Ergun Özdudun’un da belirttiği gibi milli egemenlik ve kuvvetler birliği prensiplerinin tartışmasız olarak kabul edilmesi ve Birinci Meclis’in başından beri bu ilkelere bağlı olarak faaliyette bulunması, “*muhafazakarlar*” ile “*radikal reformcuların*” aynı ilkeleri farklı sebeplerle olsa da benimsemesiyle açıklanabilir.²⁵³

“Milli egemenlik” prensibi, 1921 Anayasası ile ilgili görüşmelerinin yapıldığı ve kabul edildiği dönemde Misak-ı Milli sınırları dahilindeki toprakların büyük oranda işgal altında olmasıyla beraber düşünüldüğünde, işgal kuvvetleri karşıtlığı olarak da değerlendirilebilir. Halk haksız işgale karşı seferber edilmiştir ve bu ilke memleketin gerçek sahiplerini onlara hatırlatmaktadır. Bu prensibin Hanedan yönetimine karşıt olarak net ve kuvvetli bir şekilde kullanılması ise 1.11.1338 (1922) tarihinde yapılan “saltanat’ın ilgası” ile ilgili Büyük Millet Meclisi görüşmelerinde olmuştur.²⁵⁴ Ancak açık olarak “milli egemenlik” ilkesinin zikredilmesine rağmen meşruiyetin aşkın temelini tıpkı 1876 Kanun-ı Esasi’si gibi dini hüviyette olduğunu söylemek

²⁵² Ergun Özdudun, *1921 Anayasası* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1982) s. 15.

²⁵³ a.g.e., s. 24.

²⁵⁴ “TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:24, İçtima Senesi:3, Yüzotuzuncu İçtima,” <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf> [Erişim 26.06.2019].

mümkündür. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bütün olarak okunmasından bu sonuç çıkmaktadır. Kaldı ki dönemin hakim olan düşünsel eğilimi ve Büyük Millet Meclisi’nin mebus yapısı düşünülünce bu hususun anlaşılması kolaylaşır. Örneğin; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 7. maddesi net olarak “şeriatın tenfizi”ni TBMM’nin görevleri arasında ve öncelikli olarak zikretmiştir.

Türk anayasa hukukunda egemenliğin millete dayandırılması önemli bir eşik olarak görülmekte ve gelecekte yapılacak ve devletin teokratik yapısını değiştirecek adımların başlangıcı olarak kabul edilmektedir. En azından literatürdeki genel eğilimin bu yönde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak tarihi gelişmeler olup bittikten ve bir sonuca bağlandıktan sonra, geçmişteki bir gelişmenin “sonuç” üzerinden değerlendirilmesi yanıltıcı olabilmektedir. Kanaatimizce bu prensibin Yeni Osmanlılar’ın İslam’ın “*adalet*”, “*icma-i ümmet*” ve “*meşveret*” kavramları etrafında şekillenen siyasi düşünceleriyle birlikte değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.²⁵⁵ Dönemin anayasal ve siyasal belgelerinin metinsel değerlendirilmesinden bu sonuç çıkmaktadır. Anadolu Hareketi’ni yöneten kadronun açıktan dile getirilmeyen başka bir hedefinin olup olmaması ayrı bir bahistir. İddia edilenin aksine bu prensibin “laik” bir nitelik kazanması 3 Mart 1924’te halifeliğin kaldırılması ve ardından gelen Batı menşeli kanun iktibaslarıyla başlamış; 1928 ve 1937 anayasa değişiklikleri ile de tamamlanmıştır.

Burada Tanör’ün egemenliğin millette olmasının zorunlu olarak monarkın olmaması anlamına gelmeyeceği, bu durumda monarkın da milletin bir temsilcisi olabileceği hatta 1791 Fransız Anayasası’nda bunun mevcut olduğu tespiti tekrar hatırlamak durumundayız.²⁵⁶ Bu durumda kral artık Fransa’nın değil Fransızların Kralı olacak ve ulusa karşı sorumlu olacaktı.²⁵⁷ Ancak bunun böyle düşünülmediği daha sonra saltanatın ortadan kaldırılmasıyla görülecekti.

Anayasa hukuku literatüründe “milli egemenlik” ile “halk egemenliği” arasında ayırım yapılmakta ve ilkinin millet tanımına “*ilkçi*”(özcü) ya da “*primordialist*”

²⁵⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 95.

²⁵⁶ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 135.

²⁵⁷ Ertuğrul Cenk GÜRCAN, “1791 ve 1793 Fransız Anayasaları’na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.13, S.3, (2011) s. 196-197.

olarak yaklaşmasının bir sonucu olarak²⁵⁸ millete, geçmişten geleceğe sabit bir “öz” atfedilerek bu tanım içerisinde bir “*millet*” tanımına ulaşılmaktadır. Topluluklar bu tanım içerisinde “*millet*” olarak vasıflandırılarak siyasi bir hüviyet kazanmakta ve egemenlik de bu soyut ve hukuki kurucu ögeye atfedilmektedir. Buna karşılık “*halk*” ise belirli bir zamanda belirli bir ülkede yaşayan insanların toplamından ibarettir. Bu durumda klasik ayrıma göre halk egemenliğinde bu hakkın sahibi olan halk bu hakkını Antik Atina’da olduğu gibi doğrudan doğruya demokrasi olarak veya referandum gibi araçlarla yarı doğrudan demokrasi olarak kullanacaktır. Bir temsil ilişkisi olacaksa da bu “*emredici vekalet*” şeklinde olacaktır. Milli egemenlik prensibinde ise bu hak tanımı gereği temsilciler vasıtasıyla kullanılabilir ve temsilin türü zorunlu olarak genel yani “*temsili vekalet*” olacaktır.²⁵⁹

Buna göre “genel irade”yi tek tek bireylerin iradelerinin ortak iyilik için birleşmeleri olarak gören ve bu yönüyle “halk egemenliği” prensibine ulaşan Rousseau’nun bu yaklaşımının aksine “millet egemenliği”nde millet (ulus) kendini oluşturan bireylerin toplamı olarak değil, bunun dışında veya üzerinde, geçmişte yaşayanları kapsadığı gibi gelecekte yaşayacakları da kapsayan bir varlığın adıdır.²⁶⁰ Ancak paradoksal şekilde “*milli egemenlik*” ilkesinin de yine Rousseau’nun Toplum Sözleşmesi’nde yazdıklarından çıkarsanabileceği de düşünülmektedir.²⁶¹

Ancak bu kavşakta asıl belirleyici olan Fransız din adamı, düşünür ve devlet adamı Emmanuel Sieyes olmuştur. Fransız İhtilali sürecinde yazdığı “*Üçüncü Sınıf Nedir*” adlı manifestosunda, Fransa’da dar bir azınlık oluşturan ve ayrıcalıklı sınıflar olan asillere ve rahiplere karşı halkın büyük bölümünü oluşturan üçüncü sınıfın haklarını savunurken, aynı zamanda siyasi topluluklara vücut veren şeyin ne olduğunu sormuştur. O, ilk olarak tek tek insanların iradelerinin her türlü erkin kaynağı olduğunu söylemiş, ikinci olarak ise fertlerin ortak birlik oluşturarak bu birliğin kamusal ihtiyaçlarını hangi vasıtalarla gerçekleştireceği konusunda anlaştıklarını ve artık erkin kamuya geçtiğini ve ferdi iradenin artık ortak irade içinde eridiğini ve bu

²⁵⁸ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 80-81.

²⁵⁹ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 18. Bs. (Ankara: Yetkin Yayınları, 2018), s. 88-89.

Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 291-293.

Murat Sarıca, *Fransa ve İngiltere’de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969), s. 36-37, 51, 108, 146.

²⁶⁰ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 108-111.

²⁶¹ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 77.

birliğe katılan iradelerin geri alınamayacağını, çok kalabalık ve çok geniş bir sahaya yayılan bu birliğin ortak ihtiyaçları için de ortak erkin kullanımının artık temsilcilere emanet edildiğini söyler. Üçüncü aşamada artık ortak irade değil, temsili irade harekete geçmiştir. Yani millet adına ortak irade artık temsilciler aracılığıyla kullanılacaktır. Siyes, milletin her şeyden önce var olduğunu ve her şeyin kaynağı olduğunu, onun üstünde yalnız doğal hukuk olduğunu, anayasanın milletin iradesinden çıktığını, ancak anayasa ile ortaya çıkan yapıların onu değiştiremeyeceğini söylemektedir. Anayasa kurulmuş iktidarın değil, kurucu iktidarın eseridir.²⁶² Ona göre millet birinci evrede bütün haklara sahiptir. İkinci evrede bunları kullanır (kurucu iktidar). Üçüncü evrede de bu hakları temsilcileri aracılığıyla kullanır. Milli irade bütün meşruiyetlerin kaynağıdır.²⁶³

Böylece Bodin'in tanımladığı egemenlik, ideal durum olarak verildiği monarktan alınıp kamuya, “ulus”a verilir. Rousseau'nun “*genel iradesi*”de artık “*ortak irade*” ya da “*ulusal irade*” olmuştur. Bu irade de temsilciler elinde somutlaşır.²⁶⁴

Ancak Rousseau feodal geleneğin bir kalıntısı olduğunu düşündüğü “temsil” kurumuna ciddi eleştirileri bulunmaktadır. Rousseau'nun:

“Egemenlik hangi nedenlerden ötürü başkasına aktarılamazsa, yine aynı nedenlerden temsil de edilemez. Egemenlik başlıca genel isteme dayanır, genel istemse temsil olunamaz; ya genel istemdir, ya değildir. İkisinin ortası olamaz. Buna göre, milletvekilleri milletin temsilcileri değildirler ve olamazlar. Olsa olsa geçici işlerinin görevlileri olabilirler; hiçbir kesin karara da varamazlar. Halkın onamadığı hiçbir yasa geçerli değildir, yasa sayılmaz. İngiliz halkı kendini özgür sanıyorsa da aldanyor, hem de pek çok; o ancak parlamento üyelerini seçerken özgürdür: Bu üyeler seçilir seçilmez, İngiliz halkı köle olur, bir hiç derekesine iner. Kısa süren özgürlük anlarında, özgürlüğünü o kadar kötüye kullanır ki, onu yitirmeyi hak eder.” ifadeleri “temsili demokrasi”ye yapılmış en önemli eleştirilerden biridir. Ancak O bu temsil edilemezliği genel iradenin asıl kendini gösterdiği yasama alanı için düşünmekte, yürütme için temsilin uygun olabileceğini söylemektedir.²⁶⁵

²⁶² Emmanuel Joseph Sieyès, *Qu'est-ce que le Tiers-État?*, s. 51-52.

<http://www.leboucher.com/pdf/sieyes/tiers.pdf> [Erişim 24.07.2019].

Emmanuel Sieyes, “Tiers Etat Nedir?”, Çeviren Süheyp Derbil, s.182- 184.

http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=275 [Erişim 24.07.2019].

²⁶³ Emmanuel Joseph Sieyès, *Qu'est-ce que le Tiers-État?*, s. 54.

<http://www.leboucher.com/pdf/sieyes/tiers.pdf> [Erişim 24.07.2019].

Emmanuel Sieyes, “Tiers Etat Nedir?”, Çeviren Süheyp Derbil, s. 184.

http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=275 [Erişim 24.07.2019].

²⁶⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, s. 202-203.

²⁶⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 90-91.

Bu bağlamda Türkiye için “*halk egemenliği*” terimini ve içeriğini “*millet egemenliği*” terim ve içeriğine yeğ tutan ve bu perspektiften “seçkin azınlıklar”ın hakim olduğu siyasi ve hukuki yapının değiştirilebileceğini savunan görüşler olsa da²⁶⁶ kanaatimiz Türkiye’deki siyasi ve sosyal kültürün, yukarıdaki tanımdaki gibi “millet” tanımında genel eğilim olarak “imtidat” diğer deyişle “süreklilik” fikrini esas aldığı ve bunun sosyolojik ve sosyal psikolojik açıdan güçlü bir karşılığı olduğu yönündedir. Belki siyasi ve sosyal kültürde güçlü karşılığı olan bir kavramın uygulamada bazı zorlamaların kaynağı olmasından söz edilebilir. Ancak bu, kavramın kendisiyle ilgili değil, onun kullanımıyla ilgili bir konudur. Hatırlanacağı üzere eski Türk inancındaki büyüklere mutlak itaati esas alan ve geçmiş ataları kutsayan varlık anlayışı olarak “atalar kültü” İslamiyet’in kabulüyle birlikte yeni dinin prensipleriyle sınırlanmıştır. Ancak sosyolojik olarak izleri oldukça güçlü bir şekilde izlenebilen ve din içinde de güçlü dayanakları olan, gelecek bir tarafa bırakılırsa net olarak geçmiş de kapsayan “millet” anlayışı, “belirli bir zaman parçasında, belirli bir coğrafyada mevcut bulunma” yı esas alan “halk” kavramındaki tesadüfiliyetten ve rastgelelikten uzaktır. Bu sebeplerle halihazırda Türkiye’de sosyal ve siyasi kültürde yerleşik olan “millet” anlayışının Rousseau’nun “genel iradesi”nin taşıyıcısı olan kurgusal bir varlık değil, temelini toplumun varlık anlayışından alan bir realite olduğu kanaatindeyiz. O halde genel kamu hukuku ve anayasa hukuku literatüründeki bir soyutlama olarak doktriner “millet” ve “millet iradesi” tanımlaması ile sosyal psikolojideki “millet” anlayışının bazı durumlarda örtüşmediği tespiti yapılabilir. Bundan hareketle yazarın önerdiği²⁶⁷ ve daha önce de aynı gerekçe ile fakat farklı bir sebeple önerilen²⁶⁸ bu kavramların terkedilmesinden çok bu kavramların ikili kullanımın birbirlerine yaklaştırılmasını düşünmek makul görünmektedir. Kaldı ki, egemenliğin türü ister “milli egemenlik” olarak isterse de “halk egemenliği” olarak tanımlansın yönetimin fiili olarak “temsili vekalet”

²⁶⁶ Adnan Küçük, “Egemenlik (Hakimiyet), Halk Egemenliği ve Milli Egemenlik Tartışmaları ve Egemenlik Anlayışında Esaslı Dönüşüm”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 6 (2016) s. 354-356.

²⁶⁷ a.g.m., s. 311-361, s. 354-356.

²⁶⁸ Adnan Küçük “seçkin azınlıklar” ın milli iradenin kullanımını kendilerine hasredebilme riskinden söz ederken; 1961 Kurucu Meclis üyesi Esat Çağa milli iradenin otoriter kullanımı riskinden, en çok da hemen bir önceki dönemdeki gibi Meclis’in bu iradenin tek kullanım yeri olarak anlaşılacak dış kontrolü olmayan bir temsil kurumu oluşmasındaki riskten söz etmektedir.

“Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt:2, Kırkıncı Birleşim, 7.4.1961,”

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_/d00/c002/tm_00002040.pdf

[Erişim 07.07.2019].

üzerinden yapılması sonucu değiştirmeyecektir. Aslında temel mesele “temsil” kurumunun kendisi olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun “temsili vekalet” şekline bürünmesi halinde ise egemenliğin kaynağının “millet” veya “halk” olarak tanımlanması farketmeksizin bu irade mebdeden munsaba ulaşırken son kullanımında teşhis edilemeyecek kadar farklılaşabilmektedir. Bu durumda, eğer “halk egemenliği” teorisinin zorunlu olarak “emredici vekalet”i gerektirdiği düşünülüyorsa ülke ve nüfus büyüklüğü bağlamında bunun uygulamasının nasıl olacağı da gösterilmek durumundadır.

Kaldı ki, bu iki prensip pratikte birbirlerine yaklaşmıştır. Örneğin “milli egemenlik” prensibini ilk olarak 1789’da İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile literatüre sokan Fransa’da 1946 ve 1958 anayasalarında “*Milli egemenlik Fransız halkına aittir.*” gibi karma bir formülde karar kılınmıştır.²⁶⁹ Aynı durum 1978 tarihli İspanyol Anayasası için de geçerlidir. Bu anayasada başlangıçtan sonra gelen, genel esaslar 1. madde 2. fıkrada “*Ulusal egemenlik devletin tüm güçlerinin kaynağı olarak İspanyol halkına aittir.*” gibi karma bir formül tercih edilmiştir.²⁷⁰

1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ise esas olarak “milli egemenliği”ni almakta ve temsili demokratik bir rejim öngörmektedir. Buna rağmen “halkoylaması” usulü de anayasada kendine yer bulmuştur. Bu durumda lafzi olarak “milli egemenlik” temel alınmış olmakla beraber pratikte karma bir formülde karar kılındığı söylenebilir. Aslında bu kavramın Türkiye’de anayasa prensibi haline gelmesi 1921 Anayasası’nın özgün şartlarında olmuş, bu formül aynıyla 1924 Anayasası’nda tekrarlanırken, 1961 ve 1982 anayasalarında içerik aynı kalmak kaydıyla ifadeler güncellenmiştir. Kapani’nin de isabetle kaydettiği gibi bu hüküm ilk olarak, millet egemenliği/halk egemenliği tartışmasının kaynaklandığı Fransız kamu hukukundaki bağlamından bağımsız olarak Türk anayasalarında sevk edilmiştir.²⁷¹ Bu anlamda bir yerde Türk anayasa tarihinin erken ve önemli bir hatırasının aynıyla korunmak istenmesi çabasından söz edilebilir.

²⁶⁹ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 81-82.

²⁷⁰ “Spanish Constitution,”

<https://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Spain/spanishconstitution1978.pdf> [Erişim 22.08.2019].

²⁷¹ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 87.

Bu tartışmalar bir bütün olarak, daha sonraki Türk anayasaları için de önemli ölçüde belirleyici olan 1921 Anayasası'ndaki egemenlik prensibinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

İlk maddesi “hakimiyet-i milliye” prensibi yani “millet egemenliği” olan 1921 Anayasası'nın kabul edilmesi öncesinde bazı gelişmeler yaşanmıştır. Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi 18 Eylül 1920 tarihli 53. birleşiminde “Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal” imzasıyla:

“Heyet-i Vükela'nın siyasî, içtimâî, idarî, askerî nokta-i nazarlarını telhis ve teşkilât-ı idariye hakkındaki mukarreratını ihtiva eden programı Büyük Millet Meclisi'ne takdim ediyorum. İşbu esasta müsteniden tanzim-i iktiza eden kanun lâyhalarının dahi derdesti takdim olduğu maruzdur.” başlıklı bir hükûmet bildirisi okunmuştur.²⁷²

Yedi bölümlük bildiri “Maksat ve Meslek” başlığında

“1. Türkiye Büyük Millet Meclisi, hudud-u millisi dahilinde temin-i hayat ve istiklâl ve tahlis-i makam-ı hilâfet ve saltanat ahdiyle teşekkül eylemiştir.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti hayat ve istiklâlini kurtarmayı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmundan tahlis ederek idare ve hâkimiyetinin hakiki sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı itikadındadır.

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve harici düşmanlarla tevhid-i mesai edip milleti iğfal ve ifsada çalışan dahili hainlerin tedibi için orduyu tarsin etmeyi ve onu istiklâl-i millinin müttekâsı bilmeyi vecibe addeder.

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti halkın maruz bulunduğu avamil-i sefaleti izale ile esbap ve vesait-i saadet ve refahını temin etmeyi umdeyi esasiye ve binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve alelumm içtimâî mesaide asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre muktazi teceddüdat ve tesisatı vücude getirmeyi başlıca vazife addeder. Ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti gaye ve maksatlarını temin için bilcümle mesai ve icraatında millet ve memleketin maruz bulunduğu fiili tecavüzat ve ifsadata karşı milletin vahdet ve tesanüdünü halele ve müdafaa ve mücahede kuvvet ve kudretini nakiseye uğratmaktan ehemmiyetle tevakkî eder. Siyasi, içtimâî, umdelerini milletin ruhundan almaya atf-ı ehemmiyet eden Büyük Millet Meclisi Hükûmeti bu umdelerin tatbikatında milletin temayülât ve ihtiyacatı hakikiyesini nazarı dikkatte bulundurur.”²⁷³ demektedir.

Bu bölümde “Büyük Millet Meclisi'nin hilafet ve saltanatı kurtarma ahdiyle” kurulduğunun söylenmesi dikkat çekicidir. Aynı şekilde “emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden” söz edilmesi ve “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin halkın sefaletini giderecek sebepleri ile mutluluk ve refahını temin edecek araçları temin etmeyi temel ilke olarak kabul etmesi” önemli hususlardır.

İkinci bölümde “Mevadd-ı Esasiye” başlığı altında ise:

²⁷² Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*, s. 160.

²⁷³ a.g.e., s. 160.

“5. Hilâfet ve saltanat makamının tahlisine muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra padişah halife-i müslimin kavanin-i esasiye dairesinde mevki-i muhterem ve mübeccelini ahzeder.

6. Hâkimiyet bilâkaydû şart milletindir. Usul-i idare, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir.

7. İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi’nde tecellî ve temerküz eder.” gibi maddelerin de bulunduğu daha sonra

“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” adını alacak olan temel siyasi metindeki pek çok öge sıralanmıştır.²⁷⁴

Siyasi tarihte “*Halkçılık Programı*” olarak da sözü edilecek olan ve bizzat Meclis kürsüsünde bu isimle anılan bildiri İcra Vekilleri Heyeti’nin temel siyasal, sosyal, yönetsel ve askeri konulardaki düşüncelerini özetlemektedir. Daha sonra bu esaslar çerçevesinde gerekli kanun tasarısı hazırlanacak ve Meclis’e sunulacaktır.²⁷⁵

Daha sonra Teşkilatı Esasiye Kanunu adını alacak olan kanun tasarısının görüşmelerine 18 Kasım 1920 tarihinde Meclis’in 99. birleşiminde başlanmış ve bu kanunu hazırlamakla görevli özel komisyonun sözcüsü olarak Burdur mebusu İsmail Suphi Bey hazırladıkları komisyon raporu ile ilgili Meclis’e ayrıntılı bir açıklama yapmıştır.²⁷⁶ Bu açıklamalar arasında konumuz bakımından “hakimiyet-i milliye” kavramından bu tasarıyı hazırlayanların ne anladıklarına bakıldığında Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey:

“Efendiler! Mevadd-ı esasiyede Heyet-i âliyenize birinci olarak takdim ettiğimiz: (Hâkimiyet bilâ kaydû şart milletindir.) maddesini bu kürsü üzerinde okumaktan fevkalâde iftihar duyuyorum ve diyebilirim ki; hayatımın en kıymetli ânı bu andır. Çünkü; bu maddeye muadil zavallı millet bu kadar kan akıttığı halde daha böyle bir satır yazı hiç bir yerde görmemiştir.

Bu şeref Meclis-i âlinize nasip oluyor ve böyle kıymetli bir maddenin vazı bulunuyorsunuz. Eski Kanun-ı Esasiyi baştan aşağı tetkik ediniz; (Hâkimiyet bilâ kaydû şart milletindir) diye bir satır yazıya tesadüf edemezsiniz ve hattâ bu maddenin ruhuna muadil değil, ona yakın bir satır yazıya bile tesadüf edemezsiniz. Binaenaleyh bu esasat, sizce bilfiil tatbik edilen esasattır ve elbette tarafınızdan kabul edilecektir.”²⁷⁷ şeklinde açıklamada bulunmuştur.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun da ilk maddesini oluşturacak olan “hakimiyet” konusunda anayasa taslağını hazırlayan komisyonun sözcüsü sıfatıyla yapılan bu açıklamanın hangi bağlama oturduğunu belirginleştirmek için bu uzun konuşmanın içeriğine ve hangi açıklamalardan sonra hakimiyet konusundaki bu vurgunun

²⁷⁴ a.g.e., s. 160-161.

²⁷⁵ a.g.e., s. 162 ve 166.

²⁷⁶ a.g.e., s. 163.

Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları*, s. 75-84.

²⁷⁷ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*, s. 167.

yapıldığına bakmak gerekecektir. Buna göre İsmail Suphi Bey: Devletin öteden beri düşar olduğu bir hastalıktan bahsetmektedir. Bu hastalık “*suiidare*” yani kötü yönetim hastalığıdır. Tanzimat ve Meşrutiyet idareleri de kötü idareye çare olamamış; Tanzimat mektep ile medreseyi birbirlerinden ayırarak biri şarka, diğeri garba bakan iki ayrı münevver sınıfı yetiştirmiştir. Sayıları zaten az olan bu münevverler ise memleket yönetiminde etkili olamamıştır. Asırlarca asker, ulema ve memur memleket idaresinde hüküm sürmüş; Tanzimatla yeni bir şekle bürünen memur (bürokrasi) sınıfı, yönetim için Tanrı tarafından görevlendirildikleri kanaatiyle köylü üzerinde hakk-ı amiriyet (yönetme hakkı) sahibi olduklarını ve kendilerinin olmazsa memleketin yönetilemeyeceğini söylemişlerdir. Köylü ise duyduğuna güvenmese de sonunu merak ederek, boynu bükük, cesur, sabırlı ve tevekkül ederek beklemiştir. Köylü içte jandarma eziyeti ve memur baskısı, dışta ise yıllarca cepheden cepheye sürülerek harap edilmiş, büyük şaşaalara ilan edilen Meşrutiyet’ten de bir şey anlamamıştır. Memleketin karşılaştığı zorluk yalnız dıştan değil, içteki kötü idareden de kaynaklanmaktadır. Anayasa komisyonu yalnız bir yerden ilham almamıştır. Rusya İnkılabı kadar, henüz sona eren büyük harbin ve her milletten mazlum sınıfının durumu, bu komisyonun yaptığı çalışmada etkili olmuştur. Her millet aslında yönetenler ve yönetilen mazlum sınıf olarak iki sınıftan oluşur. Büyük Millet Meclisi Hareketi imparatorluğun eski topraklarını talep etmemekte; yalnız meşru hedef olarak milli sınırlar dahilinde zulme, tahakküme karşı durmak istemektedir.²⁷⁸

Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla milletin ağırlıklı kısmını oluşturan köylü üzerindeki bürokratik baskıdan ve onun kötü idare elinde savaşlar ve yoksuluktan harap olmasından şikayet edilmektedir. Ana tema milletin büyük bölümünü oluşturan kötü idarenin kurbanı, mazlum ve mağdur köylü sınıfıdır. Hakimiyet hakkı, ağırlıklı bölümünü haksızlığa uğramış köylü sınıfının oluşturduğu ve bu Meclis tarafından temsil edilen millete verilerek hak sahibine teslim edilmiş olacaktır. “*Hâkimiyet bilâ kaydû şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*” ibaresi dar anlamda böyle bir bağlamın mahsulü olarak Meclis

²⁷⁸ a.g.e., s. 164-167.

Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları*, s. 75-80.

Genel Kurulu'nda görüşülmüş, üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmadan komisyondan gelen haliyle kabul edilerek yasalaşmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nde 21 Teşrinievvel 1336 (21 Ekim 1920) tarihinde komisyonun hazırladığı gerekçeli raporun okunması, bir beyannamenin okunarak kabul edilmesinin ardından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun görüşülmesine geçilmiş; 1. ve 2. maddeler, üzerine söz alınmadan kabul edilmiştir.²⁷⁹ Buna göre:

Birinci madde: “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*” şeklinde; İkinci madde ise: “*İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.*” şekliyle kabul edilmiştir.

Bu iki madde komisyondan geldiği haliyle ve üzerinde söz alınmadan kabul edilirken 3. maddede Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi söz alarak bu maddeye “*Halk Hükûmeti*” ibaresinin de eklenmesini teklif etmiş; Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey ise “*meclis*” kelimesinden sonra “*halk*” kelimesinin ilavesini teklif etmiştir. İki mebusun da amacı yönetimin halkta olduğunun belirginleştirilmesidir. Ancak birinci maddede mevcut olan “*İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*” ibaresinin bu amacı zaten karşıladığı gerekçesiyle bu teklifler kabul edilmemiş ve 3. madde de komisyondan geldiği haliyle kabul edilmiştir.²⁸⁰ Böylece bu madde: “*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti “Büyük Millet Meclisi Hükûmeti” unvanını taşır.*” şekliyle kanunlaşmıştır.

4. maddenin müzakereleri sırasında üzerinde en çok durulan konu ise “*mesleki temsil*”, yani farklı meslek ve sosyal kesimlerin bu ad altında Meclis'te temsil edilmesi konusudur. Bu madde için anayasa komisyonu tasarısında “*Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan mürekkeptir.*” denilerek “*mesleki temsil*” öngörülmüştü.²⁸¹

Bu madde hakimiyeti kayıtsız ve şartsız millete veren birinci madde ile yakından ilgilidir. Anlaşıldığı kadarıyla komisyon, birinci madde ile hakimiyeti millete

²⁷⁹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*, s. 175.

²⁸⁰ Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları*, s. 93-94.

²⁸¹ a.g.e., s. 88.

verirken, bu madde ile de bunun pratiğini sağlamayı, meslekler üzerinden belirleme yaparak Meclis'te dezavantajlı sosyal kesimler olarak köylülerin ve bedensel olarak çalışanların temsilini amaçlamaktaydı. Maddenin müzakereleri sırasında özellikle köylüler olmak üzere kol emeği ile sanatını birleştiren zanaatkar kesime vurgu yapıldığı görülmekte, “*memurin*” diye adlandırılan bürokratik azınlık yerilmektedir. Genel eğilim budur ve sık sık bu maddenin hakimiyeti millete veren ilk madde ile olan bağlantısına dikkat çekilmiş; 1917 Ekim İhtilali ile çalışanlar lehine oluşan atmosfer olumlu karşılanarak bu madde ile paralellik kurulmuştur. Rus İhtilali'nin de verdiği etkiyle Meclis'i geniş bir tabana yaymayı amaçlayan bu maddenin görüşmeleri oldukça uzun ve tartışmalı geçmiştir. Meclis'te yapılan görüşmelerde komisyon sözcüsü İsmail Suphi Bey “*mesleki temsil*” ilkesini “azınlığın çoğunluğa tahakkümü gibi bir neticenin husule gelmemesi” açısından savunmuş; bu ilkeyi Kütahya Mebusu Ragıp Bey, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, Lazistan Mebusu Dr. Abidin Bey, Karahisarı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, Malatya Mebusu Feyzi Efendi, Aydın Mebusu Esat Efendi, Mersin Mebusu Yusuf Ziya Bey, Karesi Mebusu Vehbi Bey savunurken; Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey ile Karesi Mebusu Hasan Basri Bey uygulama zorluğu bakımından, Karahisari Şarki Mebusu Mustafa Bey üçüncü tabaka diye tanımladığı köylü sınıfının bu iş için yetersizliğinden ve bunun gelecekte düşünülmesinden bahisle, Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey yine uygulama imkansızlığı sebebiyle, Antalya Mebusu Halil İbrahim Bey benzer sebeple, yine Karahisari Şarki Mebusu Mesut Bey çalışanları “*fırka ihtirasına*” sürükleyeceği gerekçesiyle, İzmit Mebusu Hamdi Namık bu ibare ile amaçlanan hedefin gerçekleşmeyeceği, ayrıca halk arasında ikilik çıkacağı gerekçesiyle ve bu maddenin tasarıdan çıkarılmasını teklif ederek, Batum Mebusu Ali Rıza Efendi ise köylülerin eğitim bakımından yetersizliğinden bahisle karşı çıkmıştır. Komisyon üyesi Yunus Nadi Bey ise bu maddede “*mesleki temsil*” den kastedilenin dar anlamıyla birebir mesleklerin temsili değil, daha geniş çerçeveli bir mesleki temsil olduğunu ifade etmiştir. Trabzon Mebusu Hüsrev Bey ise “*mesleki temsil*” ibaresi olmadan bu maddenin kabul edilmesini, bu prensiple amaçlananın ise seçim kanunu ile yapılmasını istemiş, Muş Mebusu Hacı Ahmet Hamdi Bey gayrimüslimlerin meslek sahibi olma oranının yüksekliği ve halkın seviyesinin yetersizliği sebebiyle bu prensibe karşı çıkmış,

günlerce süren müzakereler sonunda yapılan oylama ile bu maddenin tasarıdan çıkarılarak yerine verilen önergelerin anayasa komisyonuna gönderilmesine karar verilmiştir.²⁸²

Bu tartışmalar sırasında kendisi de bu ilkeye taraftar olan Karesi mebusu Vehbi Bey'in verdiği "hakimiyet-i milliye"nin Meclis'e yansıma şekli ile ilgili verdiği bir örnek bu ilkenin çoğunluk usulü ve iki dereceli bir seçimle nasıl tanınmaz hale gelebileceğini anlatmaktadır. Vehbi Bey'e göre yüz kişide bir olarak verilen ikinci seçmenlikte, çok büyük ihtimalle yüz oyun kırk dokuzu boşa gidecektir. Elli bir ikinci seçmenin biraraya gelmeleri durumunda, yirmi altı oy mebus seçimi için yeterli olacaktır. Bu durum da da yirmi beş bin nüfusun oyu kaybolmuş olacaktır. Bu şekilde toplamda yüz bin oyu temsilen aslında yirmi altı bin oy alan bir mebus seçilebilecektir. Meclis'te de yüz mebustan elli bir mebus Meclis'i toplayıp müzakere açabilir. Bu durumda da yüz bin seçmenden kırk dokuz bini temsil edilmemiş olur. Elli bir mebustan yirmi altısının oyu ile de bir kanun yürürlüğe girebilir. Nihai tahlilde seçmenlerin yüzde sekizini temsil eden az sayıda mebusun Meclis'i kontrol etme ve kanun çıkarma gücü olabilecektir. "Mesleki temsil" ile farklı meslekten insanlar haklarını bu temsilci aracılığı ile koruyabilecekleri gibi bununla ilgili yapılacak yasal düzenlemelerle de mesleklerin himayesi sağlanmış olacaktır.²⁸³ Verilen örnekten, temsili demokrasiye henüz bu ilkenin Türkiye'deki erken uygulanma aşamalarında dahi kuşku duyanlar olduğu anlaşılmaktadır. Vehbi Bey'den başka, Rüştü Bey'in de (Saraçoğlu) temsili demokrasi konusunda ciddi itirazları vardır. Rüştü Bey'in, halkın temsili konusundaki bu radikal görüşüne daha sonra değinilecektir.

Meclis'te Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun diğer maddelerinin müzakere ve oylamaları tamamlandıktan sonra bu maddeye tekrar dönülmüş ve bu maddenin tadiline dair verilen pek çok teklif içinde Karahisarı Şarki Mebusu Mesut Bey ile Muş Mebusu Ahmet Hamdi Bey'in verdikleri "*dördüncü maddedeki 'meslekler erbabı temsil edilmek üzere' ibaresinin tayyî*" yani metinden çıkarılması teklifi oylanarak kabul edilmiş; Tunalı Hilmi Bey'in "*doğrudan doğruya*" ibaresinin de metinden çıkarılması teklifi üzerine sonuç olarak dördüncü madde "*Büyük Millet Meclisi*

²⁸² a.g.e., s. 94-185.

²⁸³ a.g.e., s. 152-154.

vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir” şekliyle oylanarak kabul edilmiştir.²⁸⁴

Buna göre birinci maddede “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*” denilerek millet egemenliği yönünde ciddi bir adım atılmıştır. Ancak bu adım yukarıda değindiğimiz gibi henüz saltanat karşıtlığı anlamında kullanılmamıştır. En azından Meclis’i oluşturan azalar bu hükmü bu şekilde anlamamışlardır. Yukarıda tartıştığımız ve Meclis müzakereleri üzerinden gösterdiğimiz gibi bu maddenin Anayasa Komisyonu sözcüsü tarafından Meclis’te yapılan sunumundan, bürokratik azınlık ve jandarma baskısı altındaki köylü nüfus ve bunun asırlardır süren mağduriyeti temel alınarak seçkincilik karşıtı bir amaçla bu hükmün sevk edildiği anlaşılmaktadır. Saltanat konusunda ise aynı anayasanın son maddesinde gönderme yapılan “*Nisab-ı Müzakere Kanunu*”nda sultan ve hilafeti kurtarma amacından söz edilmekte, son madde de bu amaca ulaşmak için Meclis’in kesintisiz faaliyet göstereceği hüküm altına alınmaktadır. Özetle henüz 1921 yılı başında bu ilke saltanat karşıtlığı anlamına bürünmemiştir. Kaldı ki yine yukarıda bahsini ettiğimiz gibi Oltu Şura Hükûmeti saltanat ve hilafete bağlılık yanında “milli hakimiyet” ilkesinden henüz 12 Kasım 1919’da söz etmektedir. Açıktır ki buradaki kullanım işgalci güçlere karşı Müslüman ahalinin varlık mücadelesinde meşruiyet dayanaklarından biri olacaktır. Bu öge saltanat karşıtlığı anlamına da gelecektir. Ancak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun kabul edildiği 1921 senesi başında henüz yol ayrımına gelinmemiştir. Aynı husus bu ilkenin teokrasi karşıtlığı olarak anlaşılmadığı hususunda da söylenebilir. Bu ilkenin böyle bir anlama karşılık gelmesi 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun ilk halinde dahi gözlemlenmemektedir.

2. maddede “*İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi’nde tecelli ve temerküz eder.*” denilerek “meclis hükûmeti” sistemi benimsenmiş, devlet başkanlığı makamına yer verilmediği gibi devlet başkanının onayıyla kurulan ortak sorumluluğa sahip bir Bakanlar Kurulu da öngörülmemiştir. Yasama olduğu gibi yürütme de Meclis’e aittir. Meclis yürütmeyi

²⁸⁴ a.g.e., s. 388-393.

seçtiği vekiller aracılığıyla icra eder. Bakanların faaliyet serbestisi olmadığı gibi ortak bir siyasi programları ve ortak sorumlulukları da yoktur.²⁸⁵

3. madde de ise “*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti “Büyük Millet Meclisi Hükûmeti” unvanını taşır.*” denilerek egemenlik hakkını kullanacak organ ve hükûmetin şekli belirlenirken, yine egemenlik ile ilgili olarak “Türkiye Devleti” ibaresi kullanılarak, devletin isminin yüzyıllarca bir hanedan ismi ile beraber zikredilmesi uygulamasından uzak durulmuştur. Bu husus da yine “egemenlik” bağlamında düşünülmelidir. Henüz Osmanlı Devleti’nin varlığının devam ettiği bu aşamada egemenliğin Hanedan’dan alınarak “millet”e verilmesi devletin isimlendirilmesine de yansımıştır. Bu maddenin kabulü sırasında hükûmetin şeklinin “halk” olarak belirlenmesi önerisi getirilmişse de bu kabul edilmemiş, devletin adı ise tartışma konusu olmamıştır.²⁸⁶

4. madde “*Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.*” şeklinde kabul edilmiş olup daha önce değindiğimiz gibi bu maddenin müzakereleri oldukça uzun ve tartışmalı geçmiştir. Egemenliği “kayıtsız ve şartsız” millete verdikten ve sonra da bunun kullanımının Büyük Millet Meclisi eliyle olacağını hüküm altına aldıktan sonra, Meclis’in üye kompozisyonunun nasıl oluşacağını doğrudan ilgilendiren bu maddenin komisyondan gelen halinde “mesleki temsil” ilkesi bulunmasına ve daha sonra “radikal reformcu” olarak öne çıkacak isimlerin bu ilkeye taraftar olmasına rağmen bunun kabul edilmemesi önemli bir kırılma olmuştur. Egemenlik hakkı “*yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi’nde tecelli ve temerküz*” eden “millet”in bu Meclis’in kompozisyonunun oluşumuna meslekler üzerinden doğrudan etki etmesini hedefleyen bu madde kabul edilmediği gibi sonraki anayasal hareketlerin yönü de doktriner anlamdaki “millet egemenliği” ilkesinin öğelerinin kabul edilmesi ile devam ederek 1961 Anayasası’nda “yetkili organlar” olarak zikredilen ve “vesayet organları” da denilen anayasal yapıların kabulüne ulaşmıştır. Bu konuya daha sonra da değinilecektir.

Ayrıca 5. maddede:

²⁸⁵ Seçuk Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s. 102-103.

Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 258-259.

²⁸⁶ Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları*, s. 93-94.

“Büyük Millet Meclisi’nin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan âzanın âzalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimaina kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi âzasının her biri kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.”

denilerek son cümlesiyle Meclis üyeleri “millet hakimiyeti” prensibinin gereği olarak tek ve bütün bir hükmi şahsiyet olarak konumlandırılan milletin vekili olarak kabul edilmişlerdir.

Egemenliği kullanan Meclis’in yasama ile ilgili hak ve görevleri de madde 7’de

sıralanmıştır. Buna göre:

“Ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi, umum kavaninin vâz’ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuk-ı esasiye Büyük Millet Meclisi’ne aittir. Kavanin ve nizamât tanziminde muamelâtı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile âdap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyet-i Vekile’nin vazife ve mesuliyeti kanun-ı mahsus ile tâyin edilir.” denilerek bu görevleri sayılmıştır.

8. madde ise Meclis’in yürütme ile ilgili hak ve görevlerini sıralamaktadır. Buna göre: *“Büyük Millet Meclisi, hükûmetinin inkısam eylediği devairi kanunu mahsus mucibince intihap kerdesi olan vekiller vasıtasıyla idare eder. Meclis, icraî hususat için vekillere veche tâyin ve ledelhace bunları tebdil eyler.”* denilerek Meclis’e İcra Vekilleri’ne yön tayin etme hakkı verildiği gibi gerektiğinde bunları değiştirme hakkı da verilmiştir.

23 madde ile bir “Madde-i Münferide”den ibaret kısa bir anayasa hüviyetinde olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun yerel birimleri nasıl konumlandığına ve bunun “egemenliğin yatayda bölümlenmesi” anlamına gelip - gelmediğine de bakmak gerekecektir. Herşeyden önce 1921 Anayasası, madde 9’dan sonra “idare” bölüm başlığında madde 10 ile *“Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden tereküp eder.”* hükmünü taşımaktadır.

Madde 11 ile de “Vilayât” bölüm başlığı altında: *“Vilâyet mahallî umurda mânevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şer’i, adlî ve askerî umur, beynelmilel iktisadî münasebat ve hükûmetin umumi tekâlifi ile menafii birden ziyade vilâyata, şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisi’nce va’z edilecek kavanin mucibince Evkaf, Medaris, Maarif, Sihhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muavenet-i İçtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilayet şûralarının salâhiyeti dâhilindedir.”* hükümleri sevk edilmiştir.

İdarenin merkez teşkilatı dış işleri ve iç işleri, şeri, adli ve askeri işler ile uluslararası iktisadi ilişkilerin sorumluluğunu üstlenirken; vakıflar, yüksek okullar, eğitim,

sağlık, ekonomi, ziraat, bayındırlık ve sosyal yardımlaşma işleri vilayet şuralarına bırakılmıştır. Vilayet şuralarının oluşumu ve görev süresi madde 12 ile: “*Vilâyet şûraları vilâyetler halkınca müntahap âzadan mürekkeptir. Vilâyet şûralarının içtima devresi iki senedir. İçtima müddeti senede iki aydır.*” şeklinde düzenlenirken; madde 13 ile bu şuraların teşkilat yapısı: “*Vilâyet şurası, azâsı meyanında icrâ amiri olacak bir reis ile muhtelif şubat-ı idareye memur azadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihap eder. İcra selahiyeti daimi olan bu heyete aittir.*” şeklinde belirlenmiştir. Madde 14 ise:

“*Vilâyette Büyük Millet Meclisi’nin vekili ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından tâyin olunup vazifesi devletin umumi ve müşterek vazâifini rüyet etmektir. Vali yalnız devletin umumi vazâifiyle mahalli vazâif arasında tearuz vukuunda müdahale eder.*” ifadeleriyle vilayetteki en yüksek idari görevli olarak “vali”nin görev alanını belirlemiştir.

Madde 11’de geçen “*manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haiz*” ibareleri dikkat çekmekte, merkez teşkilatı ile yerel idare arasındaki görev dağılımından sonra gelen “vilayet şuraları” terimi ile aynı bölümdeki 12, 13 ve 14. devam maddelerinin döneminde bazı mebuslara “*adem-i merkeziyet*” çağrışımı yaptırdığı anlaşılmaktadır.²⁸⁷ Ancak bunun “siyasi muhtariyet” anlamında değil “*tevsi-i mezuniyet*” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁸⁸

“Adem-i merkeziyet” 19. yüzyılın son yıllarında itibaren Prens Sabahattin ve taraftarları tarafından Osmanlı-Türk siyaset düşüncesine dahil edilmiş bir kavramdır. Sultan Abdülmecid’in kızkardeşi Seniha Sultan’ın ve Mahmut Celaleddin Paşa’nın oğlu ve Osmanlı protokolündeki ismiyle Sultanzade Sabahattin Bey bu kavram ile neyi kastedtiğini:

“*Bu sebeple idari adem-i merkeziyet adı altında öteden beri istemekte olduğumuz ıslahat, vali ve diğer memurların yetkilerini arttırmak, genel meclisleri bir an önce açtırmak ve böylece halkımızı, verdiği verginin harcandığı yeri en uygun bir şekilde belirlemesine ve kontrolüne alıştırmaktan ibaret kalıyor. Bundan dolayı adem-i merkeziyeti, daha doğrusu bu maddenin taşıdığı büyük önemi kamuoyuna açıklamaya çalışmakla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti programının aynı esasa dayanan maddesini de ciddi bir memnuniyetle kabul ettik. Şu halde adem-i merkeziyet, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezâiften başka bir şey değil. Yalnız tevsi-i mezuniyet, idari adem-i merkeziyetin adı değil tanımıdır.*” cümleleriyle açıklamaktadır.²⁸⁹

²⁸⁷ a.g.e. s. 291-293.

²⁸⁸ a.y.

²⁸⁹ Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki’ye Açık Mektuplar*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, 2. Bs. (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları), s. 179.

Hatta Sabahattin Bey 1910 senesi sonu itibariyle hazırlanmış olan Vilayetler Kanunu Tasarısı’nda, vilayetlerin idare şeklinin “tevs-i mezuniyet” ve “tefrik-i vezâif” prensibine dayanmasını olumlu bulmaktadır.²⁹⁰

Açık olarak Prens Sabahattin Bey idari adem-i merkeziyetten söz ederken bunu “tevsi-i mezuniyet” ve “tefrik-i vezâif”in karşılığını ifade etmektedir. İlk olarak 1876 Anayasası’nda yer alan bu kavram ikilisi daha sonra 1924 Anayasası’nda da aynıyla yer bulmuş (madde 91), 1961 Anayasası’nda “tevsi-i mezuniyet” karşılığı “yetki genişliği” ibaresi korunurken “tefrik-i vezâif” ilkesi çıkarılmıştır (madde 115). Onun yerine de “yerinden yönetim” ilkesi gelmiştir.

Bu kavramın Batı siyasi literatüründeki “decentralization” kavramının karşılığı olarak kullanıldığı düşünülebilir. Dekonsantrasyon ile federasyon arasına bir noktaya konumlandırılabilen bu kavram ile²⁹¹ idarenin yetkilerinin bir kısmının veya bazı bölümlerinin merkezin dışındaki yönetim birimleri tarafından kullanılması kastedilmektedir.

TBMM’nde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bahsi geçen 11. maddesinin Genel Kurul görüşmeleri sırasında bu maddenin ilk tasarısında bulunan “*tam muhtariyet*” ibaresine, bunun “*istiklal*” anlamına geleceği gerekçesiyle Bolu Mebusu Tunalı Hilmi tarafından itiraz edilerek yerine “*muhtariyet*” ibaresi teklif edilmiş ve bu önergesi Genel Kurul tarafından kabul edilmiştir.²⁹² Kuşkusuz bunu yukarıda bahsi geçtiği üzere “idari muhtariyet” olarak anlamak gerekecektir.

Egemenliğin kullanımında “meclis hükûmeti” sistemini benimseyen İlk Meclis’te devlet başkanlığı makamı da bulunmamaktadır. Ancak fiili olarak Meclis Başkanı İcra Vekileri Heyeti’nin de başı olduğu gibi devlet başkanı olarak da hareket etmekteydi. Bu makamın boş bırakılması Atatürk tarafından: “*Bu kanunun tesbit edildiği günlerdeki şerait ve telâkkiyat-ı umumiye düşünülürse kanunun mühim ve esaslı bir noktayı mühmel bırakmış olmağtaki zaruret kendiliğinden münfehim olur.*” denilerek açıklanmıştır.²⁹³ Kastedilen, devlet başkanının olduğu kabine sisteminde bu

²⁹⁰ a.g.e., s. 180.

²⁹¹ Roger Scruton, *Dictionary of Political Thought*, 3rd Edition (New York: Palgrave Macmillan, 2007), s. 165.

²⁹² Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları* s. 275-276.

²⁹³ *Nutuk*, C.II, 9. Bs. (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1969), s. 823.

yetkileri kullanan devlet başkanı ile İstanbul'daki padişahın karşılıklı durumlarının nasıl izah edileceğidir. Özbudun'un da isabetle kaydettiği gibi “meclis hükûmeti” sisteminin tercih edilmesi, İlk Meclis'te saltanat yanlılarının ağırlığına karşı pratik bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı.²⁹⁴

Bu sistemde devlet başkanlığı olmadığı gibi, yürütme gücü de yasama gücü de meclise bağımlıdır. Meclis'in yürütme gücünün de “*tecilli ve temerküz merkezi*” olması, yürütme kuvvetinin kendine has yapısı sebebiyle tatile girmeden sürekli açık tutulmayı gerektirmiştir.²⁹⁵ Yürütme görevini ifa edecek Heyet-i Vekile'nin yürütecekleri bağımsız siyasi programları yoktur. İster ilk başlarda olduğu gibi bu vekiller doğrudan veya sonradan olduğu gibi Meclis Başkanı ve Heyet-i Vekile Başkanı'nın gösterdiği adaylardan seçilsin, bunlar Meclis tarafından seçilir ve gerektiğinde de Meclis'çe azledilir. Ancak Meclis'in gerektiğinde bu vekillerin yerine geçerek yürütme ile ilgili işlemler yapma hakları da bulunmamaktadır. Parlamenter sistemindeki gibi devlet başkanının başbakanı ataması, onun da kabine listesi hazırlayıp meclisin güvenoyuna sunması söz konusu değildir. Devlet başkanının meclisi fesih hakkı da doğal olarak bulunmamaktadır.

Meclis hükûmeti sistemi ile idare edilen İlk Meclis döneminde İstiklal Savaşı yapılmış ve Misak-ı Milli sınırlarında işaret edilen sınırlar büyük ölçüde elde edildikten sonra, hem İstanbul Hükûmeti, hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Lozan'da yapılacak konferansa birlikte davet edilmiştir. Bunun üzerine 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi'ne Dr. Rıza Nur ve arkadaşları ile Hüseyin Avni Bey ve arkadaşlarının verdikleri kanun teklifleri müşterek komisyona havale edilerek burada görüşülmüş ve saltanat ile hilafet birbirlerinden ayrılırken saltanat da kaldırılmıştır. Meclis'te Ziya Hurşit Bey dışında ittifakla kabul edilen bu kanun iki madde halindedir:

“*Madde 1: Teşkilât-ı Esasiye Kanuniyle Türkiye halkı, hukuk-ı hâkimiyet ve hükûmranisini mümessil-i hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i mânevîyesinde gayrikabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilful istimale ve irade-i millîyeye istinad etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Millî hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden başka şekl-i hükûmeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenid olan İstanbul'daki şekl-i hükûmeti 16 Mart 1336'dan itibaren ve ebediyyen tarihe müntakıl addeylemiştir.*”

²⁹⁴ Ergun Özbudun, 1921 Anayasası, s. 67-68.

²⁹⁵ a.g.e., s. 59-62.

*“Madde 2: Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a aid olup halîfeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedan'ın ilmen ve ahlâkan erşad ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfet'in istinatgâhıdır.”*²⁹⁶

Kanun, Osmanlı Hükûmeti'ni İstanbul'un işgal edilme tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren tarihe intikal etmiş kabul etmektedir. Her ne kadar kanun 1 Kasım 1922 tarihinde kabul edilse de *“İstanbul'daki şekl-i hükûmeti 16 Mart 1336'den (1920) itibaren ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir.”* ibaresiyle kanun geçmişe şamil olarak yapılmıştır. 16 Mart 1920 tarihi İstanbul'un fiilen işgal edilmesi ve Mebusan Meclisi'nin de basılması tarihidir. Zaten 18 Mart'ta Meclis kendini tatil edecek, 19 Mart'ta da Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, bütün vilayetlere ve Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri'ne Büyük Millet Meclisi'nin toplanması için bir çağrı niteliğindeki genelgesini yayımlayarak ikinci seçmenler tarafından, her sancaktan beş kişi seçilmek üzere, *“Memleket işlerini idare etmek ve denetlemek üzere, Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclis toplanacaktır.”* kararını iletcekti.²⁹⁷ Zaten bir süre sonra Damat Ferit Paşa kabinesi işbaşına gelmiş ve Mebusan Meclisi süresiz olarak kapatılırken, Anadolu Hareketi liderleri aleyhine fetva alınmıştı.

Ancak burada konumuz açısından önemli olan husus “çifte meşruiyet” olarak tanımladığımız durum ne zaman sona ermiş ve Osmanlı Hükûmeti tarihe geçmiş kabul edilecektir? Meclis kararı 1 Mart 1922'de alınmış ve yaklaşık iki yıl öncesine atıf yapılarak *“İstanbul'daki şekl-i hükûmet”* 16 Mart 1920 tarihinden *“itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir.”* denilmiştir. İstanbul'daki Tevfik Paşa Hükûmeti ise 4 Kasım 1922'de isifa etmiş; aynı gün öğlen saatlerinde İstanbul'daki askeri ve sivil rical TBMM'ye bağlılıklarını bildirmiştir. Jandarma Komutanı Ali Kemal Paşa, Merkez Kumandanı, Şehremini Ziya Bey ile Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Azaları ve Adliye Heyeti, Ankara'yı temsilen maiyetiyle beraber İstanbul'da Çapa'daki Emin Ali Bey Konağı'nda bulunan Refet Paşa'ya giderek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bağlılıklarını bildirerek talimat verilmesini istemişlerdir. Bu durum, işgal altında olmakla beraber kısmi egemenliğinden de söz edilebilecek olan payitahttaki idarenin de fiili olarak sonu anlamına gelmektedir.²⁹⁸

²⁹⁶ “TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:24, İctima Senesi:3, Yüzotuzuncu İctima”, [https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/"d01/c024/tbmm01024130.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/) [Erişim 06.09.2019].

²⁹⁷ Nutuk, C.I, 10. Bs. (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1970), s. 421-422.

²⁹⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Lozan'dan Cumhuriyete*, C: 1 (İstanbul: Temel Yayınları, 2002), s. 143.144.

Bu olayı takiben Refet Paşa Babıalı'ye yerleşmiş ve diğer resmi görevliler de gelerek “*biat*” etmiştir. Bunu cemiyetler ve diğer teşekküller izlemiştir. Bakanlık en üst düzey memurları olarak müsteşarlar da bağlılık bildirimi yapmıştır. Böylece Refet Paşa'nın kendi tabiri ile “saltanat-ı milliye” idaresi İstanbul'da fiili olarak yerleşmiştir.²⁹⁹ Aynı gün ve gecesi ile ertesi gün ve gece henüz işgal altındaki İstanbul halkı, Darülfünun öğrencileri öncülüğünde “yaşasın saltanat-ı milliye, yaşasın Türkiye Büyük Millet Meclisi” sloganları ile gösteriler düzenlemişlerdir. İstanbul'u terketmeden birkaç gün önce işgal kuvvetleri komutanlığı ile temas kuran Sultan Vahidettin ise “İstanbul'da hayatını tehlikede gördüğünden” bahisle 17 Kasım 1922 sabahı beraberinde oğlu Ertuğrul Efendi ve bir kısım maiyeti olmak üzere Yıldız Sarayı Malta kapısından çıkarak bir otomobille Dolmabahçe Sarayı sahiline geçmiş buradan Malaya adlı bir İngiliz zırhlısına geçerek Malta'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.³⁰⁰ Sultan Vahidettin ve beraberindekiler ülke dışına çıkarken, Osmanlı Hanedanı'nın büyük bölümü ise saltanat hakları artık uhdelerinde olmamak kaydıyla İstanbul'da yeni halife olarak seçilen Abdülecid Efendi'nin riyasetinde kalmaya devam edeceklerdi. Artık Lozan Konferansı'nda İstanbul Hükûmeti'nin temsil edilmesi de söz konusu olmayacaktı.

20 Kasım 1922 ile 24 Temmuz 1923 arası devam eden Lozan Konferansları arasında 1 Nisan 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi seçim kararı almış ve 23 Nisan 1923'de yapılan seçim sonuçlarına göre 11 Ağustos 1923'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci dönemi başlamıştır. Bu dönem Cumhuriyet'in ilan edilmesi dahil asıl reformların yapıldığı bir dönem olmuştur. Önceki bölümde de tartıştığımız üzere, Meclis tam ittifak ile “hakimiyet-i milliye” prensibine sahip çıkmış; iki maddelik bir kanunla halifelik ile saltanat birbirlerinden ayrılırken, Sultan Vahdettin'in şahsından da kaynaklanan sebeplerle saltanat kaldırılmıştır. Tek oy dışında ittifakla alınan bu karar 1. Meclis Dönemi'nde alınmıştır ve bu Meclis'te radikal reformcular sayısal üstünlüğe sahip değildir. Açıktır ki “muhafazakar kanat” da tek vücut bu kanunu desteklemiştir. Mustafa Kemal Atatürk yıllar sonra bugünleri Nutuk'da şu cümlelerle değerlendirmektedir:

²⁹⁹ a.g.e., s. 145.

³⁰⁰ a.g.e., s.146-150.

“Efendiler, saltanat devrinden, cumhuriyet devrine geçebilmek için, cümlelerin malûmu olduğu veçhile, bir intikal devresi yaşadık. Bu devirde, iki fikir ve içtihat, birbirleriyle mütemadiyen mücadele etti. O fikirlerden biri, saltanat devrinin idamesiydi. Bu fikrin taraftarları sarîh idi. Diğer fikir, saltanat idaresine hitam vererek idare-i cumhuriye tesis eylemekti. Bu bizim fikrimizdi. Biz fikrimizi, sarîh söylemekte mahzur görüyorduk. Ancak nokta-i nazarımızın kabiliyet-i tatbikiyesini mahfuz bulundurup zaman-ı münasibinde tatbik edebilmek için, saltanat taraftarlarının fikirlerini tatbik sahasından uzaklaştırmak mecburiyetinde idik. Yeni kanunlar yapıldıkça, bilhassa Teşkilât-ı Esasiye Kanunu yapılırken, saltanat taraftarları, padişah ve halifenin hukuk ve salâhiyetinin tasrihinde ısrar ederlerdi. Biz, bunun zamanı gelmediğini veya lüzum olmadığını beyan ederek o ciheti meskût bırakmakta fayda görüyorduk. İdare-i devleti, cumhuriyetten bahsetmeksizin, hâkimiyet-i milliye esasatı dairesinde, her an cumhuriyete doğru yürüyen şekilde temerküz ettirmeye çalışıyorduk. Büyük Millet Meclisi’nden daha büyük makam olmadığını telkinde ısrar ederek saltanat ve hilâfet makamları olmaksızın, devleti idare etmek mümkün olduğunu ispat etmek lüzumlu idi. Devlet reisliğinden bahsetmeksizin, onun vazifesini fiilen Meclis reisine gördürüyorduk. Fiiliyatta, Meclis’in reisi, reis-i sani idi. Hükûmet vardı. Fakat ‘Büyük Millet Meclisi Hükûmeti’ unvanını taşırdı. Kabine sistemine geçmekten içtinab ediyorduk; çünkü derakap saltanatçılar, padişahın istimali salâhiyeti lüzumunu ortaya atacaklardı.”³⁰¹

Bu cümlelerden Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki radikal reformcu kanat ile muhafazakar kanadın saltanatın kaldırılması konusunda daha önce değindiğimiz gibi farklı sebeplerle ortak bakış açısına sahip oldukları sonucu çıkmaktadır. Mustafa Kemal Paşa kendi ifadesiyle baştan beri cumhuriyet taraftarıdır ancak bunu erken safhalarda açıklamayı sakıncalı bulmuş; fiili olarak “hakimiyet-i milliye” prensibini peyderpey yerleştirerek saltanat fikrini fiili uygulama sahasından çıkarmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla başlarda muhafazakar kanat, icra ve yasama salâhiyetinin Meclis’te olmasını uygun buluyor; artık “sultan” unvanını taşımayan Osmanlı halifesini “devlet başkanı” statüsünde görmek istiyordu. Zaten Teşkilat-ı Esasi’ye Kanunu yapılırken Mustafa Kemal Atatürk’ün kendi deyişine “*padişah ve halifenin hukuk ve salâhiyetinin tasrihi*” konusundan Meclis üyelerinden gelen ısrarlı talepler mevcuttu. Hatta çok daha sonra Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasını takiben Heyet-i Vekile Reisliği’nden çekilen Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya hilafeti kastederek “*devlet reisliği makamını takviye ediniz*” ricasında bulunmuştu.³⁰²

Her halükarda 1923 yazının ikinci yarısı ile aynı yılın sonbaharı oldukça hareketli geçmiş; 24 Temmuz’da Lozan Antlaşması imzalanırken 11 Ağustos’ta İkinci Meclis için yasama yılı başlamıştır. Lozan Antlaşması ve ekleri de bu Meclis tarafından

³⁰¹ Nutuk, C.II, s. 838-839.

³⁰² Hamza Eroğlu, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IV, S. 16 (Ankara:1989), s. 438.
Nutuk, C.II, s.793.

onaylanmıştır.³⁰³ Bu arada 7 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'teki Müdafaa-i Hukuk grubu ile yaptığı bir toplantıda bu grubun “Halk Fırkası” adıyla partileşmesi kararı alınmış ve 106 maddelik bir parti nizamnamesi hazırlanmıştır. 9 Eylül'de de tartışılarak kabul edilen bu karar gereğince, nizamnameye uygun olarak “*Cemiyetler Kanunu mucibince*” Halk Fırkası kurulmuştur.³⁰⁴

Bu kararı önceleyen gelişmeler ise şöyledir: Halkçılık Programı'nın bazı ilkelerine dayalı olarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabülünden sonra Meclis'ten kanun çıkarmanın güçleştiği gerekçesiyle 10 Mayıs 1921'de yurt genelindeki Müdafaa-i Hukuk örgütlerine dayanan Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulmuş, grup dışında kalan üyeler ise milletin tamamı tarafından benimsenen ilkelerin bu grubun tüzüğü olarak kabul edilmesine itiraz ederek “ayrımcılık” yapıldığı iddiasında bulunmuşlar, böylece şartların zorlamasıyla ortak özellikleri “hükûmete yakın olmamak” olan diğer bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Birinci Meclis'in I. ve II. Grupları olarak tanınacaktı.³⁰⁵

Mustafa Kemal Paşa, her halükarda Anadolu Hareketi'nin başlangıcından beri tasavvur ettiği cumhuriyet düşüncesini tam olarak uygulamaya geçirmek için, buna uygun fiili alt yapıyı da zaman içinde hazırladıktan sonra, özel kaleminde görevli Hasan Rıza Soyak'a 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerini tadil ederek “*Cumhuriyet*” idaresini kuran metinlerin olduğu bazı küçük notları vererek bunları temize çekmesini söylemiş ve ayrıca bundan kimseye söz etmemesini istemiştir. Temize çekme işleminden sonra ise Soyak'tan yine gizliliğin korunarak bunların Adliye Vekili Seyit Bey'e götürmesini ve bu metinlerin onun tarafından incelenmesini istemiştir.³⁰⁶ Falih Rıfkı Atay ise aynı gelişmeden 10 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'teki odasında yanındakilerle yaptığı bir fikir alış verişi sırasında haberdar olduğunu yazmaktadır.³⁰⁷ 5 Ekim 1923'te Halk Fırkası'nın büyük divanı toplanarak anayasa değişikliğini görüşmüş ve bir ihtisas komisyonu oluşturulmasına karar vermiştir. Çalışmalarına başlayan komisyon

³⁰³ a.g.m., s. 435-436.

³⁰⁴ İhsan Güneş, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 8, (Ankara: 1987), s. 441-442.

³⁰⁵ İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997), s. 180-182.

³⁰⁶ Hamza Eroğlu, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı” s. 436-437.

³⁰⁷ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, IV. Cilt (İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 1999), s. 37-38.

toplantılarına Paşa da sık sık katılarak başkanlık yapmıştır. Bu arada Meclis’e İsmet Paşa ve ondört mebus arkadaşı tarafından 9 Ekim’de bir önerge verilerek başkent in Ankara olması teklif edilmiş ve bu teklif Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na tek cümlelik ek olarak 13 Ekim’de kabul edilerek yasalaşmıştır.³⁰⁸ Bu gelişmeyi de cumhuriyet rejimine giden yolda kolaylaştırıcı bir faktör saymak gerekecektir.

Bir başka gelişme olarak da Ali Fethi Bey riyasetindeki Heyet-i Vekile bir süredir yapmakta oldukları görevlerinden istifa etmiş; istifa dilekçeleri Meclis Genel Kurulu’nda 27 Ekim’de okunduktan sonra yeni bir Bakanlar Kurulu oluşturulması çalışmalarına başlanmıştır. Mevcut anayasaya göre bu heyetin Meclis tarafından bizzat seçilmesi gerekiyordu. Bu konuda bir uzlaş ı sağlanamamas ı üzerine 28 Ekim akşam ı Çankaya’da Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Ali Fethi Bey, Kazım Bey, Kemalettin Sami Paşa, Halit Paşa, Fuat Bey ve Ruşen Eşref Bey’in katıldığı bir toplantıda Mustafa Kemal Paşa cumhuriyeti ilan etme fikrini arkadaşlarıyla paylaşmıştır. Ertesi günün sabah ı Halk Fırkas ı’nda yeni kabine konusu görüşülmüş, ancak bir sonuç alınamamıştır. Fırka, sorunun çözümü için Mustafa Kemal Paşa’yı görevlendirmiş ve Paşa önce Meclis’teki odasında bazı görüşmeler yaparak bir gece önce hazırlanan taslak metni paylaşmıştır. Ardından konuyla ilgili Mustafa Kemal Paşa’nın da katılımıyla önce Halk Fırkas ı’nda bu teklifin içeriğ i tartışılmış; Teşkilat-ı Esasiye Encümeni’ne de havale edilen teklife burada sadece “*devletin dini*” ve “*resmi dil*” hususları eklendikten sonra konu Meclis Genel Kurulu’na gelmiştir. Burada yapılan görüşmelerde Encümen Reisi Yunus Nadi Bey, Vasıf Bey, Eyüp Sabri Bey ve Rasih Efendi tasarr ının tümü üzerinde söz almış ve olumlu görüş belirtmişlerdir. Yapılan oylama sonucu Meclis’te hazır bulunan mebuslar ittifak halinde tasar ıyı kabul etmişlerdir. Böylece Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bazı maddelerini değiştirerek cumhuriyet idaresini hukuki olarak da kuran tasar ı yasalaşmıştır.³⁰⁹ Nutuk’ta Cumhuriyet’in 29/30 Teşrinievvel 1923 geces i saat 8.30’da ilan edilmesi, on beş dakika sonra da reisicumhur seçiminin yapıldığı, ilk kabinenin İsmet Paşa tarafından kurulduğı ve Meclis Başkanlığı’na ise Ali Fethi Bey’in seçildiğ i bilgisiyle birlikte verilmektedir.³¹⁰

³⁰⁸ Hamza Eroğ lu, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlan ı” s. 441-445.

³⁰⁹ a.g.m., s. 445-450.

³¹⁰ Nutuk, C.II, s. 815.

364 Kanun Numaralı, “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun” başlığı altında 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan ve ertesi gün Resmi Gazete’de yayımlanan bu anayasa değişikliklerine göre:

“Madde 1: Hâkimiyet, bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devleti’nin şekl-i hükûmeti, cumhuriyettir.

Madde 2: Türkiye Devleti’nin dini, dîn-i İslâm’dır, Resmî lisanı Türkçe’dir.

Madde 4: Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükûmetin inkısam ettiği şubât-ı idareyi icra vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Madde 10: Türkiye reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi heyet-i umûmiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i riyaset yeni reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.

Madde 11: Türkiye reisicumhuru devletin reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclis’e ve Heyet-i Vekile’ye riyaset eder.

Madde 12: Başvekil, reisicumhur tarafından ve Meclis âzası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından gene Meclis âzası arasından intihap olunduktan sonra heyet-i umûmiyesi reisicumhur tarafından Meclis’in tasvibine arz olunur. Meclis hal-i içtimada değil ise keyfiyeti tasvip Meclis’in içtimaina talik olunur.”³¹¹

ibareleri 1921 Anayasası’nın ilgili maddelerine derc edilmiş veya yeni bir madde olarak sevk edilmiştir.

Böylece devlet başkanlığı meselesi halledildiği gibi, fiili olarak uygulanan cumhuriyet rejimine hukuki nitelik de kazandırılarak, yüzyıllardır soy esasına dayalı olarak varlık gösteren devlet reisliği makamının, “reisicumhur” unvanlı ve Meclis’in azaları arasından seçilen devlet adamlarınca istihdam edilmesinin önü açılmıştır. Devlet başkanını soy esasına değil, milletin seçimi esasına dayandıran bu prensip, yukarıda tartışıldığı gibi şart olmamakla birlikte bir yönüyle “hakimiyet-i milliye” prensibinin yalın ve doğal sonuçlarından biri kabul edilebilir. Ancak “meclis hükûmeti” sisteminin milli iradeyi yansıtmayacağı gibi bir sonuç da çıkmamalıdır. Hatta Rousseau’cu anlamda bu sistem “genel irade”ye daha yakın bile bulunabilir. Burada zorluk “güçler ayrımı” konusunda olacaktır. Ancak cumhuriyetin ilanı evresinde konu bu yönüyle değil, Meclis üyelerinin Heyet-i Vekile’den bağımsız olarak Meclis ikinci başkanını ve içişleri bakanını seçmesi ve bunun üzerine Ali Fethi Bey başkanlığındaki Heyet-i Vekile’nin, üyelerden birinin Meclis tarafından

³¹¹ “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun 29.10.1923,” <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1921/1921-2/1921-2.pdf> [Erişim 07.09.2019].

seçildikleri takdirde görev kabul etmemek üzere istifası üzerine oluşan hükûmet krizi ile gündeme gelmiştir.³¹²

29 Ekim 1923 tarihli bu önemli değişikliklerden biri de madde 10 ile reisicumhur için sevk edilen “*Türkiye Büyük Millet Meclisi heyet-i umûmiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur.*” hükmüdür. Bu hüküm ile “*reisicumhur*” unvanlı devlet başkanının Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilmesi karar altına alınmıştır. Teorik olarak bu hüküm Meclis ile birlikte seçilip göreve başlayan ve seçim devresi sonunda Meclis ile beraber görev süresi sona eren bir cumhurbaşkanı anlamına gelmektedir. Hatta 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu da madde 31 ile birebir aynı cümlelerle aynı hükmü kabul etmiştir. Bu durum 1961 Anayasası madde 95 ile bu konuda yapılan esaslı değişikliğe kadar devam etmiş olup, bu hususa ilgili anayasadaki egemenliğin kullanımı ile ilgili bölümde tekrar değinilecektir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerinde yapılan değişikliklerle fiili olarak uygulanmakta olan “milli hakimiyet” üzerine tesis edilmiş olan, başta monarkın olmadığı bir idare anlamındaki cumhuriyet rejimi hukuki olarak da yürürlüğe girmiştir. Ancak “milli hakimiyet” kavramı ve buna dayanan cumhuriyet anlayışının TBMM hareketi dışında ve onu önceleyen kaynakları olduğuna ve önemli oranda işgal edilmiş Anadolu’daki yerel kongre iktidarlarında bu kavramlarla işaret edilen hakimiyet anlayışına dayanan birden çok yapılanmanın ortaya çıkmış olduğuna daha önce değinmiştik. Konunun Osmanlı düşünce hayatında da önemli bir geçmişi bulunmakta olup özellikle Genç Osmanlılar Hareketi’nin önemli kalemlerinden Namık Kemal’de “hakimiyet-i milliye” ve devlet yapılanmasının bir sözleşmeye dayandığı varsayımı oldukça kuvvetlidir. Onun Ziya Paşa ile beraber Haziran 1868-Haziran 1870 tarihleri arasında Londra ve Cenevre’de yayımlamış oldukları Hürriyet Gazetesi meşrutiyet lehinde kamuoyu oluşturdıkları gibi³¹³, Osmanlı siyasi düşüncesinin güçlü bir şekilde “hakimiyet-i milliye”, “cumhuriyet” gibi kavramlarla tanışmasını da sağlamışlardır.

³¹² Nutuk, C.II, s.788-799.

Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Lozan’dan Cumhuriyete*, C: 2 (İstanbul: Temel Yayınları, 2002), s. 38.

³¹³ *Sürgünde Muhalefet-Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi*, C. 1, haz. Alp Eren Topal (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018), s. 21.

Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi'nin 20 Temmuz 1868 tarihli 4. sayısında “*Ve şavirhüm fi'l emr*” başlıklı yazısında “*her ümmette hakk-ı hakimiyet umumundur*” denilirken şeri olarak imametın yani devlet başkanlığının ümmetin hakkı olduğu ifade edilmektedir. Namık Kemal'e göre halkın bu vazifeyi bizzat icra etmesi imkan dahilinde olmadığı için mecburi olarak devlet başkanını ve hükûmeti belirlemektedir. Bu, cemiyetin vazifesini icraya bazı kişileri vekil kılmasından başka bir şey değildir.³¹⁴ Yine Namık Kemal'in “*Usul-i meşverete dair bir mu'terize cevaben yazılmış mektup*” başlıklı bir diğer yazısında meşveret usulüne karşı çıkılmasına “*dünyada bedayi-i medeniyetin kuvve-i mevcudesi hep usul-i meşveret değil midir?*” diye cevap verilerek hükûmetlerin (devlet) varlık sahasına çıkmasının aile, ailelerin çoğalması, çatışma, galibiyet ve hükûmet döngüsüyle açıklanmasına itiraz edilmekte ve “*hükûmetin esas-ı meşruiyeti*” vurgusu yapılmaktadır. Hatta Rousseau'nun Şerait-i İçtima (Toplum Sözleşmesi) adlı kitabının bir arkadaşı tarafından çevrilmeke olduğu ifade edilmekte ve bu kitaptan verilen bir pasajla galibiyetin hükûmet etme hakkı anlamına gelmeyeceği ifade edilmektedir.³¹⁵

Yine Hürriyet Gazetesi'nin 14 Rebibüevvel 1287 tarihli 99. sayısında “*İdare-i cumhuriye ile hükûmet-i şahsiyenin farkı*” başlıklı yazısında:

“*İdare-i cumhuriyede padişah, imparator, sadrazam, hariciye nazırı falan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep ahali-i memlekettir. İdare-i cumhuriyede bir nice milyon halk birkaç şahs-ı menfaat-perestin hüküm ü keyfine esir olmayıp bay ü geda herkes hukuk-ı hürriyetini muhafazada azadedir.*”³¹⁶ şeklinde

ifadelerine başlayıp cumhuriyet idaresi ile hükûmet-i şahsiyeyi karşılaştırır.

Hükûmet-i şahsiyeden kasdı kuşkusuz otoriter yönetimlerdir. Namık Kemal:

“*İdare-i cumhuriyede bir millet meclisi olur. Bunun azasını ahali intihap eder. Yani ahalinin en hamiyetli ve malumatlı olanları seçilip bir müddet-i muayyene için aza nasb edilir ve yine ahaliden hamiyet ve malumatta serfiraz olan bir zat dahi yine muvakkaten bu meclisin riyasetine intihap olunur.*”³¹⁷ tespitleriyle cumhuriyet yönetimlerinden övgüyle söz eder.

O'na göre:

“*İdare-i cumhuriyede her şahıs hukuk-ı medeniyesince ne kadar hür ve azade ise kanun-ı mevzu'ya itaatte o kadar esir ve ferman-berdirler. Kanun usul ve ahlak-ı milliyeye ve iktizay-ı mevki-i memlekete göre mezkur millet meclisinin ekseriyet-i ârâsı üzere tanzim ve tesis*

³¹⁴ a.g.e., s. 67.

³¹⁵ a.g.e., s. 142.

³¹⁶ *Sürgünde Muhalefet-Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi*, C.2, haz. Alp Eren Topal (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018), s. 410.

³¹⁷ a.y.

olunmuş ahkam ve nizamattır. Kaffe-i muamelat bu kanuna merbut olmağla mezkur meclis onun hafız ve nigahbanı ve reis dahi alet-i icrasıdır.”³¹⁸ Ayrıca Namık Kemal:

“Mahkemeler ise büsbütün birer hükûmet-i müstakille olup her biri kanun-u mevzua üzere icra-yı ahkam eder; ne millet meclisinin ne de reisin asla müdahaleye salâhiyetleri yoktur.”³¹⁹ ifadeleriyle “kuvvetler ayrımı”na dikkat çekmektedir.

Namık Kemal idealize ederek tanımladığı cumhuriyet idarelerinden sonra hükûmet-i şahsiyelere geçer ve bu hükûmetlerin tam aksi özellikler taşıdığını yazar. Buna göre:

“Hükûmet-i şahsiyeler tamamıyla bu idarenin hilafına olup onlarda padişah veya imparator namlarıyla umum idarenin dizginini eline almış bir adam bulunur. Yahut onların vükelası ve müsteşarları unvanıyla bazı şahıslar idarenin başına geçerler, güya memalik bunların ecdadından mevrus çiftlik ve ahali dahi çiftlikteki damızlık gibi milyon milyon halkı çalıştırır, soyarlar, ellerinden alırlar, kendi sefahetlerine sarf ederler. Hükûmet-i şahsiyede işin başında bulunan kim ise istediğini yapar; istediğini cennete istemediğini cehenneme koyar. Himayet ettiği eşhastan biri müttehem olsa pençe-i kanundan kurtarır. Mahkemede haksız bir iş olsa haklı çıkarır. Adavet ettiği bir adamı kat’an töhmeti yoğiken hapis ve nefy eder, medar-ı taayyüşünü ihlal ile zaruret ve sefalet çektirir; kimse sesini çıkaramaz.”³²⁰

Namık Kemal bu tür hükûmetlerdeki gazeteleri de yerer. Yaptığı bu keskin karşılaştırmalardan sonra da hükûmet-i şahsiyenin en kötüsünün İran olduğunu, sonra Babıali’nin geldiğini, bunları Rusya, İtalya, Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere devletlerinin takip ettiğini yazar. O’na göre İngiltere bu devletler içinde “ehven-i şer” dir ve orada dahi kanun bazen bakanların özel çıkarı için ihlal edilir. Sadriazam Âli Paşa bir süre önce İngiltere Hükûmeti nezdinde baskı yaparak Hürriyet Gazetesi matbaasına müdahale ettirmiş; ancak Fransa elçiliği vasıtasıyla müracaat ettiği İsviçre’den “İdare-i cumhuriyede herkes hür ve azade olduğu gibi matbuat nizamı dahi derece-i nihayede vasi’dir; herkes istediği gibi gazete çıkarır, onu idare men edemez.”³²¹ cevabını almıştır.

Namık Kemal’in, her ne kadar yer yer idealizasyona başvursa da iki rejim türü arasındaki karşıtlığın canlı bir tablosunu vererek okuyucusunu etkilediği anlaşılmaktadır. Onu öne çıkaran, İslami kültür temelleri ile 19. yüzyıl ortaları Avrupa’sının etkili akımı “liberalizm”in temel kabûllerini biraraya getiren düşünce

³¹⁸ a.g.e., s. 420-421.

³¹⁹ a.g.e., 421.

³²⁰ a.g.e., 421-422.

³²¹ a.g.e., 422.

sisteminin yanısıra, 19. yüzyılın resmi yazışma dilinden uzak “sade” ve “çoşkulu” üslubu olmuştur.³²²

Namık Kemal Avrupa yıllarından sonra döndüğü İstanbul’da da benzer görüşleri savunmayı sürdürmüştür. O arkadaşlarıyla beraber hazırladığı İbret Gazetesi’nin 8 Temmuz 1872 tarihli 18. sayısında “*Hukuk-ı Umumiye*” başlığı altında milletlerarası hukuk, siyasi hukuk ve idare hukuku hakkında değerlendirmeler yapmaktadır.³²³ “*Hukuk-ı siyasiye*” başlığı altında ise “*ümmetin hakimiyeti*”, “*kuva-yi hükûmetin tefriki*”, “*memurların mesuliyeti*”, “*hürriyet-i şahsiye*”, “*müsavat*”, “*hürriyet-i efskar*”, “*hürriyet-i metabi*”, “*hürriyet-i içtima*”, “*hakk-ı tasarruf*”, “*harem-i büyü*” şeklinde kavramlaştırılan devletlerin kuruluş esasları ile temel şahsi ve siyasi haklarla ilgili konularda açıklamalar yapmaktadır. O’na göre “*hakimiyet-i ahali*”: “*kuva-yi hükûmetin halktan münbais olmasından ibaret*”tir ve “*lisan-ı şer’de namı ‘hakk-ı biat’ tır...*”, “*... Bu saltanat-ı hassa hiçbir vakit hiçbir kimsenin tabiatından infikak edemez; hiçbir vakit kimseye terk olunamaz...*”³²⁴ Bu ifadeler doğrudan “halk hakimiyeti”ne gönderme yapmakta ve devletin meşruiyet kaynağı olarak “halk”ı göstermektedir. Bunun şeriatteki karşılığı ise “biat hakkı”dır. O’na göre bu hak, “*Umum veya ahali kelimesinin ifade ettiği mana-yı mücerret üzerine araz olmuş bir salahiyet değil her ferdin hilkaten malik olduğu istiklal, istiklal-i zati levazımından bir haktır.*”³²⁵ Devamında gelen bu ifadeler ise Namık Kemal’in “milli egemenlik” “halk egemenliği” farklılaşmasından haberdar olduğunu ortaya koymakta, ilkinin soyut bir tüzel kişilik olarak “millet”e atfettiği egemenlik hakkının kişilerin doğuştan gelen bir hakkı olarak bizzat kendi varlıklarından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Konunun İslam Hukuku açısından ele alınış şeklinde teorik olarak “imametın ümmetin hakkı” olduğunu, ancak asıl önemli olanın bunun kullanış şekli olduğunu veya kimin aracılığı veya eliyle bu hakkın nasıl kullanılacağını en az hakkın sahipliği kadar önemli olduğuna değinmiştik. Namık Kemal bu konuda ise:

“Her kimse kendi aleminin padişahıdır. Bu saltanat-ı hassa hiçbir vakit hiçbir kimsenin tabiatından infikak edemez; hiçbir vakit hiçbir kimseye terk olunamaz, hiçbir vakit hiçbir kimse o istiklalden biat değil, intihap gibi, tevkil gibi mevcut olan vesaitin birine tatbikan bir salahiyet-i mahsusa iktisap eylemeden veya o salahiyete nail olanlar tarafından ikinci

³²² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.315 ve 321.

³²³ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997) s.103.

³²⁴ a.g.e., 105.

³²⁵ a.y.

derecede bir mezuniyet almadan bir fert veya aile veya bir şirket veya bir heyet namına icrayı ahkam etmekte olabilmek ihtimalin haricindedir."³²⁶ ifadeleriyle doğuştan gelen kişinin şahsından ayrılamayan egemenlik hakkının, seçim veya vekalet verme gibi özel bir şekilde bu hakkın sahipleri tarafından verilmedikçe bir fert veya şirket veya grup namına kullanılmasını imkan dışında görmektedir.

Bu ifadeler kuşkusuz henüz Sultan Abdülaziz'in saltanatının devam etmekte olduğu bir dönemde "radikal" öğeler içermektedir. Sürgünde yayımlanan Hürriyet Gazetesi sayılmazsa bu makaleler aynı zamanda Osmanlı siyasi düşüncesinde "cumhuriyet" fikrini savunan metinlerin erken örneklerinden sayılmalıdır. İbret Gazetesi'nin bu dönem itibarıyla yakaladığı popülerlik ve yaygınlık düşünülünce, en azından bazı merkezi yerleşimler açısından artık varlığından söz edilebilecek hale gelen³²⁷ "kamuoyu"nun da bu satırlar ile "cumhuriyet" düşüncesiyle tanıştığı kabul edilebilir. Yine ilginç olan bir husus da her ne kadar etimolojik olarak Arapça kökenli olsa da bazı siyasi kavramların terimsel olarak Türkçede veya Türkçe yazılan siyasi metinlerde ilk olarak ortaya çıkmış olmasıdır. "*Cumhuriyya*" kelimesi de bunlardan biridir ve her ne kadar 18. yüzyıl sonlarında ilk olarak ortaya çıkmış olsa da zaman içinde kullanımı yaygınlaşarak "*demokrasi*" ile eşanlamlı olarak yine eşanlam verilen "*monarşi*" ve "*istibdat*" kavramlarına karşı kullanılmıştır.³²⁸ Namık Kemal bu kavram çiftlerini 19. yüzyıl ikinci yarısında oldukça etkili bir şekilde kullanmış ve şehirli aydınlar ile yeni serpilmekte olan mektepli genç kuşaklar üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu mektepli kuşağın bir bölümü ise Harbiye adıyla daha önce modernize edilerek açılmış olan askeri yüksek okulda eğitim almakta olan subay adaylarından ibaretti. Kurmay sınıfları da olan bu okulda eğitim alan subay adayları Osmanlı son dönemi ile İstiklal Harbi ve peşinden gelen erken cumhuriyet yıllarında oldukça etkili olmuşlardır. Uygun alt yapıyı zaman içinde oluşturduktan sonra cumhuriyeti ilan eden de ağırlıklı olarak Harbiye mezunu olan bu kuşak olacaktı. Her ne kadar cumhuriyeti hukuki olarak da ilan eden son siyasi hamle daha dar bir çevreden gelse ve İstiklal Harbi'ni yapan ileri gelen bu ekibin kendi içlerinde farklı eğilimler mevcut olsa da bu kurmay kadronun istisnasız hepsinin "hakimiyet-i

³²⁶ a.y.

³²⁷ Şerif Mardin, *Türkiye İslam ve Sekülerizm*, 6. Bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), s. 122.

³²⁸ Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, çev. Hamdi Aydoğan - Esra Ermert, 5. Bs. (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019), s. 35-36.

milliye” prensibine, pek çoğunun da bu prensibe dayanan “cumhuriyet” taraftarı olduğu sonucuna varmak mümkün görünmektedir. Başta Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa olmak üzere daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı oluşturacak bu komutanlar da dahil genel tutum bu yöndedir. Dönemin siyasi belgelerinden ve ilgili kişilerin anılarından bu sonuca ulaşılmaktadır.³²⁹

Ancak Atatürk, Rauf Bey’in “hakimiyet-i milliye”ye taraftar olmasına rağmen aynı zamanda hilafet yanlısı da olabileceğini düşünmektedir³³⁰ ve Ali Fuat Paşa’nın bu konuda Rauf Bey için olumlu görüş vermesine İngiliz Krallığını örnek vererek, bu ülkede “hakimiyet-i milliye” esas olmasına rağmen devlet başkanının kral olduğunu söylemiştir.³³¹ Daha sonraki yıllarda Rauf Bey’in tutumu Atatürk tarafından Nutuk’ta şu şekilde ifade edilecekti:

“Efendiler, Rauf Beyin fikir ve içtihadını izah ve tesbit eden bu sözler üzerinde biraz tevakkuf etmek isterim; Rauf Bey, mukayyet ve meşrut olmıyan ve millet meclisini feshedebilen ferdi saltanat taraftarı değildir; Rauf Bey, öyle bir şekl-i hükûmetin taraftarıdır ki, o şekilde millet, meclis-i müessisan mahiyetinde olarak hakimiyet-i milliyeyi hiçbir kayıt ve şarta tabi olmaksızın tatbik eder; bu şekli vazih ifade edelim; Rauf Bey demek istiyor ki, cumhuriyet ilânına takaddüm eden şekil en muvafık şekl-i hükûmettir; fiľhakika, Rauf Beyin uzun sözlerle tasvire çalıştığı 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun üçüncü maddesi muhteviyatıdır; o madde şudur: “Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmet Büyük Millet Meclisi Hükûmeti unvanını taşır.”³³²

Anlaşıldığı kadarıyla konu devlet başkanlığı makamı ve bu makamın doldurulmasıyla ilgiliydi. Meclis hükûmeti sisteminde olmayan devlet başkanlığı makamı ve halifenin sistem içindeki konumunun anlaşmazlığın esasını oluşturduğu yine Nutuk’ta ifade edilmektedir:

“Meclis ve meclis hükûmeti mevcut olmakla beraber devlet riyaseti makamının, saltanat-ı ferdiye lâğvolunduktan sonra makam-ı hilâfette mütecelli olduğu fikir ve kanaatinde bulunanları, cumhuriyet ilanı gününe kadar ümit içinde yaşattı; binaenaleyh Rauf Bey’in en doğru olduğunu iddia ettiği hükûmet şeklinde, devlet riyasetini halifenin uhdesinde tasavvur ettiğine şüphe yoktur.”³³³

³²⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*, 7. Bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 385.

Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Lozan’dan Cumhuriyete*, C: 2, s. 31-34 ve 59.

Kazım Karabekir Anlatıyor, Haz. Uğur Mumcu, 17. Bs. (İstanbul: Tekin Yayınevi, Tarihsiz), s.39-40.

³³⁰ *Nutuk*, s. 801.

³³¹ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Lozan’dan Cumhuriyete*, C: 2, s. 59.

³³² *Nutuk*, s. 823.

³³³ a.g.e., s. 823-824.

Rauf Bey ise 23 Kasım 1923 tarihinde Halk Fırkası'nda yapılan tartışmada, bu konuda yapılan eleştirileri kabul etmeyerek kendisinin milli hakimiyet taraftarı biri olarak ferdi ve meşruti saltanata taraftar olmadığını söylemekte, cumhuri idare taraftarı olduğunu söylemektedir. O'na göre mebuslara bu konuda haber verilmemiş ve “acele” edilmiştir. Ayrıca kendisine de haber verilmemiştir.³³⁴

Sonuç olarak saltanatın kaldırılması kararının, İlk Meclis'teki ikinci grup ağırlığına rağmen bir istisna dışında “oybirliği” ile alınmış olması, Kurtuluş Savaşı'nı yürütme inisiyatifini üstlenen ve geniş bir sosyolojik tabana yaslanan Meclis'in “hakimiyet-i milliye” konusunda ittifak halinde olduğunu göstermektedir. Bunun uygulanma şekli ise değindiğimiz tartışmaların konusunu oluşturmuştur.

³³⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Lozan'dan Cumhuriyete*, C: 2, s. 48-52.

4. CUMHURİYET DÖNEMİ ANAYASALARI'NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI

4.1. 1924 ANAYASASI'NIN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI

1921 Anayasası olağanüstü şartlarda hazırlanan ve bu şartlara uygun hükümler taşıyan kısa bir anayasadır. Hatta 23 Nisan 1920 ile Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun kabul edildiği 20 Ocak 1921 arası Osmanlı Kanun-i Esasi'sinin yürürlükte kabul edilmesi sebebiyle bir görüşe göre “Üçüncü meşrutiyet” karakteri taşımaktadır.³³⁵ Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun ilk maddesi, mebus yemini, verilen demeçler ve yayımlanan genelgeler saltanat ve hilafeti kurtarma perspektifli olmuş, mebuslar kendilerini Mebusan Meclisi'nin devamı gördüğü gibi, 7 sayılı kanun ile Büyük Millet Meclisi'nin onaylaması şartıyla İstanbul Hükûmeti'nin yaptığı ve yapacağı antlaşma ve sözleşmelerin geçerli kabul edilmesi ve geçici bütçe kanunu gerekçesi, yürürlükteki rejim açısından “*parlamentar monarşi*” izlenimi vermektedir.³³⁶ En azından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihi ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabul edildiği 20 Ocak 1921 tarihleri arasındaki genel görünüm budur.³³⁷ Şöyle ki: İstanbul'daki Meslis-i Mebusan'ın kapatılmasını takiben Heyet-i Temsiliye adına Büyük Millet Meclisi'ne yapılan toplanma çağrısında “*vatanın bağımsızlığı, hilafet ve saltanat makamlarının kurtarılması*” hedeflerinin belirtilmesi; Büyük Millet Meclisi toplandıktan altı gün sonra kabul edilen 29 Nisan 1920 tarihli, 2 numaralı “Hiyanet-i Vataniye Kanunu”nun ilk maddesinde “*memalik-i şahane*”, “*tebaa-i mülükane*”, “*makam-ı mualla-yı hilafet ve saltanat*”, “*memalik-i mahrusa-i şahane*” gibi Osmanlı siyasi söyleminin devamı güçlü ifadelerin kullanılması, Meclis üyelerinin kendilerini İstanbul'daki Meclis'in devamı gören

³³⁵ Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, 2. Bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), s. 166.

³³⁶ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 244.

³³⁷ M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 166.

ifadeleri, Ankara'daki Meclis'in bu yöndeki bazı telkinlere rağmen "kurucu meclis" sıfatını almaması ancak "olağanüstü yetkilere sahip meclis" sıfatıyla yetinilmesi, 7 Haziran 1920 kabul tarihli 7 numaralı "16 Mart 1336 Tarihinden İtibaren İstanbul Hükûmeti'nce Akdedilen Bircümle Mukavelât ve Uhudat ve Sairenin Keenlemyekun Addi Hakkında Kanun" ile İstanbul yönetiminin bu tarihten sonra yaptığı ve yapacağı antlaşmaların TBMM tasvibi haricinde geçersiz sayılmasındaki zımni kabul, Meclis üyelerinin "hilafet ve saltanatın, vatan ve milletin kurtuluşu ve bağımsızlığı" için yemin etmeleri bu resmi tamamlamaktadır.³³⁸ Buna 5 Eylül 1920 kabul tarihli, 3 Numaralı Nisab-ı Müzakere Kanunu 1. maddesindeki: "Büyük Millet Meclisi, hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şerait-i âtiye dairesinde müstemirren inikat eder."³³⁹ şeklindeki güçlü ifadeler dahil edilmelidir. -ki bu maddeye daha sonra, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 23. maddesinden sonra getirilen "Madde-i Münferide"sinde atıf yapılarak bu hedef teyid edilmiştir.-

Genel hatlarıyla bu konuda Goloğlu haklı görünmekle birlikte, aslında bu konudaki hüküm hangi perspektiften bakıldığına bağlı olarak değişecektir kanaatindeyiz. Teleolojik olmayan kendi "objektif" siyasi şartları içinde bu hüküm (üçüncü meşrutiyet) doğrulanabilir kanaatindeyiz. Ancak Anadolu Hareketi'nin daha sonra evrildiği yön bu dönemi "geçiş dönemi" gibi değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk bu safhayı ve bulunduğu pozisyonu Nutuk'ta:

"Efendiler teklif ettiğim mühim bir husus da, hükûmet teşkili meselesiydi. Bu meselenin ve buna dair teklifte bulunmanın, o devir için ne kadar nazik olduğunu takdir buyurursunuz. Hakikat, Osmanlı saltanatının ve hilafetin münkariz ve mülga olduğunu düşünerek yeni esaslara müstenit, yeni bir devlet kurmaktan ibaret idi. Fakat vaziyeti olduğu gibi telaffuz etmek, maksadın büsbütün ziyasını mucib olabilirdi. Çünkü efkar ve temayülât-ı umumiyeye, henüz padişah ve halifenin mazur mevkiinde bulunduğu merkezinde idi. Hatta Meclis'te, ilk anda makamı hilafet ve saltanatla irtibat ve hükûmet-i merkeziye ile itilaf aramak cereyanı başgöstermişti."³⁴⁰ cümleleriyle özetlemektedir.

Kanaatimizce bir rejim değişikliğinin olmaması halinde "üçüncü meşrutiyet" varsayımı üzerinde daha ağırlıkla durmak mümkün iken, gelişmelerin rejim

³³⁸ Mahmut Goloğlu, a.g.e., s. 158-166.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100007.pdf [Erişim 03.12.2019].

³³⁹ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100018.pdf [Erişim 03.12.2019].

³⁴⁰ Nutuk, C.II, s. 637.

değişikliği yönünde evrilmesi başka bir değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır. Kendi şartları içinde bakıldığında bu dönem daha sonrası için bir “hazırlık safhası” olmadığı gibi “eskinin devamı” olarak da görülemez. Sonuç üzerinden geçmişteki siyasi olayları bir kurgu içerisinde mantık dizgisine koymak kadar, eskiden gelen siyasi yapıların verili kalıplar olarak ilanihaye kendini tekrarladığı ve her siyasi gelişmenin eski serinin bir devamı olduğu kanısı da yanıltıcı olabilecektir. Kaldı ki bu konularda değerlendirme yapan herhangi bir “özne”, “zaman ve mekan”dan soyutlanmış olarak tarihin dışına çıkıp olguları “kendiliği” içerisinde nasıl değerlendirebilecektir? Bunlar meşru sorular olarak önümüzdedir. Bu durumda en makul değerlendirme bu dönemin “kendine özgü” olarak değerlendirilmesidir.

Saltanat ve hilafet Anadolu Hareketi’nin en başında korunması gereken bir değer olarak zikredilmiş; payitahtın bu hareketin lider kadrosunu görevden alması üzerine bu defa “saltanatın ve memleketin işgal altında olduğu ve İstanbul’daki yönetimin bu şartlar altında vazifesini yapamayacağı” tezi üzerinden gidilmiştir. Örneğin Mustafa Kemal Paşa’nın Büyük Millet Meclisi’nin açılışının hemen ertesi günü 24 Nisan 1920 tarihinde Meclis Genel Kurulu’na verdiği “*Ahval-i Dahiliye Hakkındaki Beyanatı*” bu hususun özeti gibidir:

“Merkezle anlaşmak meselesi hakkında, merkez demek, yani makam saltanat ve hilâfet olan İstanbul demektir, İstanbul düşmanın resmen ve fiilen taht-ı işgalindedir. Bugün İstanbul demekle Londra demek arasında hiçbir fark yoktur. İşte Londra mahiyetinde bulunan İstanbul’da maatteessüf bütün Alem-i İslâmın perestîşkârane merbut olduğu Halifemiz ve ecdad-ı kiramımızın bize en kıymetli yadigârı olan Padişahımız kalmış bulunuyor. İrtibat arasak arasak bu makam-ı muallânın tavassutu olabilir. Bu temas ve irtibat için iki şey varid-i hatır olabilir. Birisi, meselâ bir heyet intihap edelim gönderelim. Bu heyet Londra mahiyetinde bulunan İstanbul’a girmek için bittabi İngilizler tarafından görülecektir. İngilizlerin malûmatı, vesikası olmadan İstanbul’a girilemez ve çıkılamaz. Bu heyet Zât-ı Şahaneye vasıl olur ve bir şart ile, İngiliz amali dairesinde milleti sevk ve idare etmek imkânından bahsederse, bu heyet Zât-ı Şahaneye işte millet vahdetini muhafaza ediyor, istiklâliyeti katiyen feda etmez, Makam-ı muallâyı saltanatın bu makasid-i ulviyenin istihsâli için çalışmasına karar vermiştir derse böyle bir vazife-i mukaddesenin ifasına memur olacak heyetin yeri, böyle bir vazife-i mukaddeseyi ifa edecek Makam-ı Saltanat değil Malta olur. Zat-ı Şahane ile hususî temas hasıl etmek dahi varid-i hatırdır ve o her suretle araştırılmaktadır. Ancak nazar-ı dikkat-i âlinizi celbederim ki Halife-i Mukaddesimiz Efendimiz Hazretleri edayi salât için camiye gittikleri zaman kendilerini muhafaza eden kıtaat-ı askeriye İslâm askeri değildir. İngiliz askeridir. Bu şerait-i elimeye duçar olmuş olan Padişahımızla hususî temas dahi mümkün olamaz. Suret-i umumiyede bir şey arzedeyim: Farzedelim ki resmî ve hususî her türlü temas mümkündür. Ne anlamak istiyoruz? Bu temastan millet; istiklâlini, tamamîyet-i mülkiyesini Makam-ı Hilâfet ve Saltanatın müstakil ve masun olmasını vicdanî bir emel telâkki etmiştir. Bunun için burada çalışıyoruz ve

*çalışacağız. Halife-i müsliminin bundan başka bir şey düşünmesine imkân tasavvur ediyor musunuz? Ben şahsen hiçbir şey düşünmem.*³⁴¹

Aradaki görüş ayrılıklarının artması ve Büyük Millet Meclisi ve hareketin lider kadrosuna gıyaben verilen idam kararı (11 Nisan 1920) “Padişah’ın iradesinin tutsak alınmış olmasıyla” açıklanmıştır. İki yıl gibi kısa sürede cereyan eden bu olaylar sırasında “saltanat” makamının tartışılmasından kaçınılmış; ancak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu görüşmeleri sırasında saltanat ve hilafet kurumu ile ilgili bu kanuna açık hükümler konulması için ısrarlı olunmuşsa da sıcak savaşın devam ettiği bir zaman diliminde bu uygun görülmemiş; ancak yine de bu kanuna ek bir madde ile daha önce “Nisab-ı Müzakere Kanunu”nda gösterilen hedeflerin gerçekleştirilmesine kadar Meclis’in devamlı surette faaliyet göstereceği vurgulanmıştır. Göndermesi yapılan hedef ise “saltanat ve hilafetin kurtarılması” hedefidir. 20 Ocak 1921 tarihli Kanun-i Esasi’de bu hüküm altına alınmasına rağmen, zaman içinde iki güç merkezi arasındaki ayrılık büyümüş; 1921 Mart ayı sonundaki İkinci İnönü Savaşı’ndan sonra bu defa İstanbul yönetiminin Anadolu Hareketi ile yakınlaşma çabası görülmüştür. Aynı senenin yaz sonunda Sakarya Meydan Muharebesi’nin kazanılması ve sonrasında 13 Ekim’de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti’nin Sovyet Rusya ile Kars Antlaşması’nı, 20 Ekim’de de Fransa ile Ankara Antlaşması’nı imzalaması, uluslararası tanınma anlamında önemli aşamalar olmuştur. 1922 Sakarya Meydan Muharebesi’nin kazanılması artık İstanbul’da da Kurtuluş Hareketi’ne sempati duyulmasına sebep olmuştur.

Bu şartlar altında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin tezlerini anlatmak için Avrupa başkentlerine seyahat etmekte olan Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) payitahta uğrayarak 16 Şubat 1922’de Sadrazam Tefik Paşa ile görüşecek, 23 Şubat’ta da Sultan tarafından kabul edilecekti. Yusuf Kemal Bey, payitahtın işgal edilmiş olması ve hilafet makamının baskı altında olması sebebiyle milletin işe başlayarak Büyük Millet Meclisi’ni kurduğunu, bu Meclis’in ne komünist ne de cumhuriyetçi olduğunu, Meclis’in Hilafet Makamı’nı tanıdığını, Zat-ı Hümayunları’ndan da Meclis’in tanınmasını ıstirham ettiklerini ifade etmiştir. Padişah, Hanedan ile ilgili olumsuz bir düşüncenin kimsenin zihninden geçmeyeceğine emin olduklarını,

³⁴¹ “T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 1, 24.04.1330 (1920) tarihli konuşma”.<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001002.pdf> [Erişim 16.09.2019].

birleşme konusunda ise milletle kendisinin arasına “*menhus*” Yunanlılar’ın girmiş olduğunu, bunlar memleketten “*defedilmedikçe*” bu yola başvurma’nın uygun olmayacağını söyleyerek “*itidal*” ile hareket etmeyi tavsiye etmiştir.³⁴²

Ancak 1922 bahar ve yaz başı Yunanlıları Anadolu’dan çıkarmak için yapılan hazırlıklarla geçmiş ve ardından aynı senenin yaz sonunda başlayan genel taarruzla Yunan işgal kuvvetleri Anadolu’yu terketmek zorunda kalmıştır. Bu ciddi başarı İstanbul yönetiminde ve basınında Ankara Hükûmeti’ne karşı bir sempati dalgası da oluşturmuştur. Ancak bir süre sonra ülkenin kaderinin belirleneceği Lozan Konferansı’na Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin yanısıra İstanbul Hükûmeti’nin de davet edilmesi nihai yol ayrımına sebep olmuştur. 1 Kasım 1922 tarihine gelindiğinde ise Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yapılan görüşmeler sonunda alınan 308 numaralı kararla halifelik ve saltanat birbirlerinden ayrılmış; saltanat kaldırılırken, halifelik ise “*Türkiye Devleti makam-ı hilafetin istinatgâhıdır*” denilerek Osmanlı Hanedanı’ndan “*bu Hanedan’ın ilmen ve ahlaken erşet ve eslahı*” olarak Abdülmecid Efendi’ye verilmiştir. Bir görüşe göre 1299, diğer görüşe göre 1302’den beri devam eden Osmanlı Hanedanı’nın yönetimi bu şekilde sonlanırken, artık ortadan kaldırılmış olan İstanbul yönetimi Lozan’da temsil edilmemiştir. 20 Kasım 1922’de başlayan Lozan Konferansı uzun görüşmeler sonucu Türkiye için 24 Temmuz 1923’de antlaşma ile sonuçlanmıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde ise Büyük Millet Meclisi’nin fiili idaresi olan cumhuriyet rejimi, Teşkilatı Esasi’ye Kanunu’nda yapılan değişiklikle hukuki olarak da cumhuriyet olarak ilan edilmiştir. Buna göre birinci maddeye yapılan “*Türkiye Devleti’nin şekl-i hükûmeti, cumhuriyettir.*” eki ile bu durum kayıt altına alınmış; aynı tarihli diğer değişikliklerle de 2. madde ile devletin dini, resmi dili gibi hususlar da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na dahil edilmiş, 4. maddeye de “*Meclis, hükûmetin inkısam ettiği şubat-ı idareyi icra vekilleri vasıtasıyla idare eder.*” eki getirilerek yine fiili bir durum hukuki hale getirilmiştir.

3 Mart 1924 tarihinde bu defa saltanattan ayrılan halife hal edildiği gibi hilafet kurumu da devamen: “*hilafet, hükûmet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülğadır.*” denilerek ortadan kaldırılmıştır. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu işte böyle yoğun ve karmaşık bir sürecin sonunda

³⁴² Ömer Akdağ, “Büyük Taarruz Öncesi Ankara İle İstanbul Arasında Saltanatın Akibetini Tayin Eden Bir Görüşme”, *Türkler*, C. 16 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 172.

İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir.

Öncelikle yeni bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlanması için bir komisyon kurulmuş; bu komisyon gerekli hazırlık ve çalışmalardan sonra bir anayasa taslağı meydana getirmiş ve bu taslak komisyonun uzun bir gerekçesi (mazbata) ile beraber Komisyon Başkanı Menteşe Mebusu Yunus Nadi, Mazbata Muharriri Gelibolu Mebusu Celal Nuri, Katip Dersim Mebusu Feridun Fikri ile üyeler Kırşehir Mebusu Ali Rıza, Muş Mebusu İlyas Sami, Bozok Mebusu Avni, Niğde Mebusu Ebubekir Hazım, Bursa Mebusu Refet, İzmit Mebusu İbrahim Süreyya, Siirt Mebusu Mahmut, Ordu Mebusu Faik ve Karesi Mebusu Ahmet Süreyya imzalarıyla Meclis'e sunulmuştur.³⁴³ Anayasa'nın yazımında hayli etkin olan Celal Nuri Bey'in ifadesiyle cumhuri ve meşruti devletlerin anayasalarından başlıcaları incelenmiş; Fransız Anayasaları ile Lehistan Anayasası üzerinde çok durulmuştur. Ancak yine de kendi ifadesiyle *"bu kanunların hiçbirinden harfiyyen bir madde alınmış değildir."*³⁴⁴

Türkiye'nin cumhuriyet rejimine geçtikten sonraki ilk anayasası olan ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak da bilinen 1924 Anayasası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde müzakere edilmesi sırasında sarf edilen görüş ve düşüncelerden konumuzu doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren hususların değerlendirilmesi de faydalı olacaktır kanaatindeyiz.

Buna göre: Anayasa müzakerelerinde Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey'in birinci maddede Türkiye'nin tarihteki ve halihazırdaki diğer cumhuri idarelerden ayrı olduğunun vurgulanması açısından *"Türkiye Devleti bir Halk Cumhuriyeti'dir."* şeklinde yazılması teklifi kabul edilmemiştir.³⁴⁵ Ancak Tunalı Hilmi Bey'in teklifi milli egemenlik/halk egemenliği farklılığı bağlamında değil, Türkiye örneğinin özgünlüğünü öne çıkarma anlamında olmuştur. Yine Meclis'teki anayasa müzakerelerinde 3. madde olarak teklif edilen *"hakimiyet bilakaydu şart milletindir"* ibaresinden sonra devam maddelerinde getirilen bunun kullanım şekline ilişkin düzenlemeler Konya Mebusu Musa Kazım Efendi tarafından *"bazı hukukun milletten*

³⁴³ Şeref Gözübüyük, Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve New York University, Graduate School of Public Administration and Social Service Yayınları, 1957), s. 1-9.

³⁴⁴ a.g.e., s. 33.

³⁴⁵ a.g.e., s. 97.

alınması” olarak tanımlanmış ve Celal Nuri bunun aksi yönde görüş bildirmiştir. Yine Yozgat Mebusu Ahmet Hamdi Bey’in: “*Hakimiyet bilakaydu şart ve gayrıkabili terk ve tecezzi ve ferağ milletindir.*” şeklindeki teklifi Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey tarafından “*hakimiyet*” ve “*bilakaydu şart*” ibarelerinin diğer ibarelerine ihtiyaç bırakmadığı şeklinde cevaplandırılmış ve Meclis bu teklifi kabul etmemiştir.³⁴⁶

Müzakerelerde Giresun Mebusu Hakkı Tarık Bey taslaktaki birinci maddenin “*Türkiye Devleti bir cumhuriyettir*” şeklinde kaleme alınmasına itiraz ederek, devletin cumhuriyetle izah edilmesine karşı çıkmış ve “*Türkiye Devleti’nin hükûmet şekli cumhuriyettir.*” teklifinde bulunmuştur. Buna karşılık Meclis’in anayasa müzakerelerindeki en aktif üyelerinden ve anayasanın gerekçesinin de yazarı olan Celal Nuri Bey, “*Devlet, milletin hukuki ifadesidir*”, “*Hükûmet, devletin icra vazifesini gören heyetidir*”, “*Devlet geneldir, hükûmet özeldir*” şeklinde itirazlarda bulunmuştur. Zaten bu itirazlarda ifade edilen hususlar, bundan bağımsız olarak Türkiye’de klasik genel kamu hukuku ve anayasa hukukunun da zamanla yerleşik kabülleri olmuştur. Mersin Mebusu Niyazi Bey ise “*Türkiye Devleti’nin şekli cumhuriyet olmaz, Türk Devleti’nin şekli cumhuriyet olur*” itirazında bulunmuş hatta ülkenin isminin “*Türkeli*” olması gerektiğini ifade etmiştir. Hakkı Tarık Bey teklifini çekerek Niyazi Bey’in teklifine katılmış ancak Niyazi Bey’in “*Türk Devleti’nin hükûmet şekli cumhuriyettir*” teklifi üçte iki çoğunluk sağlayamamıştır. Niyazi Bey’in “*Türkiye*” isimlendirmesinin yerine “*Türkeli*” isimlendirmesi teklifi de kabul edilmemiştir.³⁴⁷ Ancak bu kabul etmeme içerik veya kapsam farklılığından değil, anayasa metninin tamamında dil birliği oluşturma çabasıyla ilgili olmuştur. Anayasa maddelerinin müzakerelerinin değerlendirilmesinden bu sonuç çıkmaktadır. Zaten Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Meclis’e bu kanunun gerekliliğini anlatan uzun bir mazbatayla beraber sunulmuş, Celal Nuri Bey tarafından kaleme alınan bu metinde:

“*Devletimiz bir devlet-i milliyedir. Beynelmilel veyahut fevkalmilel bir devlet değildir. Devlet Türkten başka bir millet tanımaz. Memleket dahilinde hukuk-ı mütesaviyeyi haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan bunların ırki mübayenetlerini mani-i milliyet tanımak caiz olmaz. Kezalik hürriyeti vicdan musaddak olduğundan ihtilâf-ı din de mani-i milliyet addedilmemiştir. Her yeni millet gibi Türk Milleti de aynı ırktan gelmeyen efradı muhtevi olabilir. Ancak Türklük camiasıdır ki bütün uruku cem etmek kabiliyetini haizdir. Asri usüller de bu hakikati teyid etmektedir.*” ifadeleriyle hem taslak metindeki “Türk”

³⁴⁶ a.g.e., s. 101-102.

³⁴⁷ a.g.e., s. 96-103.

sıfatını açıklanmış; hem de anayasa metninin genel perspektifi ortaya konulmuştur.³⁴⁸

Bu durumda bu kapsamda yapılan bir “*Türk*” tarifinden sonra anayasa metninde geçen “*Türkler*”, “*Türk*”, “*Türklük*”, “*Türkiye Ahalisi*”, “*Türkiye Devleti*” gibi nitelemeler ile yukarıda verilen bakış açısının dışında özel bir gönderme yapıldığı sonucu çıkmamaktadır. En azından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu mazbatası, anayasa taslak metni, maddelerin müzakereleri ve kabul edilen metnin değerlendirmesi bu sonucu vermektedir.

“*Türklerin Hukuk-ı Ammesi*” bölümünde madde 88 ile kanunlaşan kimlere “*Türk*” denileceğine ilişkin metnin müzakerelerinde “*Türk*” tanımının milliyeti mi, tabiiyeti mi tanımladığı tartışılmış, taslağı hazırlayan anayasa komisyonu adına Celal Nuri Bey “*tabiiyeti*” tanımladığını söylemiştir. Bu maddeye Ahmet Hamdi Bey “*Türk harsını kabül*” şartınının konulmasını teklif etmiş, ancak Celal Nuri Bey “*etnografya itibariyle milliyet tespit etmiyoruz*” diyerek Lozan Antlaşması’nın 37. maddesinin gayrimüslim azınlıklara mensup Türk tebaasının Müslümanlarla aynı hukuki ve siyasi haklara sahip olmasını taahhüt ettiğini ve bunun mümkün olmadığını söylemiştir. Hamdullah Suphi Bey ise kaynaşmamış gayrimüslim azınlıkların aynı tanıma sokulmasının mahzurlarından söz eden uzun bir konuşma yapmış; Celal Nuri Bey cevaben bu görüşlere katıldığını ancak “*hukuk-ı beynelmilelin tevhit ettiği bir takım icabat*”ın olduğunu Yunan, Sırp, Bulgar uyruklarındaki farklı dil ve dindeki ahalinin uyrukluk açısından bir resmi sıfatlarının olduğunu ve başka ülkelerde bu sıfatla himaye edildiklerini; ellerinde antlaşmalar ve devletler hukuku açısından başka bir uygun kullanımın mevcut görünmediği söylemiştir. Müzakerenin devamında “*tabiiyet*” teriminin niçin kullanılmadığı konu olmuş; Celal Nuri Bey bunun tabiilik-metbuluk ilişkisi gerektirdiğini ve bu terimin eksik haklara sahip sömürge ahalisi için kullanıldığını ifade etmiştir. Devamında da bunun (Türk) “*nisbet-i resmiye itibariyle*” bir isimlendirme olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında da “*tabiiyet*” kelimesinin kullanılmasının oldukça mahzurlu olduğunu, ancak özel hukuk kitaplarında kullanılan “*vatandaşlık*” gibi bir kelimenin kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu tartışmalardan sonra Feridun Fikri Bey’in ilk hali “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın ‘Türk’ utlak olunur.*” ibaresine “*tabiiyet nokta-i nazarından*”

³⁴⁸ a.g.e., s. 7.

kelimelerinin ilave edilmesi teklifi ile Naim Hazım Bey'in “*Türk*” kelimesinin “*Türkiyeli*” şeklinde tadil edilmesi teklifleri Meclis'ten gelen ‘hayır’ seslerinden sonra oylamaya konulmamış, Hamdullah Suphi Bey'in “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle ‘Türk’ ıtlak olunur.*” teklifi ise encümenin de katılımıyla oylamaya sunulmuş ve Meclis tarafından bu şekliyle kabul edilmiştir.³⁴⁹

4.2. 1924 ANAYASASI'NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI

1924 Anayasası'nı hazırlayan komisyonun Meclis'e sunduğu raporda egemenlik konusunda:

“Hakimiyetin bilakaydu şart millete aidiyeti tesbit edildikten sonra bunun Büyük Millet Meclisi tarafından millet namına istimal edileceği ve binaenaleyh teşrii salahiyetinin icra kudretininin Meclis'te temerküz ve tecelli edileceği gösterilmiştir. İmdi bütün kuvva Meclis canibinden istimal olunur. Hakk-ı teşride asla vekalet caiz değildir. İcra hakkı ise esasen Meclis'e aittir. Tefrik-i kuvva yoktur. Fakat Meclis en hurda teferruatına kadar bu hakkı bizzat istimal edemeyeceğinden salahiyet-i icraiyesini kendi tarafından müntehip bir reisicumhur ve onun tayin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder. Zaten bu cihet Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun sekizinci maddesiyle ve 29 Teşrinisani 1339 tarihli kanunla müeyyedi.

Şu umdeler hakimiyet-i milliyeyi teyid ve bunun tarz-ı istimalini tanzim eder:

Eğer kuvve-i icraiye ırsi bir hükümdar tarafından istimal ve Heyet-i Vekile Meclis haricinde intihab edilseydi o takdirde hakk-ı hakimiyete halel gelirdi. Halbuki hükûmeti teşkil ve her vakit murakabe eden Meclis-i Âlinizdir. Hükümeti her dakika ıskat edebilmek hakkı Heyet-i Celilenizin elindedir. Asri ve büyük devletlerde umur-ı idare basit olmayıp birçok teşkilat ve uzviyata muhtaçtır. Bunun içindir ki Meclis-i Âlinizin hukuk-ı icraiyesini bizzat teşkil edecek heyetlere ettirmesi hakikatı halde bir tekamüldür.”³⁵⁰ denilmektedir.

Anayasa komisyonunda bulunan Celal Nuri Bey “tevhid-i kuvve” ilkesinden ne anladıklarını ise:

“Hakk-ı hakimiyet, hakk-ı saltanat doğrudan doğruya millete aittir. Fakat milletin olanca teferruatına kadar hakimiyeti kendi kendine istimal etmesi ademülimkândır. Bunun içindir ki millet mümessillerinden mürekkep bir Meclis vücuda getirdi. O Meclis de Meclis-i Âlinizdir. Bu bir vekalet, emir şeklinde olmuş bir vekalet değildir. Yani bu Meclis-i Âli doğrudan doğruya millettir ve istediği gibi icaraatı tanzim eder...” şeklinde açıklamış; açıklamanın devamında:

“...Bu hakimiyette üç dört vazife görülüyor. Vezâifin birisi hakk-ı teşridir ki kanun yapmak, feshetmek, tâdil etmek, ilga etmek. Bu, öyle bir haktır ki bunun üzerinde vekalet caiz

³⁴⁹ a.g.e., s. 436-441.

³⁵⁰ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem, 1923-1927*, Cilt: 1 (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 1993), s. 428.

değildir....Fakat memleket bir takım vilâyâtta mürekkeptir. İdare birtakım vekaletlere, bir takım şuabata mümkasemdir. Bunların herbirini alelinfirad, yegân, yegân Heyet-i Celile'nin başarabilmesi müstehildir. Binananeyh şuradan bir kaide çıkıyoruz ki icra hususunda vekâlet caizdir”³⁵¹ ifadelerini kullanmıştır.

Bu ifadelerden “tevhid-i kuvva” dan hakimiyet hakkının doğrudan millette olmasının anlaşıldığı ve bu sebeple bu prensibin üzerinde bu kadar yoğunlaşıldığı anlaşılmaktadır. Millet hakimiyet hakkına tamamen sahiptir ancak bunu emredici olmayan bir vekalet ile Meclis’e vermiştir. Meclis yasama hakkını doğrudan kullanır, bu hakkını vekaletle devredemez. İcra kuvvetini ise ülkenin vilayetlerden oluşması ve idarenin bakanlıklara ve bölümlere ayrılmış olması sebebiyle Meclis’in tek tek bunları kontrol edebilmesi ve yönetebilmesi imkan dışı olduğu için bu hak da kendisinde olmasına rağmen bunu vekalet kullanarak İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) ve onun memurları aracılığı ile kullanır.

Celal Nuri Bey Birinci Meclis’in ilk başlarda vekilleri (bakan) doğrudan seçerken, daha sonra Meclis Reisi’nin gösterdiği üç aday arasından yine Meclis’in seçtiğini, son olarak ilk usûle tekrar döndüğünü, bu arada cumhuriyetin ilan edilmesiyle Meclis’in kendi içinden seçtiği reisicumhurun görevlendirdiği bir başvekilin kabineyi oluşturarak bunu Meclis’in güvenoyuna sunduğunu, bunları olgunlaşma aşamaları olarak görmek gerektiğini ve ilk başlarda “tefrik-i kuvva” (güçler ayrımı) olmayan ama “tefrik-i vezâif” (görevler ayrılığı) olan uygulamanın saltanat yanlılarına karşı devletin birliğini göstermek için yapıldığını, o zamanlar Meclis’in kendi içinden çıkan ayrı bir heyete (Bakanlar Kurulu) bu işlerin gördürülmesine ve bu heyetin kendi içindeki dayanışmaya dikkat edilmediğini, ancak artık barış zamanı olması sebebiyle her yerde olan bir usulün tercih edildiğini ve bunun da “hakimiyet-i millîye”ye en küçük bir zararı olmadığını savunmuştur.³⁵² Aslında burada savunulan temsili vekaletle dayanan parlamenter sistemdir ve bunun egemenliğin millette olmasıyla telifinin mümkün olduğudur. Aynı konuyla ilgili söz alan Saraçoğlu Rüştü Bey (Rüştü Saraçoğlu):

“Çünkü efendiler, tefrik-i kuvva taksim-i kuvva yoktur, hatta tevhid-i kuvva da yoktur. Yalnız bir tek kuvvet vardır ki, o da vahdet-i kuvvettir. Bir tek millet vardır. Onun bir tek hâkimiyet-i millîyesi vardır. O da vahdet-i kuvvettir. Yegâne âmil, yegâne masdar, yegâne memba

³⁵¹ Şeref Gözübüyük, Zekai Sezgin, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s. 30-31.

³⁵² a.g.e., s. 31-32.

millettir. Millet, cumhur demek olduğu için hiç şüphe yok ki millet için en uygun tarzı idare Cumhuriyettir...”³⁵³ ifadeleriyle 2. Meclis’te “kuvvetler birliği” prensibinden ne

anlaşıldığının diğer bir örneğini vermiştir. Aslında Rüştü Bey bu görüşmeler sırasında radikal demokrat görüşler ileri sürmektedir:

*“Efendiler biz hülâsa-i tarihimizi göz önüne getirecek olursak görürüz ki, bir hükümdarın, bir sultanın, bir müşirin elinde toplanmış olan tekmil haklar, bu ellerden çıkarak peyderpey millete doğru yürümüştür. Bir tek şahıstan, birkaç şahsa, birkaç teşkilâta intikal ettikten sonra o hak bugün Büyük Millet Meclisi’nde tekâsüf etmiştir. Bu dahi efendiler en meşru bir hak değildir. En doğru, en meşru vaziyet, milletin bizzat, bilfiil kendi kendisine hükûmet etmesidir.”*³⁵⁴

Bu anlayışların anayasacılık tarihinde bir egemen olarak devletin güçlerinin “kuvvetler ayrımı” prensibiyle “denge ve kontrol” mekanizması kurularak ferde yaşayabileceği özgür bir alan bırakılması amacına hizmet eden anlayışla benzeşmediği anlaşılmaktadır. Daha doğrusu 2. Meclis için önemli olan husus egemenliğin sultandan alınarak millete verilmesidir. Buna göre egemenlik millettir ve bu bölünme kabul etmez. Zaten Celal Nuri Bey bunu yukarıda verdiğimiz gibi kuvvetlerin birliği ancak görevlerin ayrılığı olarak ifade etmişti.

Yine bu konuyla bağlantılı olarak Meclis’teki genel hava Millet Meclisi’nin üzerinde bir beşeri güç tanımamak şeklinde olmuştur. Örneğin taslakta reisicumhura verilmek istenen yeniden seçim için Meclis’i fesih hakkı büyük tepki çekmiştir. Saraçoğlu Rüştü Bey hem bunu, hem de ikinci meclis düşüncesini şiddetle eleştirmektedir:

*“Bugün Millet Meclisi’nin şahsiyetinde toplanmış olan haklarından hiçbir şey geriye doğru dönemez. Bunlar yalnız millet tarafından ve yalnız millete gitmek şartıyla Büyük Millet Meclisi’nin elinden alınabilir, yalnız millet tarafından doğrudan doğruya millete intikal etmek şartıyla olabilir. Böyle olduğu halde veto, tecdid-i intihabat kelimesi altımda saklanan fesih hakkını büyük millettten başka her hangi bir başa veya bir kaç başa vermek - kendi kanaatimce söylüyorum ve encümen azasının affına mağruren diyorum ki bu bir irticadır efendiler...”, “Efendiler bendeniz sarîh ve samimî olarak söylüyorum, ikinci meclis milletlerin üzerinde bir «ur» dur. Bunların ne ilim ve ne de fende yeri vardır. Hiçbir yerde yerleri yoktur ve ne de ihtiyaç böyle bir şey istiyor.”*³⁵⁵ gibi kuvvetli ifadelerle Rüştü Bey

Rousseau’nun görüşlerine yaklaşan saf bir demokrasi anlayışını savunmuştur.

Bu tartışmalar çerçevesinde şunları söylemek mümkündür: Meclis genel olarak “vahdet-i kuvva” yani “güçler birliği”ni, hakimiyet hakkı sultandan alındıktan sonra bu hakkın milletin uhdesinde kalarak sıkı sıkıya korunması anlamında pozitif bir değer olarak kabul etmiştir. Burada “kuvvetler ayrımı” ezici devlet gücünün denge

³⁵³ a.g.e., s. 87.

³⁵⁴ a.g.e., s. 88.

³⁵⁵ a.g.e., s. 88-93.

ve kontrol mekanizması için bölünerek ferde özgürlük alanı açılması olarak değil, bu güce millet adına veya başka bir gerekçe ile ortak kabul edilmesi şeklinde anlaşılmaktadır. Bu durumda “vahdet-i kuvva” bir pozitif değer olarak savunulmuş; bu konulara en hakim üyelerden Anayasa Komisyonu Üyesi Celal Nuri Bey hakimiyeti kayıtsız şartsız millette verdikten sonra, icra kuvvetinin başka bir heyete verilmesini “tefrik-i kuvva” yani kuvvetler ayrımı değil “tefrik-i vezaiif” yani “vazifeler ayrılığı” olarak nitelemiştir. Ona göre bu şekilde milletin hakimiyet hakkına herhangi bir zarar gelmemektedir. Oysa Rüştü Bey’e göre milletin hakimiyet hakkını kabul ettikten bunun bir meclis eliyle olması dahi en meşru yol değildir. O bu hakkın doğrudan kullanılmasının en doğru yol olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bu hakkın bir şekilde meclise verildikten sonra sonra kısımlara bölünerek başka ellere verilmesini de uygun bulmamaktadır.

Herşeyden önce 1924 Anayasası “kuvvetler birliği” ilkesini sürdürmesine rağmen yasama ve yürütmenin “organik ve fonksiyonel” ayrılıklarına da yer vermiştir. Yürütme kuvveti, cumhurbaşkanı ile başvekil başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti tarafından kullanılacak; bu vekiller bireysel ve kolakyel olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne karşı sorumlu olurken, Meclis’in 1921 Anayasası aksine vekillere “veçhe tayin etme” hakkı olmayacaktı. Bu yapı, meclis hükûmeti sistemi ile parlamenter sistemi telif etmeye çalışan “karma sistem” sistem olarak adlandırılacaktı.³⁵⁶

Buna göre, 4. maddede belirtildiği üzere “*Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin milletin yegâne ve hakikî mümessili*” olması ve 5. maddede belirtildiği üzere “*Teşri salâhiyeti ve icra kudreti (nin) Büyük Millet Meclisi’nde tecelli ve temerküz*” etmesi ve 7. maddede “*Meclis, hükûmeti her vakıt murakabe ve iskat edebilir.*” hükmü bulunmasına rağmen yürütmenin fesih yetkisine sahip olmaması 1924 Anayasası’nın öngördüğü rejimi “meclis hükûmeti” sistemine yaklaştırmıştır.³⁵⁷ Ancak Meclis’in yürütme yetkisini, madde 7’de ve madde 44’de belirtildiği üzere kendi seçeceği cumhurbaşkanı ve onun belirleyeceği başvekil tarafından seçilen bakanlarca oluşturulan Bakanlar Kurulu eliyle kullanabilmesi, hükûmetin kuruluşunda cumhurbaşkanı ve başbakanın rollerinin olması (madde 44) ve Bakanlar Kurulu’nun

³⁵⁶ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 304.

³⁵⁷ a.g.e., s. 305.

Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 29.

hükûmetin politikasından ortak sorumlu olması (madde 46) ve cumhurbaşkanı onayıyla kurulan Bakanlar Kurulu'nun ayrıca Meclis'in güvenoyuna ihtiyaç duyması (madde 44) gibi hususlar bakımından bu dönem rejimini "parlamenter sistem"e yaklaştırmaktadır.³⁵⁸

Bu çerçevede 1924 Anayasası, egemenlikle ilgili 3. maddede egemenliği "kayıtsız ve şartsız" olarak millete verdikten sonra devamında 4. maddede "*Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder.*" diyerek hakimiyetin kimin eliyle kullanılacağını belirginleştirmiş; ardından gelen 5. maddede "*Teşri salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.*" ifadesiyle de bunu açarak yasama ve yürütme gücünü Meclis'e vermiştir. 6. madde "*Meclis, teşri salâhiyetini bizzat istimal eder.*" ibaresiyle yasama selahiyetinin bizzat Meclis tarafından kullanılacağını hüküm altına alırken; 7. madde ise ilk fıkrada "*Meclis, icra salâhiyetini, kendi tarafından müntahap Reisicumhur ve onun tâyin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder.*" ibaresiyle, Meclis'in yürütme gücünü Meclis tarafından seçilen bir cumhurbaşkanı ve onun belirleyeceği bir Bakanlar Kurulu eliyle kullanacağı hüküm altına almıştır.

Sisteme "kuvvetler birliği, görevler ayrılığı" adı bu düzenlemeler sebebiyle verilmiştir.³⁵⁹ 7. maddede son fıkrada "Meclis, hükûmeti her vakit murakabe ve iskat edebilir." ibaresiyle de yürütme görevi veya fonksiyonu ile Meclis tarafından görevlendirilen hükûmetin, Meclis tarafından her zaman kontrol edilebileceği ve düşürülebileceği hüküm altına alınmaktadır.

1924 Anayasası'nda "egemenlik" ile ilgili diğer bir atıf ise 38. madde ile düzenlenen cumhurbaşkanı yemini metnidir. Bu maddeye göre cumhurbaşkanı, seçilmesinin ardından:

"Reisicumhur sıfatı ile Cumhuriyet'in kanunlarına ve hâkimiyet-i milliye esaslarına riayet ve bunları müdafaa, Türk Milleti'nin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarf-ı mesai, Türk Devleti'ne teveccüh edecek her tehlikeyi kemal-i şiddetle meni, Türkiye'nin şan ve şerefini vikaye ve ilâya ve deruhde ettiğim vazifenin icabatına hasr-ı nefis etmekten ayrılmıyacağıma 'Vallahi'." şeklinde yemin ederek görevine

³⁵⁸ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.305.

Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 29-30.

³⁵⁹ Ergun Özbudun, a.g.e., s. 29.

başlayacaktır. 10/4/1928 tarihindeki değişikliklerle de diğer yerleri aynı kalmak şartıyla metnin son bölümündeki “Vallahi” ibaresi “namusum adına söz veririm.” ibaresiyle değiştirilmiştir.³⁶⁰

Herşeyden önce “milli egemenlik” ve “kuvvetler ayrılığı” ilkeleri mutlak monarşilerin baskılarına karşı ferde hürriyet sağlama bağlamında ilk olarak ortaya çıkmış kavramlardır.³⁶¹ Bilindiği üzere devletin egemenlik hakkının kullanım alanları olarak yasama yürütme ve yargı kuvvetlerinin birbirlerinden ayrılarak ferde devletin neredeyse mutlak gücü karşısında korunaklı bir alan meydana getirilmesi çabasına dayalı olarak ortaya çıkan “kuvvetler ayrılığı” sistemi zaman içinde özellikle parlamenter sistemlerde güçlenen parti örgütlenmeleriyle de bağlantılı olarak yasama ile yürütme kuvvetlerini birbirlerine oldukça yaklaştırırken; kuvvetler ayrımı artık yalnızca yargı gücünün etkin bağımsızlığı bağlamında anlamını korur olmuştur.³⁶² Halihazırda parlamenter sistemlerde kuvvetler ayrımı prensibinin pratiği bu şekildedir ve bu durum “kuvvetlerin yumuşak ve dengeli bir biçimde ayrılması” olarak ifade edilmektedir.³⁶³

Zaten klasik anayasa hukuku literatüründe hükûmet sistemlerinin sınıflanmasında yasama ve yürütmenin birbiriyle ilişkisi esas alınarak, yasama ve yürütmenin tek organda birleşmesi “kuvvetler birliği” ayrılması hali ise “kuvvetler ayrılığı” sistemi adını alırken; kuvvetlerin yürütme organında birleşmesinin “mutlak monarşi” veya “diktatörlük” bu iki kuvvetin yasama organında birleşmesinin ise “meclis hükûmeti” sistemlerine vücut verdiği vurgulanmaktadır. Kuvvetler ayrılığı prensibinin uygulanmasında; yasama ve yürütmenin kesin olarak birbirlerinden ayrıldığı sistemler “başkanlık hükûmeti” adını alırken; bu iki kuvvetin “yumuşak ve dengeli” ayrılması “parlamenter rejim” adını almaktadır.³⁶⁴ Görüldüğü üzere her şekilde yargı kuvveti bu kombinasyonun dışında tutulmakta ve bu gücün her halükarda bağımsız olması gerektiği varsayılmaktadır.

Bu çerçevede yargı gücü 1924 Anayasası’nda “*kuvve-i kazaiye*” başlığı ile dördüncü bölümde konu edinilmiştir. Bunun kullanımı ise; madde 53’de “*mahkemelerin*

³⁶⁰ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 60.

³⁶¹ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 490.

³⁶² Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 39.

³⁶³ a.g.e., s. 26.

³⁶⁴ a.y.

kuruluş ile görev ve yetkileri kanunla belirlenir” denilerek ve madde 55’de ise *“hakimler kanunen belirli olan usul ve haller dışında azledilemezler”* denilerek kanun ile kurulmuş, bağımsız (madde 54) mahkemelerdeki belirli haller dışında azledilemeyen hakimlere bırakılmıştır.

4.3. 1961 ANAYASASI’NIN ORTAYA ÇIKIŞ ŞARTLARI VE HAZIRLANIŞI

Cumhuriyet’e sadık ikinci bir parti kurma fikri oldukça eski olmakla beraber Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldığı gibi, Serbest Fırka deneyimi de tutmamış; araya giren iç isyan veya Avrupa’da yükselen militarist akımlar ve peşinden gelen II. Dünya Savaşı gibi sebeplerle bu düşünce uzun bir süre atıl kalmıştı. Ancak II. Dünya Savaşı’ndan Amerika Birleşik Devletleri öncülüğünde liberal bir düzeni temsil eden Atlantik Bloku’nu oluşturan devletlerin kazançlı çıkacağına belli olmaya başlaması ve Amerika, Sovyetler Birliği ve İngiltere’nin, Almanya ve Japonya’ya savaş ilan eden ülkelerin San Fransisco’da toplanacak konferansa katılarak Birleşmiş Milletlere kurucu üye sıfatıyla üye olabileceklerini ilan etmesi, Türkiye’yi bu bloka yaklaştırmıştır. Böylece görünüşte de olsa savaşın sonuna yakın Almanya ve Japonya’ya savaş ilan edildi. (23 Şubat 1945). Sovyetler Birliği’nin savaşın sonunda Türkiye’den Kars ve Ardahan’ı geri alma düşüncesinde olması ile Boğazlar üzerindeki bazı iddiaları da Türkiye’yi liberal Batı Bloku’na yaklaştıran bir faktör olmuştur.³⁶⁵ Türkiye 24 Ağustos 1945 tarih ve 6092 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan *“Sanfransisko’da 26 Haziran 1945 tarihinde yapılmış ve imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Andlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı Statüsünün onanması hakkında kanun”* ile üyelik prosedürünü tamamlayarak Birleşmiş Milletlere kurucu üye oldu.³⁶⁶ İşte böyle bir ortamda önce 1.07.1945 tarihinde Milli Kalkınma Partisi’nin, 1.12.1945 tarihinde de Demokrat Parti’nin

³⁶⁵ Abdulvahap Akıncı ve Sefa Üstün, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.21, S.1 (Isparta, 2016), s. 280-282.

³⁶⁶ “Resmi Gazete, 24 Ağustos 1945,” <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6092.pdf> [Erişim 28.08.2019].

kuruluşuna izin verildi.³⁶⁷ Her ne kadar tartışmalı 1946 seçimlerinden sonra hükûmeti sertlik yanlısı Recep Peker kursa ve bir süre gergin bir ortam oluşsa da “12 Temmuz 1947 Beyannamesi” ile inisiyatif alan İsmet İnönü parti lideri kimliğini geri plana alarak iktidar ve muhalefete eşit mesafede olacağını ilan etti. Daha sonra İnönü, Cumhuriyet Halk Partisi içinde “35’liler grubu” diye bilinen liberal bir grubu harekete geçirerek Recep Peker’in istifa etmesini temin etti. (9 Eylül 1947) Ardından da “liberal” görüşte olanların ağırlıkta olduğu Hasan Saka liderliğinde yeni hükûmet kuruldu. Bu dönemde yapılan 17 Kasım 1947 tarihli Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı ile de Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devam ettirilen radikal devrimci çizgiden vazgeçilerek, değişimin evrimci bir çizgide sürdürülmesi kararı alındı. Din eğitimiyle ilgili bazı haklar kabul edilerek daha “ılımlı” bir çizgi benimsendi. İkinci Saka hükûmeti ile de bu “ılımlı” çizgi devam ettirildi ve sonrasında bu defa Şemseddin Günaltay liderliğinde yeni bir hükûmet ile bu liberal açılım daha fazla genişletilmek istendi.³⁶⁸ Örneğin 30.11.1925 tarihinde kabul edilen ve 13.12.1925 tarihinde 243 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “*tekke ve türbelerin seddine ve türbedarlıklar ile bir takım unvanların men ve ilgasına dair kanun*”a, 01.03.1950 tarihinde kabul edilen ve 04.03.1950 tarih ve 7448 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 5566 sayılı kanunun 1. maddesi ile “*türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Milli Rejitim Bakanlığı’nca umuma açılabilir.*”³⁶⁹ şeklinde ek bir ibare getirildi ve ilk etepta beş türbe ziyarete açıldı. Zaten bu tarihten kısa bir süre sonra da milletvekili genel seçimleri yapılmış; yapılan açılımlara rağmen Demokrat Parti hem önemli bir oy çokluğu hem de Meclis çoğunluğu elde etmiştir.

14 Mayıs 1950 Modern Türkiye tarihinde önemli bir noktaya işaret etmektedir. Bu imparatorluktan, ulus devlete geçişte yapılan köklü reformlarda siyasi aktör olarak önemli bir rolü olan ve “tek parti” olarak ülkenin yönetiminde uzun yıllar söz sahibi olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin yapılan genel seçimleri, yine bu parti içinden çıkan çekirdek bir ekip tarafından kurulan Demokrat Parti’ye karşı kaybetme tarihidir.³⁷⁰

³⁶⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 340.

³⁶⁸ a.g.e., s. 341-343.

³⁶⁹ “Resmi Gazete, 4 Mart 1950,” <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7448.pdf> [Erişim 28.08.2019].

³⁷⁰ Tanel Demirel, “Demokrat Parti İktidarı ve Ordu” *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar, 3. Bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), s. 267.

Bu tarihte yapılan seçimleri %53.35 oy oranı ile 408 vekil elde ederek kazanan Demokrat Parti tek başına iktidar olarak yönetimde söz sahibi olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi ise yine 39.38 gibi bir oy oranı ile 69 vekil elde edebilmiştir.³⁷¹ Kırsal muhafazakar kesim ve büyük toprak sahipleri ile azınlık kentli tüccar sanayici kesime dayanarak iktidar olan Demokrat Parti, aslında Cumhuriyet Halk Partisi’ne farklı sebeplerle karşı olan veya mesafeli duran, bazen de birbirleriyle çelişen çıkarlara sahip kesimleri temsil ediyordu. Bürokratik elit kesime karşı “*milli irade*” söylemiyle öne çıkan bu hareket “*laiklik*” ve “*devletçilik*” ilkelerini daha yumuşak yorumluyor ve tek partinin uyguladığı politikalara karşı olan tüm kesimleri temsil iddiasında bulunuyordu.³⁷² Demokrat Parti’den sonra ikinci ciddi oy oranını sağlamış olmasına rağmen bunun Türkiye Büyük Millet Meclisi vekil dağılıma yansımamasının cumhuriyetin kuruluşundan itibaren uzun yıllar “tek parti” olarak devlet yönetiminde söz sahibi olan bu kadro üzerinde belli bir gerilim oluşturduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Üstelik bu partinin dünya görüşü ile askeri ve sivil bürokrasi sınıfının dünya görüşleri arasında belli bir paralelliğin olduğu kabul edilirse, Demokrat Parti ile hem Cumhuriyet Halk Partisi hem de bürokratik yapılanma arasındaki erken dönemlerden itibaren yaşanan gerilimin sebebi de anlaşılmış olur. Ana hatlarıyla 14 Mayıs 1950 sonrasının siyasi atmosferi budur. Üstelik 1954 yılı milletvekili genel seçimlerinde yine Demokrat Parti’nin %56.61 oy oranı ile 508 vekillik elde etmesi, buna karşılık Cumhuriyet Halk Partisi’nin %34.78 oy oranı ile 31 vekillik elde edebilmesi, 1957 seçimlerinde ise Demokrat Parti’nin oy oranı azalsa dahi % 47.70’lik oy oranına ve 424 vekil sayısına sahip olması, ancak Cumhuriyet Halk Partisi’nin de oylarını arttırmasına rağmen % 40.82 oy oranıyla 178 vekil elde edebilmesi³⁷³ bu gerilimli ilişkinin belli başlı dönüm noktaları olmuştur.

27 Mayıs Harekatı ve bu hareket sonrasında yapılan 1961 Anayasası konusunda “olumlu” düşüncelere sahip olan hatta bu bakış açısını 1961 Anayasası’nı konu alan kitabını “*Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*” şeklinde isimlendirerek gösteren Anayasa Hukukçusu Orhan Aldıkaçtı’ya göre 27 Mayıs giden yolda Demokrat Parti’nin yaptığı hatalar şunlardan ibaretti: Seçim ile ilgili

³⁷¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 351.

³⁷² Tanel Demirel, “Demokrat Parti İktidarı ve Ordu”, s. 267.

³⁷³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 351.

olarak; Siyasi partilere seçime yakın tarihlerde radyodan propaganda yapılması imkanının 30 Haziran 1954 değişikliği ile kaldırılması, ancak iktidar partisinin “devlet ve hükûmet işlerinde vazife alanların bu işler etrafında yapacakları konuşmalar” çerçevesinde bundan muaf tutularak ayrıcalık sağlaması, partilerin toplantı ve yürüyüş yapma haklarının seçim devresi zarfında ve belirli dönemlerle sınırlandırılması ve de 1957 seçimleri öncesi işbirliği konusunda iradelerini beyan eden muhalif partilerin işbirliğinin yasaklanması. Siyasi partiler üzerinde yapılan tasarruf olarak; 14.12.1953 gün ve 6195 sayılı kanunla Cumhuriyet Halk Partisi’nin bazı mallarına el konularak hazineye devredilmesi, Millet Partisi’nin din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan propaganda yaptığı gerekçesiyle 27 Ocak 1954 tarihinde kapatılması. Kırşehir’in 1954 seçimlerinde Millet Partisi’ne oy verdiği gerekçesiyle il statüsünden ilçe statüsüne düşürülmesi. Hakimlere ve memurlara baskı olarak Emekli Sandığı Kanunu’nda değişiklik yapılarak re’sen emekliye sevk edilenler hakkında kararın kesin olarak kabul edilerek yargı yolunun kapatılması. Yasama Organı’nın denetim yolu ile ilgili olarak; Meclis İç Tüzüğü’nin değiştirilerek soru ve gensoru kurumunun etkisiz hale getirilmesi. Meclis Tahkikatı kurumunun yozlaştırılması ile ilgili olarak ise; bu kurumun herhangi bir konuda araştırma için re’sen kurulması veya bakanlar ile ilgili kurulması uygulamasının, Anayasa’ya aykırı olarak alınan karar ve kanunda yapılan değişiklikle Cumhuriyet Halk Partisi için de yapılmasının önünün açılması ve 18 Nisan 1960 tarihinde bunun için bir Tahkikat Encümeni kurulması ve bunun da yargısal yetkilerle donatılması gibi konulardı.³⁷⁴

Ancak bazıları 1924 Anayasası’nı ihlal olarak sunulan bu gerekçelerin araştırmasını yaparak bir karara varacak herhangi bir merciinin olmaması durumunda bu iddiaların geçerlilik durumunun ne olacağı sorusu cevapsız kalmaktadır. Bu durumda Türkiye siyaseti üzerinde etkili olan aktörlerin getirecekleri yorumlar yalnız “hukuki” olmayacak aynı zamanda da “siyasi” olacaktı. Fiili durum da zaten bu merkezde olmuş; bu aktörlerin en güçlülerinden olan ve hukuki olarak 18.06.1935 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan 2771 sayılı “Ordu Dahili Hizmet Kanunu”na göre görevi: “Türk yurdunu ve teşkilâtı esasiye kanunile tayin edilmiş olan Türk Cumhuriyetini

³⁷⁴ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4.Bs. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1982), s. 115-121.

kollamak ve korumak”³⁷⁵ olan Ordu’nun içinden ve emir komuta dışında orta rütbeli bazı subayların oluşturduğu bir grup ihtilalci subay tarafından yönetime el konulmuştur. Metin “*teşkilat-ı esasiye kanunile (kanunu ile) tayin edilmiş olan Türk Cumhuriyeti*” nden söz etmektedir. Bu durumda Teşkilat-ı Esasi’ye Kanunu’nun hükümlerine aykırı olarak anayasal kurumların görevlerine yapmalarına engel olmanın ve onları ortadan kaldırmanın “hukuki” bir yorum olarak değerlendirilmesinin güçlüğü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 103. madde ilk fıkrası “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunmaz.*” hükmünü, ikinci fıkra ise “*Hiçbir kanun Teşkilatı Esasiye Kanunu’na münafi olamaz.*” hükmünü taşımaktadır.³⁷⁶ Yine 27 Mayıs hareketi sırasında yürürlükte olan 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu ikinci kitap, birinci bap, ikinci fasılda “*Devlet kuvvetleri aleyhinde cürümler*” başlığı altında zikredilen 146. maddenin ilk fıkrası “*Türkiye Cumhuriyeti Teşkilatı Esasiye Kanununun tamamını veya bir kısmını tağyir ve tebdil veya ilgaya ve bu kanun ile teşekkül etmiş olan Büyük Millet Meclisi’ni iskata veya vazifesini yapmaktan men’cebren teşebbüs edenler, idam cezasına mahkûm olur.*” ibaresini, 147. madde ise “*Türkiye Cumhuriyeti İcra Vekilleri Heyeti’ni cebren iskat veya vazife görmekten cebren menedenlerle bunları teşvik eyliyenlere idam cezası hükmolunur.*” ibaresini içermektedir.³⁷⁷ Bu durumda askeri harekate teşebbüs edenler veya katılanların “hukuki” olarak karşı karşıya oldukları durum bellidir. Ancak paradoksal bir şekilde askeri harekattan sonra tutuklanan dönemin başbakanı ve iki bakan arkadaşı pek çok suçlama yanında “anayasayı ihlal” ile de suçlanmış ve Türk Ceza Kanunu’nun 146. maddesinin ilk fıkrasına göre suçlu bulunarak idama mahkum edilmişlerdir.

Zaten bu durumun farkında olan literatürde önemli yer tutan bazı yazarlar bu hareketin “*siyasi*” olduğunu vurgulamış; ancak yine de “*meşru*” bulmuşlardır. Bunlardan Bülent Tanör’e göre askeri müdahale öncesinin iki temel talebi “*hürriyet*” ve “*demokrasi*”dir ve bunların anayasal karşılığı ise “*iktidarın sınırlanması*”

³⁷⁵ “2771 sayılı Ordu Dahili Hizmet Kanunu,”

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc015/kanuntbmmc015/kanuntbmmc01502771.pdf [Erişim 02.09.2019].

³⁷⁶ “1924 Anayasası,” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi> [Erişim 02.09.2019].

³⁷⁷ “765 Sayılı Türk Ceza Kanunu İkinci Kitap, Birinci Bap, İkinci Fasl,” <http://www.basarmevzuat.com/dustur/kanun/3/0765/a/0765sk-2.htm#147> [Erişim 02.09.2019].

kavramıdır. Askeri hareket “*siyasal demokrasiyi kurumsallaştırmak isteyen bir sivil toplum canlılığı üzerine oturmuştur.*” Bu müdahale başarılı olmuş ve bir “*meşruluk sorunu*” yaratmamıştır.³⁷⁸ Orhan Aldıkaçtı ise meşruluğunu yitiren iktidara karşı “*direnme hakkı*”nın kullanılarak “*devrim*” yapıldığını, temelde 1924 Anayasası’nın çok partili sisteme uygun olmaması sebebiyle “*devrim*” vesile kılınarak 1961 Anayasası’nın yapıldığını söylemektedir. O yeni anayasanın “*ratio legis*”i olarak 1924 Anayasası’nın çok partili hayatla uyum içinde olmamasını, “*occasio legis*”i olarak ise “*devrim*”i görmektedir.³⁷⁹ Başka bir açıklama girişimi ise Mümtaz Soysal’da görülür. O, daha sonra 1961 Anayasası’nın başlangıç bölümüne konulan “*direnme hakkı*”nın, 1924 Anayasası böyle bir hak tanımadığı için 27 Mayıs Harekatı’nı yapanlara hukuki bir temel sağlamayacağı görüşündedir. Ona göre bütün mesele bu hakkı kullanacak olanların “*yeterli inançla birlikte yeterli güce de sahip olup olmamaları*”nda düğümlenmektedir. Bunun o günkü şartlarda “*gerçekçi çözümü*” ise orduların “*direnme hakkı*” doğuran düzenden yana olup olmamasıyla ilgilidir.³⁸⁰ Bu çerçevede Soysal’ın konuyu “hukuki” olarak değil, güçler dengesinin bir yansıması olarak “siyasi” gördüğü ve zımnen bu hareketi haklı ve gerekli bulduğu sonucuna ulaşmak mümkün görünmektedir. Soysal, Tanzimat’tan beri bütün yenileşme hareketlerine öncülük eden askeri ve sivil bürokrasinin geri planda kalarak iktidarı kaybettiğini, başlangıçta çok partili sistemi öngörenlerin çok partili sistemin de bu yenileşme hareketine bağlı olarak sürgit devam edeceği ümidinde olmalarına rağmen, bürokrasi ile siyasi iktidarı devralan burjuvazi arasındaki güç dengesinin ikinciler lehine bazı tutucu güçler de yanlarında olarak bozulmuş olduğundan, 27 Mayıs’ın buna askeri ve sivil bürokrasinin bir tepkisi olduğunu ifade etmektedir.³⁸¹ Kanaatimizce Mustafa Reşid Paşa’dan itibaren, Mehmet Emin Âli Paşa, Keçecizade Fuad Paşa ve Mithat Paşa öncülüğünde yapılan pekçok yenileşme teşebbüsü Babıali’nin yani yüksek Osmanlı bürokrasisinin eliyle, çok defa da önemli bir Avrupa gücünün desteğinde yapılmıştır. Dönem dönem padişahın şahsında Saray ve çevresinin artan gücüne rağmen asıl yenileşme dinamiği Babıali eliyle devam ettirilmiştir. Teorik olarak sultanın egemen pozisyonu, fiiliyatta muktedir Babıali

³⁷⁸ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 366.

³⁷⁹ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 183.

³⁸⁰ Mümtaz Soysal, *Yüz Soruda Anayasanın Anlamı*, 2. Bs. (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974), s. 114 ve 117.

³⁸¹ a.g.e., s. 64-65.

bürokratları tarafından kullanılmaktaydı. Tanzimat ve İlk Meşrutiyet Dönemi'nde “paşa” unvanlı ancak “mülkiye” silkinden yüksek bürokratların hakim pozisyonuna 1909'dan sonra ağırlığı artan askeri bürokrasi de ortak olmuş; Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı bu ağırlığı askeri sınıf lehine değiştirmiştir. 1950'den sonraki siyasi atmosfer, yüz yılı aşkın bir süredir artan ve azalan oranlarda olsa da belirgin olarak devam eden bu iktidarı sarsmıştır. Kanaatimizce de 27 Mayıs 1960 müdahalesinin temel zemini bu olmuştur.

Müdahale öncesi dönemin ve askeri müdahalenin yakın şahitlerinden Anayasa Hukukçusu Ali Fuat Başgil ise 1954 yılında Millet Partisi'nin kapatılmasını,³⁸² aynı tarihi takip eden yıllarda yaşanan ekonomik zorluklara rağmen bazı büyük şehirlerde yapılan hızlı ve kapsamlı imar faaliyetlerinde kamulaştırma bedellerinin ödenmemesini,³⁸³ Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin lideri hakkında adli tahkikat yapılmasını ve Kırşehir'in vilayet statüsünün ilçeye dönüştürülmesini³⁸⁴ Demokrat Parti'nin hataları arasında saymakta, ancak büyük tartışmalara sebebiyet veren “Tahkikat Komisyonu”nu Anayasa'ya aykırı bulmamakla birlikte bu komisyona verilen yetkileri belirleyen “Selahiyet Kanunu”ndaki bazı hükümlerin Anayasa'ya aykırı bulmaktadır.³⁸⁵

Yapılan askeri müdahaleyi “meşru” görmeyen Başgil, 27 Mayıs Harekatı'nı başlıca dört sebebe bağlamaktadır: İktidar partisinin “*gevşeklikle karışık bir ihtiyatsızlık*” içinde bulunması; muhalefetin olumsuz ve kışkırtıcı rolü, bazı aydın çevrelerinin oynadığı yapıcı olmayan tutum ve yine basının bir kısmının yapıcı olmayan tutumu.³⁸⁶

Yapılan müdahalenin lehinde ve aleyhinde olan başlıca argümanlar bunlardır. Konunun, Osmanlı-Türk tarihi ile hatta çok daha öncesiyle bağlantılandırılması mümkün olmakla birlikte somut olarak ortada bir Anayasa ve meşruiyetini bu Anayasa'dan almakta olan bir Meclis ve bu Meclis'teki çoğunluğuna dayanan bir siyasi iktidar mevcuttur. Bu anayasal sistem içinde iktidarın nasıl el değiştireceği de

³⁸² Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, çev. M. Ali Sebük-İ. Hakkı Akın, 4. Bs. (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2017), s. 102.

³⁸³ a.g.e., s. 105-106.

³⁸⁴ a.g.e., s. 111.

³⁸⁵ a.g.e., s. 133.

³⁸⁶ a.g.e., s. 175-191.

belirlenmiş durumdadır. İktidarın Anayasa'yı tanımadığı veya ortadan kaldırdığına ilişkin sözlü bir beyanı olmadığı gibi, fiili olarak da anayasal düzenin ortadan kaldırıldığına ilişkin bir delil yoktur. Kuşkusuz iktidarın bazı uygulamalarının anayasal aykırılığı ileri sürülebilir. Nitekim müdahalenin aleyhinde olan Ali Fuat Başgil "Selahiyet Kanunu"nun bazı hükümleri konusunda bu görüştedir. Ancak Milli Birlik Komitesi'nin öne sürdüğü gerekçeler doğru olsa dahi, her halükarda yapılanın, *"Türkiye Cumhuriyeti İcra Vekilleri Heyeti'ni cebren iskat veya vazife görmekten cebren menedenlerle bunları teşvik eyliyenlere idam cezası hükmolunur."* ibaresinde ifade bulan, yani dönemin 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu 147. maddesinde tanımlanan ve "suç" olarak tamınlanan bir fiil olduğu daha rasyonel bir açıklama gibi görünmektedir.

4.4. 1961 ANAYASASI'NDA EGEMENLİK ANLAYIŞI

27 Mayıs 1960'ta Ordu içinde bir grup yönetime el koymuş, 38 subaydan oluşan Milli Birlik Komitesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kapatılmasına karar verirken, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakanlar Kurulu Üyeleri ile Demokrat Parti milletvekillerini tutuklanmış ve çoğunluğu sivillerden oluşan bir hükûmet kurulmuştur.³⁸⁷

12 Haziran 1960'da Milli Birlik Komitesi, *"Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında"* geçici bir kanun yayımlayarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yerini aldığını ilan etmiş ve üyelerinden herbirinin başkanlık görevini harf sırasına göre üstleneceğine, Devlet Başkanlığı görevini de Milli Birlik Komitesi Başkanı'nın üstleneceğine, icra görevini bu komitenin, Devlet Başkanı'nca atanan ve komite tarafında onaylanan Bakanlar Kurulu eliye kullanacağına, bu bakanların komite tarafından denetlenerek gerektiğinde görevden uzaklaştırılabileceğine ve Bakanlar Kurulu'na Devlet Başkanı'nın başkanlık edeceğine karar vermiştir. Ayrıca iktidardan düşürülen Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakanlar Kurulu üyeleri ve iktidar milletvekillerinin

³⁸⁷ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 80.

yargılanması için Yüksek Adalet Divanı Kurulması kararını almıştır.³⁸⁸ Kanunun adından da anlaşılacağı üzere 1924 Anayasası'nın tamamı değil, 4, 7, 9, 25, 27, 36, 38 ve 40. maddeleri ile 41. maddenin ikinci ve üçüncü cümleleri, ayrıca 42, 50, 52, 61, 67, 95, 102 ve 104. maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır. Bunun dışında 27 Mayıs 1960 tarihinden geçici kanunun yayımlanmasına kadar geçen sürede çıkarılmış kararnameler, alınan karar ve tedbirler “*muteber ve mer’i*” sayılmıştır.³⁸⁹

Geçici Kanun, Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı başkanlığında, Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Doç. Dr. Muammer Aksoy, Milli Birlik Komitesi üyelerinden Muzaffer Özdağ ve Numan Esin’den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.³⁹⁰

Daha sonra bu Kanun’a 13 Aralık 1960 tarihinde bir ek olarak “Kurucu Meclis Teşkilî Hakkında Kanun” yayımlanmıştır. Buna göre:

Kurucu Meclis, Milli Birlik Komitesi ile Temsilciler Meclisi’nden teşkil olunacaktı. Temsilciler Meclisi ise, il temsilcileri, siyasi parti temsilcileri, odalar ve meslek kuruluşları, üniversite ve yargı temsilcileri gibi geniş bir tabandan seçilecekti. Bu şekilde oluşan Kurucu Meclis Türk Milleti’nin temsilcisi olarak yeni bir anayasa ve seçim kanunu hazırlayacak ve ardından 29 Ekim 1961’de yapılacak seçimle iktidarı yeni seçilecek Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne devredecekti.³⁹¹

Kurucu Meclis’çe kabul edilen anayasa tasarısının halkoylamasında %61,7 oranında “*evet*” ile kabul edilmesi, devrik iktidar taraftarlarının henüz organize olamaması ve Milli Birlik Komitesi’nin de işbaşında olmasıyla birlikte düşünülünce kamuoyunda yeterince yüksek bir kabule mazhar olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁹²

Egemenlik bakımından ise tarihsel gelişim açısından, 1921 Anayasası’nın ilk maddesi olarak “hakimiyeti kayıtsız şartsız millete veren ve idare usulünü halkın kendini bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına” dayandıran anlayışını, 1924 Anayasası, üçüncü maddesi olarak “*hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir*” ve dördüncü maddede bunun kullanım şekli olarak “*Türkiye Büyük Millet Meclisi, Millet’in yegane ve*

³⁸⁸ “Resmî Gazete, 14 Haziran 1960,” www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10525.pdf [Erişim 11.09.2019].

³⁸⁹ a.y.

³⁹⁰ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 125.

³⁹¹ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 94-96.

³⁹² Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 44.

gerçek temsilcisi olarak millet adına hakimiyet hakkını kullanır.” şekline büründürmüştü. Bu defa 1961 Anayasası aynı hususu “Egemenlik” başlığı altında 4. maddede “Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milleti’nindir. Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.” ve ikinci paragrafta devam: “Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi alamaz.” cümleleriyle formüle etmiştir. Anayasa yapıcı, bu defa yine siyasi ve hukuki olarak egemenliğin kime ait olduğunu ve nasıl kullanılacağını belirtirken, ikinci paragrafta her biri özenle seçilmiş kelimelerle bunun kullanımını ve sınırlarını belirlemiştir. 1961 Anayasası’nda egemenlik ile ilgili bahis sadece bu maddeden ibaret değildir. Ayrıca Osmanlı-Türk anayasalarında ilk defa olarak Anayasa’ya dahil olarak getirilmiş olan “Başlangıç” bölümünde bu hususa değinilmiştir. Bu bölümde:

“Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

Anayasa ve Hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;

Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve;

“Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesinin, Milli Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahibolarak;

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adâleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabûl ve ilân ve Onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adâlete ve fâzilete aşık evlâtlarının uyanık bekçiliğine emanet eder.”³⁹³

denilmekte madde 2’de de:

“Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve ‘Başlangıç’ta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.”³⁹⁴ denilerek açık olarak başlangıç bölümünde zikredilen ilkeler Anayasa’ya dahil edilmektedir.

³⁹³ “1961 Anayasası” <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> [Erişim 21.08.2019].

³⁹⁴ “1961 Anayasası” <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> [Erişim 21.08.2019].

Burada sıralanan pek çok prensip içinde konumuz açısından önem arz eden “millet egemenliği” ilkesi de zikredilmiş olup bu ilkeye ilişkin değerlendirmeler önceki bölümlerde yapılmıştı.

27 Mayıs 1960 ile 12. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin yeni anayasaya göre seçilip 25 Ekim 1961 tarihinde toplanarak “egemenlik”ten kaynaklanan yetkilerini tekrar kullanmaya başlaması arasında geçen 17 aylık süre rejimin niteliği açısından oldukça tartışmalı bir konudur. Herşeyden önce Ordu’nun emir komuta zinciri içinde olmaksızın yaptığı bu müdahale, uzun yıllar konuyu tartışan bazı gruplarca “devrim”, “ihtilal”, “inkılap” gibi olumlu çağrışımları olan kavramlarla anılırken; diğer bazı gruplar tarafından “darbe” ve “cuntacılık” gibi olumsuz çağrışımı olan kavramlarla anılmıştır.³⁹⁵

Milli Birlik Komitesi, meşruiyetini kabul ettirmek için, “*Anayasa Ön Projesi Hazırlama Komisyonunun Tespit Ettiği Esaslar*” başlıklı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mensubu yedi hocanın hazırladığı 28 Mayıs 1960 tarihli “iktidarın meşruiyetini kaybettiği” fikrini esas alan rapor; aynı komitenin 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı kanununda, Ordu Dahili Hizmet Kanunu’nun 34. maddesindeki “*Türk yurdunu ve Teşkilatı Esasiye Kanunu ile tayin edilmiş olan Türk Cumhuriyetini kollamak ve korumak*” görevinin Türk Ordusu’na verilmiş olduğunun vurgulanması; aynı kanuna ek 13.12.1960 tarihli “*Kurucu Meclis Teşkili*” hakkında kanun 1. maddede “*Türk Milleti’nin zulme karşı direnme hakkı*” ve son olarak yeni anayasanın Başlangıç bölümüne “*Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti*” ibareleri gibi söylem ve “hukuki” istinatgahlara dayanmak istemiştir.³⁹⁶

Henüz askeri müdahalenin yapıldığı günün sabahı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı, Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, Prof. Dr. Ragıp Sarıca, Prof. Dr. Naci Şensoy, Doç. Dr. İsmet Giritli’den oluşan bir heyet Ankara’ya giderek “*Anayasa Ön Projesi Hazırlama Komisyonunun Tespit Ettiği Esaslar*” ismi

³⁹⁵ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 364.

³⁹⁶ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 87-94.
Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* s. 366-367.

ile anılan bir rapor hazırlamış; daha sonra bu heyete Ankara Üniversitesi'nden Prof. Dr. İlhan Arsel, Prof. Dr. Bahri Savcı ve Doç. Dr. Muammer Aksoy katılmış ve “*anayasa ön projesi*” hazırlanmaya başlanmıştır.³⁹⁷ İstanbul ekibi iktidarı mümkün olduğu kadar parçalara bölerek bir “*iktidar konfederasyonu*” meydana getirmek isterken, Ankara ekibi ise hak ve özgürlükler teminat altına alınmış olmakla beraber daha güçlü bir yürütme organı etrafında örgütlenen bir devlet düzenine taraftar görünmekteydi.³⁹⁸ Sonuç olarak 6 Ocak 1961 tarihinde toplanan Kurucu Meclis, anayasayı hazırlamak için bir anayasa komisyonu seçmiş ve bu komisyon çalışmalarına başlayarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Heyeti'nin hazırladığı anayasa tasarısı ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Heyeti'nin hazırladığı gerekçeli tasarısı ve de siyasi partilerin anayasa konusunda yapılmış olan anketlere verdikleri cevapları biraraya getirerek, dönemin diğer anayasalarını da inceleyerek bir tasarı hazırlayıp Temsilciler Meclisi'ne vermiştir. Kurucu Meclis ise askeri hareketin birinci yıldönümü olan 27 Mayıs 1961 tarihinde, 9 Mayıs 1961'de halkoyuna sunulacak anayasa tasarısı metnini kabul etmiştir.³⁹⁹

Bir bütün olarak 1961 Anayasası'na bakıldığında bu Anayasa'nın maddi kaynaklarının birden çok olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Heyeti tarafından hazırlanan ön tasarı Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu tarafından “*etüd metni*” olarak temel alınmıştır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü Heyeti'nin hazırladığı gerekçeli tasarı ise “*yardımcı metin*” olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁰ Son metin, Tahsin Bekir Balta, Yavuz Abadan, Süheyp Derbil, Kemal Galip Balkar, Arif T. Payaslıoğlu, Cemal Mihçioğlu, İbrahim Yasa, Bülent Daver, Şeref Gözübüyük, Necat Erder, Türkkaya Ataöv, Cemal Aygen, Taner Timur, ve Özer Ozankaya'nın katılımıyla yapılan değerlendirmeler sonunda Balta, Erder, Gözübüyük ve Timur tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁰¹ Bu tasarıda “*milli mücadelenin bayrağı*” olarak nitelenen “*egemenlik kayıtsız şartsız milletindir*” ilkesinin anayasada yer alması öngörülürken, bunun

³⁹⁷ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 138.

³⁹⁸ a.g.e., s. 142.

³⁹⁹ a.g.e., s. 144-145.

⁴⁰⁰ a.g.e., s.158.

Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 371-372.

⁴⁰¹ *Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü'nün Gerekçeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkındaki Görüşü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1960), s. IV.

Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edilmesi konusunda ise “*yanlış tefsirlere yol açtığı ve milli egemenlik anlayışının özüne aykırı olduğu*” gerekçesiyle buna yer verilmeyerek 1948 İtalyan Anayasası’nın takip edildiği ifade edilmiştir.⁴⁰² Buna göre Ankara tasarısında egemenlik konusu 4. maddede: “*Egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir. Millet egemenliğini bu anayasada gösterilen şekil ve sınırlar içinde kullanır.*” şeklinde kaleme alınmıştır.⁴⁰³

Bu iki kaynağın dışında özellikle IV. Fransız Cumhuriyeti Anayasası, 1948 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, 1949 Batı Almanya Anayasası diğer kaynaklardır. Siyasi partilerin hazırladıkları anayasa projeleri, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve Avrupa İnsan Hakları Bildirisi de diğer kaynaklar olarak dikkat çekmektedir.⁴⁰⁴

Egemenlik bakımından ise: “*Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milleti’nindir.*” ibaresinden sonra bunu kayıtlayan “*Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.*” ifadesi ve sonrasında bunu daha da belirginleştiren “*Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz.*” ifadesi getirilmiştir.⁴⁰⁵ Bu maddenin Temsilciler Meclis’inde görüşülmesi sırasında bu maddenin formülasyonu konusunda uzun tartışmalar yapılmıştır. Bunlar içinde Alp Kuran’ın “*milli hakimiyet*” prensibine yaptığı itirazlar dikkat çekicidir. Kuran’ın eleştirileri iki grupta toplanabilir: Ona göre ne “*milli hakimiyeti*” ne de “*milli iradesi*” tabiatıta mevcut değildir. İrade ferdidir ve kişilere aittir. Kuran, millet kavramını reddetmez; ancak milletin onu oluşturan fertlerin üzerinde ve dışında ayrı bir iradesinin bulunmasını anlamsız bulur ve bunu doktrin içinden bazı filozofların görüşleriyle desteklemeye çalışır. İkinci itirazı ise bu prensibin bir uzantısı saydığı bu iradenin kullanımının yalnızca Meclis’e hasredilmesinin geçmiş dönemde yaşattığı “*olumsuzluklar*” ve Meclis’in hem iç, hem dış denetimden yoksun olmasıdır.⁴⁰⁶ Kuran, 1946 Fransız Anayasası’ndaki hükmü

⁴⁰² a.g.e., s. 46.

⁴⁰³ a.g.e., s. 20.

⁴⁰⁴ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 159-160.

⁴⁰⁵ “1961 Anayasası” <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> [Erişim 21.08.2019].

⁴⁰⁶ “Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 2, Kırkıncı Birleşim, 7.4.1961,” https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_/d00/c002/tm_00002040.pdf [Erişim 07.07.2019].

örnek göstererek İstanbul İlim Heyeti'nin hazırladığı taslağın ikinci maddesindeki “*Egemenlik Türk Milleti'nindir. Bu egemenliği Türk halkı kullanır.*” ifadesini olumlu bulmakta ve bu yolla Meclis'te parti çoğunluğuyla bu iradenin tekelleşmesinin önlenilebileceğini düşünmektedir.⁴⁰⁷ Burada kastedilen “milli irade” soyutlaması ve bunun temsilciler vasıtasıyla kullanılması prensibiyle, Meclis çoğunluğu sağlayarak hükûmet etme gücünü bulan bir partinin “milli irade”nin tezahürünü yalnız kendisinde görmesinin sakıncalı bulunmasıdır.

Bundan başka maddenin diğer unsurları ve formülasyonu üzerinde de uzun tartışmalar olmuştur. Anayasa Komisyonu sözcüsü Turan Güneş egemenliğin kullanılmasındaki “yetkili organlar”dan hangi organların kastedildiğini açıklarken: “*Anayasada hangi organlar gösterilmiş ve bunlara ne gibi yetkiler verilmişse bunlar verildiği ölçüde yetkilerini kullanacaklardır.*” açıklamasını yaparken egemenliğin kullanılmasının kimlere bırakılamayacağını açıkladığı devam ibarelerinin “*proletarya diktatörlüğünü savunanlara karşı konulduğunu*” ifade etmiş ve “*sosyal sınıf*” ibaresinin de “*sınıf*” olarak değiştirilerek belirginleştirilmesinin isabetli olacağını söylemiştir.⁴⁰⁸

Anayasa Komisyonu tarafından getirilen bu madde metninin ilk haline yapılan itirazların ve taleplerin ortak noktası ise “*Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir*” ibaresinin sonra gelen ibare ile birleştirilmeyerek müstakil bir cümle halinde va'z edilmesi isteği olmuştur. Verilen çeşitli önerelerden sonra komisyon bu maddeyi tadil etmiş ve verilen önergeler geri çekildikten sonra egemenlik ile ilgili dördüncü madde son şekliyle ve ittifakla kabul edilmiştir.⁴⁰⁹

Buna göre 1961 Anayasası “Birinci Kısım Genel Esaslar” başlığı altındaki bölümde

“Egemenlik” başlığı altında, 4. madde:

“*Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir.*”

⁴⁰⁷ “Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 2, Kırkıncı Birleşim, 7.4.1961,” https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_d00/c002/tm_00002040.pdf[Erişim 07.07.2019].

⁴⁰⁸ “Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 2, Kırkıncı Birleşim, 7.4.1961,” https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_d00/c002/tm_00002040.pdf[Erişim 07.07.2019].

⁴⁰⁹ “Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt:2, Kırkıncı Birleşim, 7.4.1961,” https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_d00/c002/tm_00002040.pdf[Erişim 07.07.2019].

Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.

Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz.”

şeklinde formüle edilmiştir.⁴¹⁰

1924 Anayasası egemenliğin kullanımını, yasama ve yürütme gücünü elinde toplayan TBMM’ye verirken, yargı hakkını bağımsız mahkemelere vermişti.⁴¹¹ Ancak bu defa 1961 Anayasası ile egemenliğin kullanımı “*yetkili organlar*” arasında paylaştırılmış; bunların içinde birine üstünlük tanınmamıştır. Böylece Anayasa’nın verdiği sınırlar içinde her organın kendine verilen sahada bu yetkisini kullanması hedeflenmiştir. Bu organları 1961 Anayasası içinde düzenlemeleri yapılan Millet Meclisi, Cumhuriyet Senatosu, Cumhurbaşkanlığı Makamı, Anayasa Mahkemesi ve askeri ve sivil yargı ile yüksek mahkemeler olarak sıralamak mümkündür.⁴¹² Ayrıca dönemin “faşist” ve “komünist” rejimleri ile arasına belirgin bir fark koymak için anayasanın kullanımının belirli “kişi”, “zümre” veya “sınıfa” bırakılamayacağı hükmü getirilmiştir. “*Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz.*” ibaresiyle de bu organların egemenlik yetkisini kullanması anayasa ile sınırları çizilmiş sahalarda mümkün kılınmıştır. Buna devlet yetkilerinin bir organdan diğer organa devredilmemesi de dahildir.⁴¹³ Bütün bu kayıt ve sınırlamaların, “kazuistik” denebilecek düzenlemelerin hedefinin 27 Mayıs 1960 Müdahalesi’ne sebep olduğu düşünülen siyasi ortamın tekrar yaşanmaması olduğu kabul edilebilir. Bu bakımdan 1961 Anayasası için “tepki anayasası” nitelemesi yapılmıştır.⁴¹⁴

Kişi hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesi ve teminat altına alınması, kuvvetler ayrımı ve Atatürk Devrimleri etrafında şekillendirilen, “*sosyal devlet*” prensibinin kabul edildiği 1961 Anayasası⁴¹⁵ bir “başlangıç” bölümü ile altı “kısım” altında oluşturulan “bölüm” başlıkları altında toplam 157 maddeden oluşan yapısıyla 1921 Anayasası’nın özel konumu bir yana, 1924 Anayasası’nın aksine hem madde sayısı; hem de madde içerikleri bakımından hacimlendirilmiştir.

⁴¹⁰ “1961 Anayasası” <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> [Erişim 21.08.2019].

⁴¹¹ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 190.

⁴¹² Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 157.

⁴¹³ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s.191.

⁴¹⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 377.

⁴¹⁵ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 183-184.

1961 Anayasası ile daha önceki Osmanlı-Türk anayasalarında mevcut bulunmayan bazı kurumlar ihdas edildiği gibi, daha önceki anayasalarda da mevcut olan bazı kurumlar da anayasa maddeleri haline getirilerek düzenlenmiştir. Bunlar yasama, yürütme ve yargı gücünün kullanımıyla ilgili kurumlardır. Buna göre örneğin Cumhuriyet Senatosu ilk defa olarak ihdas edilerek Türk hukuk ve siyasi sistemine dahil edilmiştir. 1961 Anayasası 70. madde ile Cumhuriyet Senatosu kurulurken, 71, 72 ve 73. maddeler ile de Cumhuriyet Senatosuna üye seçme hakkı, Cumhuriyet Senatosuna üye seçilme yeterliği ve Cumhuriyet Senatosu üyeliğinin süresi gibi hususlar ele alınmıştır. Yine Anayasa Mahkemesi 145 ve 146. madde ile ilk defa olarak kurulurken; 147. madde ile görev ve yetkileri, 148. madde ile yargılama ve çalışma usulü, 149'dan 152. maddeye kadar da dava hakkı, dava açma süresi ve diğer hususlar düzenlenmiştir.

“Ayrıntılı” nitelemesi yapılabilecek bu düzenlemeler ilk olarak 1961 Anayasası ile Türk hukuk ve siyasal sisteminin bir parçası olmuştur. Gerçi çift meclislilik Osmanlı-Türk anayasaları bir bütün olarak düşünülürse ilk olarak rastlanan bir uygulama değildir. Bilindiği üzere 1876 Kanun-i Esasi'si 60. madde ile 64. madde arasında Heyet-i Ayan'ın kuruluşunu, seçilme şartlarını, görev süresini, maaş durumlarını ve bu heyetin görevlerini hüküm altına almıştı. Tamamı padişah tarafından ve kaydı hayat ile atanan bu heyete, son madde ile Heyet-i Mebusan'dan gelen kanun tasarıları üzerinde bazı konularda mutlak veto yetkisi verilmişti. Bunlar: *“umur-ı diniyeye ve zat-ı padişahinin hukuk-ı seniyesine ve hürriyete ve Kanun-ı Esasi ahkâmına ve devletin tamamiyet-i mülkiyesine ve memleketin emniyet-i dahiliyesine ve vatanın esbab-ı müdafaa ve muhafazasına ve adab-ı umumiyye halel verir”* konular olarak sıralanmış; heyete, bu şartlardan birinin veya bazılarının mevcudiyeti durumunda ise *“mütalâasını ilâvesiyle ya kat'iyen red veyahut tadil ve tashih olunmak üzere Heyet-i Mebusana iade eder ve kabul ettiği lâyihaları tasdik ile makamı sadarete arzeyler”* denilerek bu surette yasama faaliyetinde oldukça kuvvetli bir pozisyon verilmişti. 1961 Anayasası'nda Cumhuriyet Senatosu'nun yasama üzerinde görev ve yetkisi, Heyet-i Ayan'a göre daha ölçülü tutularak en son noktada Millet Meclisi'ne üstünlük tanınmış (madde: 92); yüz elli senatörün genel oyla, onbeş üyenin doğrudan cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi öngörülürken; Milli Birlik Komitesi başkan ve üyeleri ile eski cumhurbaşkanları “tabii üye” kabul edilmiştir (madde: 70).

1961 Anayasası'nda "özerk kuruluşlar" olarak nitelendirilen üniversiteler ile radyo televizyon idareleri ve haber ajansları da düzenleme konusu olmuştur. Madde 120 ile üniversitelerin kurulması "Devlet eliyle ve kanunla" olmak şartına bağlanarak bunlara "bilimsel ve idari özerklik" tanınmıştır. 1971 yılında yapılan değişiklikle her ne kadar "özerklik" sıfatları korunmuşsa da bu özellikten kaynaklanan hak ve yetkileri sınırlandırılmış; nihayetinde bunlar ve bunlara bağlı fakülte kurum ve kuruluşlarda "*öğrenim ve öğretim hakkının tehlikeye düşmesi ve bu tehlikenin üniversite organlarınınca giderilememesi halinde*" Bakanlar Kurulu'nun bu idarelerin yönetimine el koyması ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Birleşik Toplantısı'nın onamasına sunulması öngörülmüştür.⁴¹⁶ Bu maddenin ilk halinde tanımlandığı ve hedeflendiği şekliyle "özerklik" başlıca hükûmet ve siyaset kanadından etki almamayı amaçlarken, bu defa 1971 öncesi gergin siyasi ortam ve öğrenci hareketleri bu sınırlandırmanın gerekçesi olmuştur.

Üniversiteden başka diğer bir özerk kamu tüzel kişisi ise radyo televizyon idareleri ve haber ajanslarıdır. Kanunla kurulması öngörülen bu idarelerin düzenlemesi madde 121 ile yapılmış; bu maddede 1971 yılında yapılan değişiklikle, bunların kamu tüzel kişiliği korunurken, "*özerklik*" ibaresi kaldırılarak, bunlarla ilgili "*tarafsızlık*" prensibi merkezinde düzenlemeler yapılmıştır.⁴¹⁷

Madde 111 ile düzenlemesi yapılan Milli Güvenlik Kurulu, başka bir isim altında daha önce mevcut iken, 1961 Anayasası ile Başbakan, Genelkurmay Başkanı, bazı Bakanlar ile Kuvvet Komutanları'ndan oluşan danışma organı niteliğindeki bir kurul olarak, ilk defa anayasa konusu yapılmış ve bu anayasa ile düzenlenmiştir.⁴¹⁸

Madde 129 ile oluşturulan bir başka kurum ise bir plana bağlanan iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı planlamakla görevli olarak, Devlet Planlama Teşkilatı'dır.⁴¹⁹

1924 Anayasası'nda milletin egemenlik hakkını yasama ve yürütme şubelerini eliyle kullandığı Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu defa yürütme açısından devre dışı bırakılarak, bu gücün cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu ve yürütme ile ilgili bazıları "özerk" diğer kurumlarca kullanılması amaçlanmıştır.

⁴¹⁶ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 147-149.

⁴¹⁷ a.g.e., s. 149.

⁴¹⁸ a.g.e., s. 144.

⁴¹⁹ a.g.e., s. 152-161.

1961 Anayasası'nda "Yürütme" bölümünde Bakanlar Kurulu ile beraber yürütme gücünü kullanması öngörülen cumhurbaşkanının seçilme şartlarında ve görev süresinde önceki anayasalara göre önemli değişiklikler yapılmıştır. Buna göre madde 95: *"Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce, kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış kendi üyeleri arasından, üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile ve gizli oyla yedi yıllık bir süre için seçilir; ilk iki oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, salt çoğunlukla yetinilir."*

Devam bentlerde ise:

"Bir kimse arka arkaya iki defa Cumhurbaşkanı seçilemez." ve *"Cumhurbaşkanı seçilenin partisi ile ilişkisi kesilir ve Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sıfatı sona erer."* hükümleri sevk edilmiştir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 29 Ekim 1923 değişiklikleri ile cumhurbaşkanı ile ilgili hükümleri madde 10 ile 12 arasında üç madde halinde düzenlerken, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üçüncü bölümde "Yürütme Görevi" başlığı altında madde 31 ile 45 arasında bu konuyu oldukça detaylı olarak düzenlemiştir. Ancak iki anayasada da madde 10 ve 31 birebir aynı cümle ve hükümleri taşımaktadır. Buna göre: *"Türkiye reisicumhurunun kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i riyaset yeni reisicumhurun intibahına kadar devam eder. Tekrar intibah olunmak caizdir."* hükümleriyle Meclis tarafından seçilen ve Meclis'in görev süresi sonunda görevi biten bir cumhurbaşkanı modeli öngörülmüştür. Seçilen cumhurbaşkanının parti ile ilişkisini kesme zorunluluğu bulunmadığı gibi seçilmek için özel bir Meclis çoğunluğu da öngörülmemektedir. Oysa 1961 Anayasası, cumhurbaşkanlığı için kırk yaş ve yüksek öğrenim yanında üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu şartlarını öngörmektedir. Önceki anayasalarda iki ve dört yıl olan Meclis görev süresi ile eşlenen cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıla çıkarılmış ve tekrar seçilme hakkı verilmemiştir. Bu hükümlerden "yedi yıllık" sürenin Meclis'in görev süresinin çok üzerinde olması durumu, madde 102 ile başbakanın parlamenter sistem gereği hükûmeti kurması için cumhurbaşkanı tarafından "atanma"sı olgusu ile birleşince 1961 Anayasası'nda cumhurbaşkanının sisteme "vaziyet etme" anlamında bir tür vesayet makamı rolü üstlendiği söylenebilir.

Yargı gücünün kullanılmasında “bağımsız mahkemeler” ve “bağımsız hakimler” görevli ve yetkili kılınmış; bunlara yargı yetkisinin kullanımıyla ilgili “emir ve talimat” vermemeye, “genelge” göndermemeye “tavsiye ve telkin”de bulunmama kuralı getirilmiştir. Ayrıca yasama, yürütme ve yargı organlarına “mahkeme kararlarına uyma zorunluluğu” ile bunları “değiştirmeme” ve “yerine getirilmesini geciktirmeme” kuralı getirilmiştir (madde: 132). Önceki anayasada hakimler için mevcut olan “azledilemez” kuralı korunmuş (madde: 133); daha önce var olan, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay ve Uyuşmazlık Mahkemesi anayasallaşırken (madde: 139, 140, 141 ve 142), Hakimler Yüksek Kurulu ve Anayasa Mahkemesi ilk defa olarak ve anayasa seviyesinde kurulmuştur (madde: 143 ve 145).

Ayrıca ilk defa olarak kurulan Anayasa Mahkemesi ile “*kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İç Tüzüklerinin Anayasaya, Anayasa değişikliklerinin ise Anayasada gösterilen şekil şartlarına uygunluğunu*”n denetlenmesi hedeflenmiştir (madde: 147).

Bu çereçevde “saf milli irade teorisi” karşısında bir “vesayet organı” niteliği ile belirginleşen Anayasa Mahkemesi konusuna ayrıca değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere yasaların hatta devlet işlemlerinin anayasaya uygunluk denetimine ilişkin her yargısal usül “*anayasa yargısı*” kapsamındadır. Bu kapsamda dünya anayasacılık tarihinde başlıca iki model öne çıkmaktadır: “*Yaygın ve merkezileşmemiş anayasa adaleti*” olarak Amerikan modeli ve merkezileşmiş tek bir yüksek yargı organı marifetiyle yani anayasa mahkemeleri ile bu denetimi yapan “*Avrupa modeli*”.⁴²⁰ Her ne kadar Osmanlı-Türk anayasalarının ilki olan Kanun-i Esasi’de anayasaya uygunluğun yargısal denetimi öngörülmemişse de, 117. madde ile gerektiğinde “*bir madde-i kanuniyenin tefsiri*” Kanun-i Esasi’ye karşılık geliyorsa bunun yapılması “*Heyet-i Ayana ait*” kabul edilmiştir.⁴²¹ Kuşkusuz bunu bir tür “siyasi denetim” olarak kabul etmek gerekecektir. 1921 Anayasası zaten özel şartlarda meydana getirilmiş kısa ve döneminin gereklerini yansıtan bir anayasa olduğu için kanunların anayasaya ile uyum sağlamadığı bir durum ve bunun çözümüne ilişkin bir madde sevkedilmemiştir. Daha önce bahsini ettiğimiz gibi

⁴²⁰ İbrahim. Ö.Kaboğlu, *Anayasa Yargısı- Avrupa Modeli ve Türkiye*, 4. Bs. (Ankara: İmge Yayınevi, 2007), s. 13-15.

⁴²¹ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 25.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ortadan kaldırılmamış olan veya fiili olarak Büyük Millet Meclisi'nin bir işlemiyle geçersiz kılınmamış olan Kanuni Esasi hükümleri 1921 Anayasası döneminde yürürlükte kabul edilmişti. Ancak kanunların anayasaya uygunluğunun “siyasi denetim”i ile görevli Heyeti Ayan'ın bu dönemde toplanması zaten söz konusu değildir. 1924 Anayasası ise madde 103'de iki fıkra halinde: “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz*” ve “*Hiçbir kanun Teşkilat-ı Esasiye Kanununa münafi olamaz*” hükümlerini taşımaktaydı.⁴²² Ancak “*münafi*” olduğunda bunun çözümünün ne olduğuna ilişkin bir hüküm sevkedilmemişti.

Bahsini ettiğimiz gibi Anayasa Mahkemeleri, yazılı anayasaların ortaya çıkmasıyla beraber ortaya çıkan, devlet organlarının, özellikle de yasama organının anayasaya uymasını hedefleyen bir yüksek mahkemedir. Öncesinde parlamentoların kendi içlerinden kurdukları özel bir komisyon marifetiyle gelecek kanun tasarılarını denetleme düşüncesi oluşmuştur. Sonra da Amerika Birleşik Devletleri öncülüğünde başlayıp yayılan başka bir uygulamada ise bu denetimin yargı marifetiyle yapılması esası kabul edilerek “*yargısal denetim*” öngörülmüştür. Burada tartışmalı olan husus yasama organı ile bu yüksek mahkemenin karşılıklı durumlarıdır. Bir tarafta yasama gücünü elinde bulunduranların egemenlik hakkı olarak gördükleri yasama tasarruflarının sınırlandırılmaması talebi, diğer yanda daha çok yargı çevrelerinden gelen anayasal ilkelerin yasama üzerinde de güçlü söz hakkı olan iktidarlarca zedelendiği iddiası bulunmakta ve bu iki görüş çatışmaktadır. Bu durumda birinci gruptakiler “*yargıç devleti*” iddiasında bulunurken, ikinci gruptakiler anayasal sınırların aşarak yasama hakkının kötüye kullanıldığını iddia etmektedirler.⁴²³

Birinci grubun iddialarını “*yargıçlar hükûmeti*”, “*müdahaleci yargı*”, “*yargı iktidarı*” (*judiocracy*) veya “*yargısal aktivizm*” olarak nitelendirenler de bulunmakta ve bu kavramlarla “*hukuku uygulamakla görevli yargıçların birtakım kişisel, siyasi veya felsefi referanslardan hareketle hukuk yaratmaya kalkışmaları*” kastedilmektedir.⁴²⁴

⁴²² a.g.e., s. 74.

⁴²³ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 199-200.

⁴²⁴ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 99.

1924 Anayasası “*hiçbir kanun Teşkilat-ı Esasiye Kanununa münafi olamaz*” (madde: 103) hükmünü taşımasına rağmen, bunun uygunluğunu denetleyecek bir anayasa mahkemesi kurmadığı gibi, denetimin genel mahkemelerce yapılmasının da önü açılmamıştır. Hatta bu anayasa döneminde Yargıtay, hakimlerin bir kanunun anayasaya aykırılığını incelemeye yetkili olmadıklarını ve bunu ileri sürerek kanunu uygulamaktan kaçınamayacakları içtihadında bulunmuştur.⁴²⁵ Yargıtay’ın kanunların anayasaya aykırılığının genel mahkemeler tarafından ileri sürülemeyeceği hükmü, Türkiye’de Amerika’daki gibi merkezi olmayan yaygın bir yargısal denetimi engellemiş gibi görünse de zaten 1924 Anayasası’nın 26. maddesi ile “*kavaninin tefsiri*” yani kanunların yorumu Yasama’ya tanınmış bir haktır.⁴²⁶

Böylesi bir tarihi ve hukuki arka plandan sonra 1961 Anayasası’nda madde 145 ile onbeş asıl, beş yedek üyeden oluşan bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Ayrıca Anayasa Mahkemesi asıl üyelerinden dördünün Yargıtay, üçünün Danıştay, birinin Sayıştay Genel Kurulları’nca, üçünün Millet Meclisi’nce, ikisinin Cumhuriyet Senatosu’nca ve diğer ikisinin de Cumhurbaşkanı’ca seçilmesi öngörülmüştür.⁴²⁷ Bu maddede dikkat çeken en önemli husus “milli egemenlik” ilkesinin en dolaysız yansıdığı yasama organı olarak Millet Meclisi’nin böylesi önemli bir mahkemenin onbeş üyesinden yalnız üçünü seçebilmesidir. Bu da “seçilmişlere/siyasilere güvensizlik” olarak belirginleşen 1961 Anayasası’nın hazırlanma ve varlık sebebiyle uyumlu bir tutumdur ve “vesayet” tanımlaması da⁴²⁸ zaten bunun için yapılmaktadır.

Böylece yasama ile görevli “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, “Millet Meclisi” ve Cumhuriyet Senatosu” olarak iki farklı kanattan oluşturularak (madde: 67) doğrudan “millet” tarafından seçilen “meclis” anlayışından uzaklaşmış, seçilmişlerden oluşan “Millet Meclisi”, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin yalnız bir kanadı seviyesinde bırakılmıştır. Oldukça detaylı düzenlenen “Kanunların görüşülmesi ve kabulü” başlığı altındaki 92. maddede tasarıların kanunlaşması aşamalı olarak düzenlense ve son kertede “Millet Meclisi” öne çıksa da; dar tutulmuş kriterlere göre seçilmişler,

⁴²⁵ Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 50.

⁴²⁶ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 109-110.

Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 56-57.

⁴²⁷ a.g.e., s. 163.

⁴²⁸ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 43.

Mehmet Güneş, “Bir Siyasal Rejim ve Demokrasi Uygulaması Olarak: Vesayetçi Demokrasi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2011), s.130.

atanmışlar ve “tabii üye” lerden oluşan Cumhuriyet Senatosu’nun (madde: 70 ve 72) yasama ile ilgili bir vesayet organı niteliği mevcuttur. Aynı niteleme Anayasa Mahkemesi için de yapılabilir.

1924 Anayasası egemenliğin kullanımında madde 4 ile düzenlenen “*Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegane ve hakiki mümessili olup millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder.*” hükmüyle Meclis’i egemenlik hakkının kullanımında münhasıran yetkili kılmış iken, 1961 Anayasası’nda “Egemenlik” başlığı altında yine 4. madde ilk fıkrada “*Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir*” diye başlanıp “*Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.*” denilmektedir. İkinci fıkra ise “*Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisini kullanamaz.*” hükmünü taşımaktadır. Böylece 1961 Anayasası’nda egemenliğin kullanılmasında hatta yorumlanmasında Meclis’in tekel gücü kırılmaktadır. “*Yegane ve hakiki mümessil*” olan Meclis’in yerine “yetkili organlar” gelmiştir. “*Yetkili organlar*” da egemenliği kendi tasarruflarına göre değil, “*anayasanın koyduğu esaslara göre*” kullanacaklardır. Zaten buradan da Meclis’in değil “*anayasanın üstünlüğü*” prensibine ulaşılmaktadır. Bu çerçevede Anayasa’da 8. maddenin başlığı “Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı” diye konulurken, madde içeriği de iki fıkra halinde “*Kanunlar anayasaya aykırı olamaz.*” ve “*anayasa hükümleri yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır*” şeklinde oluşturularak bu husus kuvvetli ifadelerle açıklanmıştır.⁴²⁹ Bu bağlayıcı hukuk kurallarına uymayı denetleyen organ olarak ise Osmanlı-Türk anayasal hareketleri içinde bir ilk olarak Anayasa Mahkemesi kurulmuştur.

“Meclis’in üstünlüğü” kavramının karşısına “anayasanın üstünlüğü” prensibini yerleştirmek ilk bakışta yadırgatıcı gelse de 1924 Anayasası’nda madde 103 ile kanunların Anayasa’ya aykırı olamayacağı hükmünün, yine aynı anayasadaki madde 26 ile Meclis’in kanunları yorumlama tekeli elinde tutması karşısında etkisiz kalması 1960 Anayasası’nı hazırlayanları “*Anayasanın Üstünlüğü ve Bağlayıcılığı*” başlığı altında değindiğimiz 8. maddeyi hazırlamaya sevk etmiştir. Tanör, bunu 1924

⁴²⁹ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, s. 195.
Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 110-111.

Anayasası'nda “ulusal devletin kurulması” esas alınırken, 1961 Anayasası'nda “siyasal demokrasiyi kurma” ve korumanın esas alınmasına bağlamaktadır.⁴³⁰ Dönem ile ilgili literatürde bazı yazarlar “demokrasinin sayı çoğunluğu ile oynanacak bir nevi canbazlık” olmadığı ve “sayı çokluğunun egemenlik olmadığını ve egemenliğin kullanılma şeklinin anayasada çizilmiş bulunduğu” gerekçeli ihtarlarla “aydınlara” özel bir misyon yüklemişlerdir. Aksi durumun “Niteliği eriyen Devlet'in kolayca ve hatta kendiliğinden ortadan kalkması” ile sonuçlanacağını ihtar eden bu görüşün⁴³¹ 1961 Anayasası'na şekil veren siyasal felsefeyi de ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Egemenlik bahsinde 1961 Anayasası'nda diğer bir farklılık ise daha önce sözünü ettiğimiz üzere “Egemen Güç” olarak devletin “iç egemenlik” anlamında kendini sınırlamaya tabi tutmuş olmasıdır. Madde 2'de “Cumhuriyetin nitelikleri” başlığı altında: “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve ‘Başlangıç’ta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” hükmü ile “insan hakları” ve “hukuk devleti” bağlamında “iç egemenlik” bizzat egemen'in kendisi tarafından kısıtlanmıştır.⁴³²

“Dış egemenlik” bağlamında ise önceki bölümde bahsini ettiğimiz üzere TBMM tarafından kabul edilen ve 24 Ağustos 1945 tarih ve 6092 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan “Sanfransisko’da 26 Haziran 1945 tarihinde yapılmış ve imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Andlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı Statüsünün onanması hakkında kanun”a göre Türkiye’nin “dış egemenlik” hakkı yine kendisi tarafından “otolimitasyon”a tabi tutulmuştur. Uluslararası antlaşmalar ile anayasanın karşılıklı durumu konusunda 1924 Anayasası'nda bir hüküm olmamakla birlikte bu antlaşma ile vuku bulan “dış egemenlik” konusundaki sınırlama bu defa, “Silahlı kuvvet kullanılmasına izin verme” başlığı altında madde 66’da “Egemen Güç” olarak devletin savaş ilan etme hakkı “Milletlerarası hukukun meşru saydığı haller” ile sınırlanmış ve bu hak, iki kanatlı Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin her iki

⁴³⁰ Bülent Tanör, *İki Anayasa -1961 ve 1982*, 3. Bs. (İstanbul: Beta Yayınları, 1994), s. 19-21.

⁴³¹ Bülent Nuri Esen, “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXV, S. 1-2, (1968), s. 45-47.

⁴³² Mustafa Koçak, *Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi*, Devlet ve Egemenlik, s. 223-224.

kanadının birlikte verecekleri bir karara bağlanmıştır.⁴³³ Burada da “dış egemenlik” bakımından bir sınırlama varsa da bu ihtiyari olarak kabul edilen “milletlerarası hukuk”un yansıması olarak söz konusudur. Teorik olarak devletin kendini bununla kayıtlı saymaması mümkündür. Burada da kendi kendine yapılan bir sınırlamadan yani “otolimitasyon”dan bahsetmek mümkündür.

Sonuç olarak 1961 Anayasası iktidarın tek elde toplanmasının 27 Mayıs öncesi siyasi ortamın başlıca sebebi olduğu kanaatiyle, egemenliğin kullanımını devletin çeşitli organları arasında dağıtarak ve organların birinin diğerine üstünlüğünü de sağlamayarak egemenliğin kullanımını mümkün olduğu kadar yatayda kompartmanlara bölmüştür. Kamu tüzel kişiliğine sahip ve daha önce de var olan Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Uyuşmazlık Mahkemesi gibi kurumlar Anayasa seviyesinde düzenlenerek pozisyonları güçlendirilirken, Hakimler Yüksek Kurulu ve Anayasa Mahkemesi ilk defa olarak ve anayasa seviyesinde kurulmuştur. İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma ise bir planlama konusu yapılarak bununla ilgili Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.

Egemenliğin, yasama ve yürütmeyi kuvvetli bir şekilde kendinde toplayan, kanunları yorumlama yetkisini de elinde bulunduran Meclis’ten alınarak bu şekilde dağıtılması bazı yazarlarca “*kuvvetlerin dağıtılması ve birbirlerine dengeletilmesi, egemenliğin ve iktidarın kullanılmasının paylaştırılması*” şeklinde vasıflandırılmış; totalde ortaya çıkan tablo ise “*bölüşürülmüş egemenlik*” olarak tanımlanmıştır.⁴³⁴

Bahsini ettiğimiz kurumlar, milletin egemenlik hakkını kullandığı yasama, yürütme ve yargı gücü ile ilgili alanlarda görevli ve yetkili kılınmıştır. Böylece daha önce egemenliği kullanan başlıca kurum ve makamlar olan Meclis, Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu ve mahkemelerin bu görev ve yetkileri, bazen yatayda bölünmüş, bazen de bunların üzerinde denetlemek, kontrol etmek, planlamak ve danışmanlık yapmakla görevli kurumlar oluşturularak “vesayet düzeni” de denilen yapılanma oluşturulmuştur.⁴³⁵

⁴³³ a.g.e., s. 225.

⁴³⁴ Bülent Tanör, *İki Anayasa-1961 ve 1982*, s. 23.

⁴³⁵ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s.43.

Mehmet Güneş, *Bir Siyasal Rejim ve Demokrasi Uygulaması Olarak: Vesayetçi Demokrasi*, s.130.

1961 Anayasası ile 1924 Anayasası'nın aksine artık egemenlik münhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılmamaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Milleti'nin egemenliğini "eliyle" kullandığı "*yetkili organlar*"dan yalnızca biridir.⁴³⁶

⁴³⁶ Mümtaz Soysal, *Yüz Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 71.
Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 394.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı-Türk anayasaları söz konusu olunca, egemenlik anlayışının önce iki ayrı kaynaktan beslendiği, Osmanlı siyasi ve hukuki düzeninin belli bir aşamadan sonra Batı ile temas etmesi sonrasında, bu iki kaynaktan beslenen ve kendi özgün yorumuna ulaşan egemenlik anlayışına bu defa Batılı öğelerin girmeye başladığı söylenebilir. Ancak ilk anayasanın şekli olarak Batılı dahi olsa içerik açısından çok büyük ölçüde kadim üzre olduğu da söylenenebilir. O halde kadim anlayışa vücut veren bu iki anlayışa yakından bakıldığında bir yanda Türklerin Müslüman olmadan önceki devlet ve hakimiyet anlayışları, diğer yanda Müslümanlığın kabulünden sonraki egemenlik anlayışının etkili olduğu görülecektir.

Egemenlik anlayışlarını kadim Türk geleneğine dayandıran, hatta II. Murad döneminde şartların da zorlamasıyla buna uygun bir siyasi söylem düzeni oluşturan Osmanlı siyasi erki, diğer yandan en başından beri İslami kurallar çerçevesinde hareket etmeye çalışmış, gerek komşularıyla ilişkilerini, gerek siyasi, sosyal ve ekonomik düzenini bu çerçevede kurmuştur. Osmanlı Beyliği herşeyden önce bir uç beyliği olarak “gaza beyliği”dir ve gayrimüslim toplulukların yaşadığı topraklarla sınırdış olmasının verdiği avantajla aktif bir şekilde yürüttüğü “gaza” faaliyetleri ile diğer Anadolu beylikleri arasından öne çıkmayı başarmıştır. Bu husus teorik olarak diğer beyliklerle aynı düzlemde olmasına hatta görece daha yeni bir siyasi teşekkül olmasına rağmen Osmanlı Beyliği’ne avantaj sağlamış, Bizans’a ve bağlı tekfurlara karşı kazanılan her başarı meşruiyet zeminini de güçlendirmiştir.

Her halükarda Osmanlı egemenlik anlayışında hükmetme hakkı Tanrısal bir kaynaktan gelmektedir. Bu kaynak İslam öncesi dönem adlandırmasıyla o hanedana verilmiş bir “kut”tur. İslami dönemde de yine bu hak Tanrısal bir kaynağa dayanmaktadır. Osmanlı padişahları kendilerini “nizam-ı alem” ile yükümlü görmüş; “han”, “hakan”, “Hüdavendigâr”, “hünkar”, “sultan” gibi unvanların yanısıra “gazi”, “sultan-ül guzat”, “emir-el müminin”, “sultan-ül guzat ve’l mücahidin”, “halife-i müslimin”, imam-ül müslimin” gibi dini niteliği ağır basan unvanlar da

kullanmışlardır. Bu anlayış, hakimiyet hakkının Tanrısal bir kaynağa bağlanmasıyla doğrudan ilgilidir.

Bu anlayış içinde Osmanlı Devleti yüzyıllarca merkezde aynı hanedandan padişahın bulunduğu, çoğunlukla tahtın padişah babadan şehzade oğula, hatta büyük şehzade oğula, sonradan hanedanın yaşça en büyük ve akıl sağlığı yerinde şehzadesine geçtiği bir usülle idare edilmiştir. Padişah yasama ve yürütme gücünü elinde bulundurur, divana bizzat başkanlık ettiği dönemlerde de gerektiğinde üst mahkeme niteliğine bürünen bu heyetin başı olarak yargı faaliyetine katılırdı. Ancak teorik olarak yargı padişah tarafından kendilerine berat verilen kadılar tarafından, ordu ve askerlikle ilgili konularda kadıaskerler tarafından yürütülürdü. Padişah, devleti şahsında temsil eder, müslim ve gayri müslim tebaanın devlet reisi ve özellikle yükselme ve sonraki dönemlerdeki kabülle tüm müminleri halifesidir. Ordu'nun ve toplumun düzeninden o sorumludur. Aynı zamanda sistemin merkezinde ve önemli bir teşkilat olan Ordu'nun da başkomutanıdır. Seferlere bizzat çıkar. İlerleyen dönemlerde seferlere çıkmadığı zamanlarda “serdar-ı ekrem” sıfatıyla sadriazamı bu işle görevlendirir.

Padişaha devlet aygıtının yönetiminde en büyük yardımcı O'nun vekil-i mutlakı olan sadriazamıdır. Sadriazam aynı zamanda en üst düzey bir danışma ve icra organı olarak padişahın bütün yönetsel işlerde yardımcısı olan “divan” teşkilatının da üyesidir.

Divan üyeleri bir istisna dışında merkezde ikamet eden ve “vezaret” payesi bulunan vezirlerden oluşurdu. Bu üyeler kuruluş yıllarında çoklukla Türkçe konuşan ahali içinden ve toplumla organik bağı olan ricalden oluşurken; Fatih ve sonrasında, devşirme kökenli, küçük yaştan itibaren bizzat Saray'da padişahların gözetiminde uzun ve disiplinli bir eğitimden geçtikten sonra farklı devlet görevlerine atanıp görev yapan ricalden oluşmaya başlamıştır. Hukuksal statüsü tartışmalı, çoklukla Balkanlardaki Hristiyan topluluklardan seçilerek bir kısmı Yeniçeri Ocağı'nın ihtiyacı, yetenekli bulunarak Saray okulu Enderun'a alınanlar da Saray'ın ihtiyacını karşılamak üzere istihdam edilen bu nüfustan özellikle yüksek devlet görevinde bulunanların gerek görüldüğünde “siyaset edilerek” hayatlarına son verilmesi ise tartışmalı bir husustur. Bunun yanında sık sık rastlanan, “kardeş katli” veya Osmanlı Hanedanı'nın erkek üyelerinin katli, teorik olarak bir mahkeme kararı veya konuyla

ilgili genel bir prensip gösteren “fetva” ile olması gerekirken çok defa bu göz ardı edilmiştir. Devlete isyan başta olmak üzere bazı fiillerin karşılığı olarak bu tür bir uygulamanın meşruiyeti söz konusu olabiliyorken; böyle bir emarenin dahi bulunmadığı durumlarda veya temyiz kudreti kazanmamış küçük yaşta şehzadelerin karşılaştıkları uygulamalardaki hukuki durum önemli bir sorun alanı teşkil etmiştir. Bu konu, tezimiz açısından Osmanlı Devleti’nin şeri/İslami bir hukukla mı veya ikili bir anlayışla, şeri ve örfi hukukun aynı anda farklı alanlarda uygulandığı bir anlayışla mı idare edildiğini belirlemek açısından önem arz etmektedir.

Bazı yazarlar tarafından birbirlerine paralel iki ayrı hukuk sisteminin aynı anda geçerli olduğu ve “kul” aslından devlet görevlilerinin yargılanmadan “siyaset edilerek” hayatlarına son verilmesinin örfi hukuk ile açıklanabileceği ileri sürülse de İslam hukuku açısından örfi hukuk, şeri olarak üzerinde herhangi bir hüküm bulunmayan veya çerçeve hükmün mevcut olup içeriğinin devlet reisine bırakıldığı alanlarla sınırlıdır. İnsan hayatı gibi önemli bir konuda hükümlerin örfi hukuk ile verilmesi problemlili bir husustur. Osmanlı siyasal düzeninde bu çelişkinin farkına varılarak örneğin Fatih Kanunnamesi’nde “kardeş katli”nin “ekser ulemanın tecvizi”ne dayandırılması İslam hukuku açısından meşru bir temele dayanma çabasıyla ilgilidir. En azından meşruiyetin kaynağının nerede arandığı bellidir. Bu çerçevede bu tür uygulamaların iki ayrı egemenlik anlayışının sonucu olmadığı, ancak İslam hukuku açısından da bir “zorlama” olduğu kabul edilebilir. Bu, egemenlik anlayışının eski Türk geleneğinden ve İslam dininden kaynaklandığı şeklindeki kabul ile bir çelişki oluşturmamaktadır. Egemenlik anlayışında bu iki kaynağın esasen birbirini tamamlaması veya ilkinin ikincisinin formunu alması söz konusudur. Bunda bir çelişki yoktur. Ancak dini hukuk açısından tamamen ve baştan yasaklanan bir uygulamanın örfi hukuk ile açıklanması, dini hukukun zaten örfi hukukun sınırlarını belirlemiş olması karşısında geçersiz kalmaktadır. Bu durumda bu tür uygulamaların Osmanlı Devleti’ni dindışı bir hukuk alanına da dahil edemeyeceği kanaatindeyiz. Bu durumda Osmanlı hukuk sistemi bakımından en tatmin edici açıklama; dini hukukun geçerli olduğu, ancak sınır zorlamalarının da görülebildiği bir hukuk pratiği şeklinde olabilir. Bu konuda, “olan” ile “olması gereken” ayrımı veya böyle bir düallite var kabul edilse dahi örfi hukukun yine de dini hukuka dayandırılmak istenmesi açıklayıcı olabilir. Ontolojik olarak böyle bir

düalitenin Osmanlı yönetici zümresinin düşünce dünyasında olduğunu söylemek zordur. Bu durumda ancak dışarıdan veya bugünden yapılan bir gözlemle böyle bir sonuca ulaşıldığı ise bir başka açıklama olabilir.

Osmanlı Devleti'nde egemenlik hakkını en üst seviyede kullanan padişahın, bu hakkın kullanılmasında sınırlanıp-sınırlanmadığına bakıldığında, devlet veya onu temsil eden bir organ eliyle yapılmış bir sınırlamaya tabi olmadığı görülür. Bu görünüş olarak mutlak bir hakimiyet izlenimi vermektedir. Ancak fiili olarak şeri hukukun çizdiği sınırlar adeta padişahın da sınırlarıdır. Kendini bu hukukun uygulanmasından sorumlu gören ve eğitim tekeli elinde tutan ulema sınıfı geç dönemlere değin Yeniçeri Ocağı ile ittifak halinde klasik Osmanlı sisteminin önemli bir bileşeni pozisyonundadır. Şeri hukuk devlet tarafından türetilmiş veya kodifiye edilmiş bir hukuk değildir. Mecelle ve bunu takip eden Hukuku Aile Kararnamesi gibi sınırlı bazı düzenlemeler bu hukuktan yararlanılarak oldukça geç dönemlerde yapılmışlardır. O halde İslam hukukçularının belirli metotlarla yorumlayarak ürettikleri hukuk, İslam hukuku veya şeri hukuk adını almıştır denilebilir. Kökeninde ve merkezinde nasslar bulunan bu hukuk, şahsi itikat ve ibadetlerden başka, şahsi hukuk, aile, borçlar, ceza, ticaret gibi alanlarda toplumla ve devletle ilgili hükümleri de ihtiva eder. Kadılar iç hukuk bakımından bu kurallara uygun hüküm verirler ve bu padişah dahil herkesi bağlar. Ancak kamu hukuku veya devletin iç işleyişi ile tebaa veya şahıs arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk dalının veya hukuk anlayışının sözünü ettiğimiz hukuk branşları kadar işlenip yetkinliğe kavuşturulduğu söylenemez. Kutsal Kitap'ta ve Hazreti Peygamber'in hayatında bu konuda hüküm çıkarılacak örnekler bulunmakla beraber değindiğimiz gibi bu hukuk dalı ihtiyaca binaen işlenip detaylandırılmış değildir. Bunda İslamiyet öncesi dönemlerden gelen güçlü hükümdar figürünün de rolü olmalıdır. Örneğin müsadere ve kardeş katli bu tür bir problemlili alana işaret etmektedir. Osmanlı toplumu şeri hukukla açıklanması zor bu tür konularla son dönemlere kadar yüzyüze kalmıştır. Bu belirsizliklerin yanında hükümdarların mizacına göre, uyulması beklenen şeri hukukun alanının da zorlanması özellikle ilerleyen dönemlerde keyfilik yakınmalarına konu olmaya başlamıştır. Bunda Avrupa devletlerinde başlayan "güçler ayrımı", "anayasacılık" hareketleri gibi siyasal hareketlerin de etkisi olmuştur. Egemenlik artık monarktan halka veya ulusa doğru geçmektedir. Osmanlı Devleti yönetici elitinin bu kavramlara

yabancı olması bir yana, sanayileşmenin getirdiği güç dengesinin bozulması ve üretim patlaması, artan ulaşım ve seyahat imkanları, Avrupa ülkelerine gönderilen öğrenciler, buradan gelen gezginler, Avrupalı daimi elçiler ve yabancı okullar büyüğü bir Avrupa imgesi sunmaya başlamış; Osmanlı eliti ise böyle bir ortamda, anayasa, kuvvetler dengesi, hürriyet gibi kavramlarla tanışmıştır.

Osmanlı ve Batı dünyası arasında etkileşim çok daha eski ve karşılıklı olmasına rağmen 18. Yüzyıl ilk çeyreğinde 28 Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahati ve sonrası, artık yeni bir düzleme işaret etmektedir. Bu dönemde Batı'dan yapılan ilk iktibaslar daha çok askeri ve mimari alanlarda olmuştur. Hatta İstanbul, “Osmanlı Barok Mimarisi” veya “Türk Barok Mimarisi” diye de isimlendirilen bir mimarlık üslubuyla bu dönemde tanışmıştır. 18. yüzyılın ikinci çeyreğine rastlayan bu güçlü etkilerden sonra aynı ölçüde bir siyasi ve hukuki etkilenme için bir yüz yıl daha beklemek gerekecekti.

Böylece Osmanlı Sarayı'nın Batılı mimari, sanat ve tüketim ürünleri ile tanışması çok daha erken iken, yaklaşık bir asırlık bir gecikmeyle bazı siyasi kavramlar ve kurumlar Osmanlı siyasal ve düşünsel dünyasına girmeye başlamıştır. Matbaanın aktif olarak kullanılması, gazeteler, halkın geneline hitap eden edebi türlerin doğması ve ortak bir dil üslubunun oluşmaya başlaması en azından paçiyatahta bir tür “kamouyu” oluşmasıyla sonuçlanmıştır. İmparatorluğun en büyük şehri olarak İstanbul'un Batı ile iletişime açık, canlı bir sosyal, ticari ve düşünsel ortama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yunan İsyanı'ndan sonra yabancı ülkelerle ilişkilerde dil bilgilerinden yararlanan Grek asıllı “dragoman”ların istihdamına son verilerek, artık Bakanlıklar şeklinde teşkilatlanan Babıali içinde “Tercüme Odası” adıyla bir daire örgütlenmesi ve burada alaylı usülle dil öğrenilmesi ve de daimi elçiliklerin tekrar açılması, bu işlerle memur kılınmış Babıali bürokrasisini de Batı dünyasına yaklaştırmıştır. Batı ile artan ilişkilere paralel, buralardan yetişmek ve dil bilmek yükselmenin anahtarı olmaya başlamış; 19. yüzyıl boyunca devletin kaderi üzerinde söz sahibi olan devlet adamları buralardan yetiştiği gibi, padişahın egemenlikle ilgili tasarruflarını yazılı ve kuvvetli belgelerle sınırlama düşüncesi de bunlardan gelmiştir.

Şeri hukuk teoride padişahı da bağlamaktadır. Pratikte ise özel hukukun aksine devletin iç işleyişi ile devletin tebaa ile ilişkisi hakkında genel prensipler dışında

ayrıntılı hükümlerin bulunmaması sebebiyle bu ilişkide sınırlar belirsiz kaldığı gibi, bu ilişki hükümdarın şahsına ve o anki güç dengesine bağlı olarak gel-gitli bir seyir izlemiştir. Üstelik Doğu dünyasına yüzyıllardır hakim kuvvetli hükümdar figürü buna uygun bir toplumsal kültürle de bütünleşmiştir. Konu aslında hem hükümdarın gücünün kuvvetli bir yazılı belge ile sınırlandırılması; hem de devlet içinde buna uygun bir güç mimarisinin oluşturulmasıdır. Tek başına yazılı bir belge, ne kadar kuvvetli ifadeler kullanılırsa kullanılsın buna uygun bir güç yapılanması oluşturulmadığı ve toplumsal destek oluşturulmadığı takdirde Sened-i İttifak örneğinde görüldüğü üzere sonuç bakımından kalıcı olmayacaktı. Konumuzu aşmakla beraber bunlar aslında böyle bir düzen oluşturma için “iç şartları”dır. Bunların dışında “dış şart” olarak da devletin ve toplumun “kendine yeterlik” olarak ifade edebileceğimiz bir kudret noktasına ulaşmış olması ve hariçten gelecek müdahalelerden masun olması da gerekir.

Sonuç olarak bahsini ettiğimiz bu arayışlar Osmanlı-Türk anayasal hareketlerinin de çıkış noktasıdır. Ancak bu arayışlar toplumdaki yüzyıllardır yerleşik kabüllerin aksine düzenlemelerle değil, çoklukla buna paralel düzenlemelerle sonuçlanmıştır. Tanzimat ve Kanun-i Esasi düzenlemeleri devlet iktidarını sınırlayan hükümler içererek şahsi hak ve hürriyetlerle ilgili korunaklı alanlar oluşturmaya çalışırken, ikincisi bunların yanısıra hem maddi hem de şekli olarak anayasa hüviyetiyle devlet yapılanmasını ve devlet organlarının karşılıklı konumunu düzenlemiştir. Bu iki temel belgenin hatta sonrasında gelen 1909 değişikliklerinin bazı itirazlar olmakla beraber devletin temel kabüllerine veya “şer-i şerife” uygun olmadığını söylemek zordur. En azından düzenlemeyi yapanların buna özellikle dikkat ettiği anlaşılmaktadır.

Sened-i İttifak bir yönüyle Osmanlı-Türk Anayasal Hareketleri’nin de başlangıcı kabul edilebilir. Bu belge ile Osmanlı padişahının değindiğimiz teorik kayıtlara rağmen mutlak olan gücü, “ayan” denilen nüfuzlu derebeyleri ile bazı prensipler üzerine anlaşıp devlet ricalinin ve padişahın bu prensiplere uyulacağına bizzat yemin ederek şekillendirdirmesiyle oluşan karşılıklı bir taahhütname ile sınırlanmaktadır. Bu belge şekli olarak anayasa değilse de içerik olarak sınırlayıcı ve güç dengesi oluşturu mahiyettedir. Ancak değindiğimiz gibi içeriğinin hayata geçirilmesi ve sürdürülmesi için gereken güç mimarisi mevcut olmadığı gibi toplumsal destek de mevcut değildir. Esasında Osmanlı ve Türkiye toprakları

üzerinde “toplum” siyasi bir özne olarak henüz ortaya çıkmış da değildir. Değindiğimiz “kamuoyu” olma durumu daha çok toplumun büyük şehirlerde yaşayan azınlık ve eğitilmiş kesimi için söz konusu olmuştur. Bu yapılanma içinde Babıali bürokratları da Osmanlı modernleşmesinin ve anayasal hareketlerinin itici gücü olmuştur. Mustafa Reşid Paşa, Keçecizde Mehmed Fuad Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa, Mithat Paşa, Ziya Paşa hatta Namık Kemal Bey bu açıdan bürokratik ve siyasi modernleşmenin muharrik kuvvetlerinden olmuş; hatta bu ricalin büyük bölümü anayasal hareketlerin de başlatıcısı olmuştur. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı Mustafa Reşid Paşa ile, Islahat Fermanı Mehmed Emin Âli Paşa ve Mehmed Fuad Paşa ile Kanun-i Esasi başta Mithat Paşa olmak üzere Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey ile anılmaktadır.

Bu çerçevede Nizam-ı Cedid ve II. Mahmud reformları bir yana siyasi ve toplumsal düzen ile ilgili ilk ciddi teşebbüs Tanzimat ile olmuştur. Hemen öncesinde de II. Mahmud’un Meclis-i Ahkam-ı Adliyyesi, küçük bir kurul halinde Sultan’ın bir tür yasama ve denetleme meclisi olarak faaliyete başlamıştı. Değindiğimiz gibi Tanzimat Fermanı, “*dayanılmaz bir istibdad*” dan yakından ve “*değişmez esalara dayanan bir iç idare*” arzulayan Mustafa Reşid Paşa’nın gayretleriyle hazırlanmış; “*mal, can ve namus güvenliği*”, “*vergi adaleti*”, “*askere alınma şekli ve hizmet süresi*” konularında prensipler ortaya koyan, ferman formunda, tek taraflı bir belge olmuştur. “Kuruluşundan beri Osmanlı Devlet’inin “şer-i şerife” uygun davranılması sebebiyle devletin güçlü olduğu ancak çeşitli sebeplerle yüz elli yıldır buna bağlı kalmamış olduğu için eski kuvvetin kaybedildiği” ifadeleriyle başlayan ferman bahsini ettiğimiz konular başta olmak üzere kanunlara uyulması ve uymayanlara rütbeye bakılmaksızın yaptırımlar uygulanması ve rüşvetin önlenmesi konularında hükümler içerir. Bu belge padişah, devlet ricali ve tebaayı bağlamaktadır. Ancak asıl hedef “devletlü” kesiminin yapacakları kanunlar ve uygulamaların belli esaslara bağlanmasıdır. Bunun anayasacılık hareketindeki karşılığı ise iktidarın sınırlandırılmasıdır. Padişah, teorik olarak şer-i şerifle sınırlı, pratikte şartlara göre mutlak olabilen egemenlik hakkını kendi eliyle maddi bir hukuk normuyla sınırlamakta ve “devlet” ve “devletlü”lerle “tebaa” arasındaki sınırları belirlemeye çalışmaktadır. Hükümdar yürütme (icra) ve yasama (teşrii) gücünü henüz elinde bulundurmakta, ancak bu güçlerini keyfi kullanmama sözü vermektedir. Bu söz

verme manevi ağırlığı olan bir yemin eşliğinde yapılmaktadır. Ancak bu söz veya yemin tutulmazsa ne yapılacaktır? Nasıl bir mekanizma ile fermanın gereğinin kontrolü ve gereği yapılacaktır? Bunların cevabı olmadığı gibi fermanı çıkaran Sultan Abdülmecid'in halefi Sultan Abdülaziz dönemi, devlet gücünü fiili olarak kullanmaya başlayan Babiali ve Padişah'dan "baskı" ve "keyfilik" şikayetlerinin olduğu bir dönem olmuştur.

Sultan II. Mahmud'un şahsındaki güçlü hükümdar figürü yerini, bakanlıkların ve meclislerin kurulması sonrası güçlü Babiali'ye bırakmış ve şikayetlerin hedefi sadriazam Âli Paşa olmuştur. Paşa'dan sonra ise bu defa Sultan Abdülaziz'den şikayet edilir olmuştur. Bu seneler içinde Payitahtta dar bir ekip hareketi olarak başlayan "Yeni Osmanlılar" hareketinin faaliyetleri ve özellikle Namık Kemal Bey'in sürgünde Hürriyet Gazetesi'ni, sonra başkente gelerek etkili bir muhalefet odağı olan İbret Gazetesi'ni çıkarması, son çıkardığı gazete ile de "vatan", "hürriyet", "hakimiyet-i milliye", "medeniyet", "terakki" kavramları etrafında "istibdad" aleyhine yayınlar yapması ve bu temalar etrafında yazdığı popüler piyesler ile belli bir "kamuoyu"nun oluştuğu anlaşılmaktadır. Namık Kemal'in düşünceleri dönemi için özgündür ve bunlar, devletin ve toplumun gelenekten gelen temel kabülleriyle bağdaştırılmaya çalışılarak yapılmaktadır. Bu şartlar altında öteden beri Kanun-ı Esasi ilan edilmesine taraftar olan başarılı bir Tuna ve Bağdat valiliği geçmişisi olan Midhat Paşa, Kanun-ı Esasi'nin ilan edileceği bir ortam aramaya başlamış ve Şehzade Murad Efendi ile temas halinde olunmuştur. Aralarında Padişah'a muhalif olma dışında fikir birliği olmadığı düşünülen dar bir üst düzey ricalin içinde olduğu bir ekip alınan tartışmalı bir hal fetvası ile harekete geçmiş ve askeri güç kullanarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine Sultan V. Murad'ı tahta cülus ettirmiştir. Ancak Sultan V. Murad ile çalışılamayacağının anlaşılması üzerine de bu defa Kanun-ı Esasi'yi ilan etme vaadi alınan Şehzade Abdülhamid Efendi, tahta Sultan II. Abdülhamid adıyla cülus ettirilmiştir. Şartlar içte Kanun-ı Esasi'yi ilan etmek için hazır hale getirilirken, diğer yandan Balkanlardaki isyanlar ile uğraşmakta bu bölgelerde artan Rus nüfuzu dizginlenmeye çalışılmaktadır. Buralarda yapılacak düzenlemelerin görüşüldüğü İstanbul'da toplanan uluslararası bir konferans sırasında da 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi ilan edilerek hem uzun yıllardır tasarlanan "meşrutî" yönetime geçilmesi, hem de artık hakları temiant

altında olan Balkan milletleri lehine istenen düzenlemeleri gereksiz kalacağı için bu yönde verilecek tavizden ve Rus baskısından kurtulmanın hesabı yapılmıştır.

Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti'nin de ilk anayasası olarak da bilinen Kanun-ı Esasi yürürlüğe girmiştir. Kanun-ı Esasi geleneksel padişah figürünün hak ve yetkilerine önemli bir sınırlama getirmemiş hatta bu yönüyle Batı'da bazı gazetelerde “anayasal despotizm” nitelemesiyle karşılaşmıştır. Bu anayasa, anayasanın üstünlüğü (madde: 115) ilkesine, devlet organlarının kuruluşu ve görevlerine, temel hak ve hürriyetlere yer vermesine ve anayasa şekil şartları taşımasına rağmen “kuvvetler ayrımı” prensibi esas alınarak düzenlenmiş değildir. Bu sebeple bir anayasadan beklenen sonucu vermekten henüz uzaktır. Ancak “sınırsız” gibi görünen hükümdarın ve devletin gücünün yazılı ve somut hukuki normlar ile belli ölçülerde sınırlandırılması önemli bir aşama olmuştur. Bu çoklukla tebaanın hakları düzenlenirken yapılan dokunulamaz alanların oluşturulması üzerinden yapılmıştır.

Egemenlik hakkı konusunda bir hüküm bulunmamakla beraber gelenekten gelen padişahın mutlak konumu yazılı olarak tekrar edilmiş; icra kuvvetinin kullanılmasında padişah merkezde yer alırken Vükela-yı Devlet (Meclis-i Vükela/Bakanlar Kurulu) icra ile ilgili faaliyetlerinde, ona ikinci dereceden yardımcı tayin edilmiştir. Mebusan Meclisi ise padişah, padişah tarafından belirlenen Heyet-i Ayan ve Şura-yı Devlet tarafından sınırlandırılmış olarak yasama gücü üzerinde egemenliğin kullanımına kısmen ortak edilmiştir. Buna göre sistemin merkezinde “*mukaddes ve gayri mesul*” (madde: 5) padişah figürü yer almaktadır. İcra kuvveti bizzat padişah ile atanması ve görevden alınması padişahın eliyle olan Vükela-yı Devlet tarafından kullanılırken, yasamada da padişaha oldukça güçlü bir rol verilmiş başta kanunların yapılması ve yürürlüğe konulması olmak üzere, Meclis-i Umumi'nin açılması, tatil edilmesi ile Meclis-i Mebusan'ın yeniden seçilmek üzere feshedilmesi padişahın “kutsal hukukuna” dahil edilmiştir (madde: 7,53,54). Meclis-i Mebusan üyeleri her elli bin erkek seçmende bir kişi olmak üzere seçimle belirlenirken (madde 65-69); yasamanın diğer kanadı olan Meclis-i Ayan üyeleri, sayıları diğer kanadın üçte birini geçmemek üzere bizzat padişah tarafından seçilmektedir (madde: 60). Yargı gücü ise “*mehakim*” bölümünde düzenlenmiş ve yargı yetkisi bağımsız (*her*

türlü müdahelattan azade) mahkemelere verilerek (madde: 86), buralarda azledilemez (*layenazil*) hakimlerin görev yapması öğörlümüştür (madde: 81).

Osmanlı padişahı 4. maddede “Hilafetin gereğı olarak İslam Dini’nin hamisi ve tüm Osmanlı tebaasının hükümdar ve padişahı” olarak nitelendirilirken madde 5 ile de “halife, hükümdar ve padişah” sıfatlarını taşıyan devlet başkanıyla ilgili “Padişah hazretlerinin ulu şahsı kutsal ve sorumsuzdur.” denilerek manevi ve hukuki korumaya alınmış, madde 6 ile de “*sülale-i âli osman*” için, “Yüce Osmanlı Hanedanı’nın hürriyeti ve malları ve şahsi mülkleri ve hayat boyu mali ödenekleri kamunun garantisi altındadır.” denilerek hürriyet, mal ve mülk hakları ile ilgili taahhütte bulunulmuştur.

Buna göre Osmanlı padişahlarıyla beraber, Hanedan’ın da hürriyetleri, malları ve gayrimenkul varlıkları ve ömür boyu ödenekleri kamunun garantisi altındadır.

Padişahın sistem içindeki merkezi rolü ile ilgili asıl önemli düzenleme ise 7. madde ile yapılmıştır. Buna göre: “Bakanların azledilmeleri ve atanmaları ve kendilerine rütbe ve makam verilmesi ve nişan verilmesi ve ayrıcalıklı eyaletlerin, özel şartlarına uygun olarak yönetilmesi ve para basılması ve hutbelerde padişahın adının zikredilmesi ve yabancı devletlerle antlaşmalar imzalanması, savaş ve barış ilan edilmesi ve kara ve deniz kuvvetlerinin komuta edilmesi askeri hareketin ve şeri hükümlerin ve kanunların uygulanması ve devlet dairelerinin uygulamalarına dönük tüzüklerin düzenlenmesi ve kanunlara göre verilen cezaların hafifletilmesi ve affı ve Meclis-i Umumi’nin açılması ve tatil edilmesi ve gerektiğinde Heyet-i Mebusan’ın, üyelerinin yeniden seçilmek şartıyla feshedilmesi padişahın kutsal hukukuna dahil” edilmiştir.

Göröldüğü üzere Kanun-ı Esasi egemenlikle ilgili gelenekten gelen çizgiyi korumuş, “halife, hükümdar ve padişah” unvanlı devlet başkanını “mukaddes ve gayri mesul” olarak niteleyerek ve de “şahsi hürriyet ile mal ve mülk” garantisi vererek madde 7 ile sistemin merkezine koymuş; diğör maddeler ile de bu pozisyonunu tamamlayan hükümler sevk etmiştir.

Yargı ile ilgili “bağımsız mahkemeler” ve “görevden alınamaz hakimler” öngörölerek yargı bağımsızlığı ve hakimlik teminatı konuları düzenlense de, çift meclisli yasama organının, yasama faaliyeti her aşamasında padişahın iznine veya

onayına tabi kılınmıştır. Üstelik bunlardan Ayan Meclisi üyelerinin atanması tamamen padişahın elindedir. Halk, her elli bin erkek nüfusta bir vekille Heyet-i Mebusan üzerinden ve sıkı şartlarla sınırlanmış olarak yasama faaliyetine katılabilmektedir.

Her ne kadar “iktidarın sınırlanması” anlamında bir ilerleme olsa da Kanun-ı Esasi’de gelenekten gelen güçlü hükümdar figürü korunmuş ve mutlakiyet yazılı bir forma bürünmüştür. Herşeye rağmen kişi hak ve hürriyetleri, yargı, vergi, sınırlandırılmış olsa da yasama faaliyetine katılan seçilmiş meclis, konularında “ilerleme” sağlanmıştır.

Sonuç olarak, Tanör’ün de ifade ettiği gibi, bu “anayasa” *“mutlakiyetten çıkışı ifade etmekte”*dir. *“Monarşi kendini sınırlayarak mutlak olmaktan çıkıp ılımlı, anayasalı ve parlamentolu”* bir hale gelirken sistem henüz *“meşruti, anayasal ve parlamenter”* niteliklere kavuşmamıştır. Bunun için 1909 senesini ve bu tarihte Kanun-ı Esasi üzerinde yapılan esaslı değişiklikleri beklemek gerekecekti.

Kanun-ı Esasi’de millet egemenliğinden bahsedilmediği gibi padişahın egemenliğine dönük bir ifade de mevcut değildir. Bu durumda millet egemenliğinden bahis olmaması, saltanat hakkıyla ilgili düzenlemeler ve devletin asli organı olarak metnin pek çok yerinde padişaha yapılan vurgu egemenliğin padişaha ait bir hak olduğunu göstermektedir. Nihayetinde ananeden gelen padişahın egemen konumunun değiştiğini gösteren herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır.

1876 Anayasası üzerinde pek çok değişiklik yapılmış olup bunlar içinde en esaslı olanları 1909 değişiklikleridir. Sistemi gerçek anlamda “meşruti”, “anayasal ve parlamenter” niteliklerine kavuşturan da bu değişikliklerdir. Yenilgi ve büyük toprak kayıpları ile biten Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra Meclis’i süresiz olarak tatile sokarak “meşruti” yönetimi uzun yıllar askıya alan ve bu arada özellikle Kanun-ı Esasi madde 36’nın verdiği yetkiyle Saray çevresinde toplanan rical ile bizzat hükûmet eden Sultan II. Abdülhamid’e karşı Jön Türklerin şiddetle karışık artan muhalefeti 1908 senesinde askıda olan meşrutiyetin tekrar yürürlüğe konulmasını sağlamış ve yapılan seçimlerden sonra Mebusan Meclisi tekrar açılmıştır. Başlangıçta Padişah önceki dönemin yanlışlarından sorumlu tutulmamış ve şahsına ve makamına karşı ölçülü olunmaya çalışılmıştır. Ancak niteliği tartışmalı “31 Mart

Vakıası” ile bu tutum süratli bir şekilde değişmiş ve Padişah ile meşruti yönetimi istemeyenlerin ittifak halinde olduğu ileri sürülmüştür. “Meşrutiyeti korumak” için Selanik’ten İstanbul’a “Hareket Ordusu” adıyla askeri birlikler sevk edilmiş ve iki meclisin birleşmesinden oluşan Meclis-i Umumi de konuyu görüşmek üzere toplanmıştır. Alınan fetva ile beraber yapılan oylama sonucu alınan “hal kararı” Padişah’a tebliğ edilmiş ve Sultan II. Abdülhamid yerine Sultan V. Mehmed Reşad tahta cülüs etmiştir. Sözünü ettiğimiz köklü değişiklikler ise bu taht değişikliğinden hemen sonraya tarihlenmektedir.

1909 değişiklikleri, 1876 Anayasası’nın sistematığını büyük ölçüde değiştirerek adeta yeni bir anayasa meydana getirmiştir. 1876 Anayasası tek yanlı, ferman formunda bir padişah iradesiyle vücut kazanırken, 1909 değişikliklerinde milleti temsil eden Mebusan Meclisi aktif bir aktör olarak öne çıkmakta, değişiklikler Meclis tarafından yapılırken Padişah tarafından onaylanmaktadır. Tek yanlı bir irade beyanı ile varlık kazanan anayasa, iki yanlı bir işlemle değişmekte “ferman anayasa”, “misak anayasa”ya dönüşmektedir.

Egemenlik bağlamında ise değinilen “misak anayasası” özelliğinin gereği olarak, egemenliğin monark ile milleti temsilen Meclis arasında paylaşılması söz konusudur. Her ne kadar “*millet egemenliği*” ilkesi Kanun-i Esasi’ye girmemiş olsa da, değişikliği duyuran Heyet-i Ayan Kararnamesi’nde “*hakimiyet-i milliye*” ifadesi açık olarak zikredilmiştir. 22 Ağustos 1909 tarihli bu kararnamede yapılan bu değişikliklerin “*...meşrutiyeti idare ve hakimiyet-i milliyenin teyyüdü için...*” yapıldığı ifade edilmiştir. Bu egemenlik algısı bağlamında önemli bir değişikliktir.

Yapılan değişiklikler de Mebusan Meclisi’ni ve Bakanlar Kurulu’nu ön plana çıkarmış ve rejim “parlamentar monarşi”ye yaklaşmıştır. Padişah sistemde “hükümdar” ve “halife” sıfatlarıyla hala önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak icra gücü padişah tarafından seçilen bir sadriazam ile bunun seçerek oluşturacağı padişahın da onaylayacağı Bakanlar Kurulu’na verilmiştir. Bu heyet kararları kolakiyel olarak alacak; padişahın tek başına yaptığı işlemlerde de sadriazam ve ilgili bakan “karşı imza” ile sorumluluğa üzerine alacaklardır. Bakanlar, kurul olarak ve görev alanlarıyla ilgili olarak şahsen ve Meclis’e karşı sorumlu olacaklardır. Yine bu sorumluluğun bir parçası olarak Meclis’in, verilen gensoru üzerine güvensizlik oyu

verilmesiyle tek tek bakanları ve bunun Reisi Vükela'ya verilmesi halinde Bakanlar Kurulu'nu düşürme hakkı bulunmaktadır. Mebusan Meclisi üyelerinin daha önce sıkı şartlara ve izinlere bağlanan kanun teklifi verme hakkı kolaylaştırılmıştır. Heyet-i Mebusan riyasetine ve yardımcılıklarına Meclis'in gösterdiği adaylar arasından padişah tarafından seçim yapılması usulünden, başkan ve yardımcılarının Meclis tarafından seçilmesi ve padişaha arz edilmesi usulüne geçilmiştir. Bütçe Kanunu'nun Meclis-i Umumi'de incelenip kabul edilmesi usulünden, Mebusan Meclisi'nde incelendikten sonra miktarına Bakanlar hazır olduğu halde bu Meclis tarafından kabul edilmesi usulüne geçilmiştir. Son maddede Ayan Meclisi geri plana bırakılırken, Mebusan Meclisi ve Bakanlar Kurulu ön plana alınmaktadır. Son olarak padişaha verilen *“idare-i zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine”* hükûmetin emniyetini ihlal edenleri sürgüne gönderme hakkı anayasanın ilgili maddesinden ve Anayasa'dan çıkarılmıştır.

Bütün bu değişiklikler merkezde padişahın olduğu anayasal mutlakiyetten, anayasalı parlamenter monarşiye geçişi ifade etmektedir. Hakimiyet-i milliye Anayasa'ya değilse de resmi ve hukuki/siyasi bir belgeye girmiştir. Padişahın hala önemli hak ve yetkileri mevcuttur. Ancak gelenekten gelen konumu korunarak öncekine göre icra ve yasama ile ilgili görevleri önemli ölçüde azaltılmış ve bu görevler Bakanlar Kurulu ile Mebusan Meclisi'ne devredilmiştir.

Kanun-i Esasi'de 1909 değişiklikleri, Anayasa'nın sistematiğini önemli ölçüde değiştirerek yeni bir siyasi sistem kurmuştur. Ancak bir siyasi sistemin yaşaması için ideal iç şartların hukuki olarak düzenlenmesi yetmemektedir. Sistem teorisi içinde aynı düzlemde bulunduğu diğer yapılardan da olumsuz etki almaması gerekmektedir. 1909 senesi için çok dinli ve çok etnili bir imparatorlukta ideal bir durum olarak geleneğin ve güncel şartların bileşkesini yansıtan bir durumun oluşturulduğu varsayılsa dahi, Balkanlardaki ayrılıkçı eğilimlerin eylemli olarak devam etmesi ve bunun önemli devletler himayesinde yapılması durumunda sistemin iç direncini ne ölçüde koruyabileceği sorusu gündeme gelecektir. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Adana, Arnavutluk, Havran, Yemen isyanları ve olayları, Trablusgarb'ın işgali ve nihayet büyük bir facia ile sonuçlanan Balkan Savaşları 2. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden itibaren ilk beş yıl içinde yaşanan olaylar olmuş ve rejim yerleşmemiştir. Bunu imparatorluğun hukuken varlığını sürdürdüğü ama fiilen

taksim edildiği büyük insan kayıplarının da verildiği 1. Dünya Savaşı izlemiş; Mondos Ateşkes Antlaşmasından sonra hukuki olarak da nihai taksim için şartlar hazırlanmış ve Sevr Konferansı yapılmıştır.

İtilaf devletlerinin İstanbul'u Mondros Antlaşması'ndan sonra 13 Kasım 1918'de ilk olarak, 16 Mart 1920'de de tam olarak işgal etmeleri, resmi daireleri, telgrafhaneleri ve Mebusan Meclisi'ni basmaları, mücadele etmek için daha önce Anadolu'ya geçerek Erzurum ve Sivas Kongreleri'ni yapmış ve buralarda alınan kararları yürürlüğe koyacak bir Heyet-i Temsiliye oluşturmuş Anadolu Hareketi'nin meşruiyetini güçlendirmiş ve dağıtılan Mebusan Meclisi üyelerinin de katılacağı Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanması için harekete geçilmiştir. Ardından Milli Mücadele'yi yürütenler için verilen idam kararları, buna karşılık olarak Ankara Hükûmeti'nin Sevr Antlaşması'nı imzalayan ricali “vatan haini” ilan etmesi önemli kırılma noktalarından olmuş; ancak Ankara Hareketi padişaha karşı bir tutum almamaya özen göstermiştir. Hatta daha sonra kabul edilecek Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan gönderme ile saltanatın ve hilafetin kurtarılması bir siyasi hedef olarak belirtilmiştir.

Goloğlu, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile 30 Ocak 1921 tarihinde Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesi arasında geçen sürenin “Üçüncü Meşrutiyet” olarak tanımlanabileceğini ifade etmektedir. Bu görüşünü desteklemek için İstanbul'daki saltanat ve hilafetin otoritesinin tanındığını gösteren doğrudan veya dolaylı çok sayıda karar veya uygulamayı da örnek olarak vermektedir. Kanaatimizce saltanatın bir şekilde devam etmesi durumunda bu öneri geçerli olabilecek iken, devam etmemesi durumunda bu dönem için, hatta saltanatın kaldırılmasına kadar geçecek süre için “kendine mahsus” veya “çifte meşruiyet” nitelmesi daha uygun düşmektedir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, egemenlik bağlamında “hakimiyet-i milliye” kavramını ilk maddesi olarak zikrederek önemli bir eşiği geçmiştir. 1876 Anayasası'nın 1909 değişikliklerini duyuran Heyet-i Ayan Kararnamesi'nde de bu kavram zikredilmiş, yapılan değişiklikler de bu prensibi büyük ölçüde hayata geçirecek şekilde düzenlenmişti. Bu defa hem bu ilke anayasada ve birinci maddede zikredilmiş; hem de uygulama bunun saf şekline yaklaşan bir tarzda “meclis

hükûmeti” sistemi benimsenerek yapılmıştır. “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*” ifadesi siyasi ve hukuki anlamada egemenliği doğrudan millete vermekte, idare usulünü de bizzat ve bilfiil milletin kendisine vermektedir. Bu ifadeler saf şekliyle, Antik Atina usulü veya Rousseau’cu anlamıyla milli irade veya genel iradenin karar mekanizmalarında yer alması gereğini hatırlatır. Ancak bunu sağlamak mümkün olmasa da “meclis hükûmeti” sistemiyle yasama ve yürütme bizzat milletin seçtiği Meclis eliyle olacaktır. Meclis daha ilk toplantısından birkaç gün sonra İcra Vekilleri Heyeti’nin oluşturulması kararını almış, daha sonra da kendi üyeleri arasından bunları seçmişti. Meclis’in açılışının üzerinden bir sene geçmeden hazırlanan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na göre Büyük Millet Meclis yasamayı ve yürütmeyi bizzat kendi eliyle yerine getirecekti. “Meclis hükûmeti” denilen bu sistemde bakanlar bizzat Meclis tarafından salt çoğunlukla seçilecek ve devamlı surette Meclis’in kontrolünde olacaktı. Meclis’in gerektiğinde bunları görevden alma hakkı da bulunmaktadır. Güçler ayrılığının olmadığı bu sistemde Bakanlar Kurulu’nun başkanı sıfatıyla bir başbakan mevcut olmadığı gibi, devlet başkanı da mevcut değildir. Seçilmiş Meclis’in başkanı aynı zamanda İcra Vekilleri Heyeti’nin de başkanıdır. Bu heyetin bağımsız bir siyasi programı olmadığı gibi Meclis bunlara icraatlarında yön belirler ve gerektiğinde bunu değiştirir. Yalnız Meclis’in bizzat vekillerin yerine geçerek icraat hakkı da bulunmamaktadır.

Her halükarda “irade-i milliye” nevi şahsına münhasır ve çok yönlü bir “Osmanlı münevveri” olarak Avrupa düşünce akımlarından haberdar, etkin bir gazeteci, edebiyatçı, düşünce adamı ve bürokrat olan Namık Kemal tarafından geniş kesimlere tanıtılmış; bu ilke 1908’de İttihat ve Terakki Partisi’nin siyasi programına konulduğu gibi (ara-yı milliye), Mebusan Meclisi’nin 1908’de açılmasının üzerinden çok geçmeden Meclis’e verilen üç ayrı anayasa değişikliği teklifinden birinin komisyona sevkinden önce Meclis oturumunda dile getirilmiş; bu ilkeye uygun değişiklikler ise Sultan II. Abdülhamid’in hal edilmesini takiben yasalaşarak yürürlüğe girmiştir. Böylece anayasa metninde yer almasa da, yeni şekliyle anayasanın sistematığı bu ilkeye uygun olarak hale getirilmiştir. Bu değişiklikleri duyuran ve altında padişah imzası bulunan Heyet-i Ayan Karanamesi de açık olarak bu ilkeyi dile getirmektedir. “İrade-i milliye”den kasdın halk veya millet egemenliği olduğu bellidir. Ancak bu

hangi “halk”tır? Yürürlükteki anayasaya göre din ve mezhep farketmeksizin Osmanlı Devleti tabiyetindeki herkes “Osmanlı” sıfatına sahip olduğuna göre ve anayasa bu azaları sadece seçildikleri mahallin değil tüm “Osmanlı”ların vekili kabul ettiğine göre, “millet”ten kasdın tüm Osmanlılar olduğu sonucu çıkmaktadır. Ancak ardarda gelen savaşlar ve Balkanlarda kalan son gayrimüslim tebaanın, yaşadıkları bölgelerle beraber İmparatorluk’tan kopması ve buna Arnavutluk’un da eklenmesi, ardından I. Dünya Savaşı ile diğer pek çok eyaletin kaybedilmesi daha yekpare bir Meclis’in oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durumda daha önce “Osmanlılar”ı kaseden “milli” lafzı, ağırlıklı çoğunluğu “Türk” olan imparatorluğun bakiyesi için kullanılmaya başlanmıştır. 1921 Anayasası işte böyle bir ortamda Osmanlı’dan bakiye bütün Rumeli topraklarının elden çıktığı ve Anadolu’nun da yer yer işgal altında olduğu bir dönemin anayasası olarak öne çıkmaktadır.

Bu anayasada “millet egemenliği” ilk madde olarak sevk edilmiş; devamında buna uygun düşen düzenlemeler getirilmiştir. Rousseau’cu anlamıyla doğrudan temsil veya referandum gibi araçlarla halkın doğrudan karar mekanizmalarının içinde olmasını öngören veya gerektiğinde vekillerin geri çağrılmasını da içeren, sınırları, zamanı ve konusu belli “emredici vekalet” söz konusu değildir. Aksine daha genel nitelikli, geri çağrılmanın olmadığı “temsili vekalet” söz konusudur. Bu durumda egemenliği halihazır, belli bir yerde, belli bir zaman diliminde yaşayan insanlara doğrudan veren bir “halk egemenliği” prensibinden söz etmek mümkün değildir. “*Manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haiz*” bir vilayet düzenlemesi ile vilayet ve nahiye şuraları düzenlenmesinin bu çağrışımı yaptığı doğrudur. Bunun yanında “millet” adıyla geçmişten geleceğe uzanan yekpare bir tüzel kişilik kabul edilip egemenliğin bu tüzel kişiliğe verildiğini çağrıştıran düzenlemeler de mevcuttur. Kanun-ı Esasi’de yer alan mebusların seçildikleri bölgenin değil, tüm Osmanlılar’ın vekili olması ilkesi, “*umum milletin vekili*” tanımlamasıyla bu anayasada da yer alır. Bilindiği üzere bu da “millet egemenliği” ilkesinin bir sonucudur.

Bu maddenin Meclis’te encümen sözcüsü tarafından yapılan sunumunda ise vurgu, daha çok yönetenlerin ve özellikle jandarma ve memurun baskısı altında olan köylü kitlelere olmuş; Meclis’te temsil edilen halkın ezici çoğunluğunu da oluşturan bu insanların kendi kendilerini yönetme hak ve ehliyetlerine sahip olduklarından bahisle bu maddenin sevk edildiği ifade edilmiştir. Şikayet konusu edilen şey “*suiidare*” yani

kötü yönetimdir. Bunun kurbanı ise savaşlarda canını veren, diğer zamanlarda da hor görülen ve bürokrasinin baskısı altında ezilen köylüler olmuştur. Sevk edilen bu madde ile bu insanların haklarının korunması hedeflenmektedir. Bu maddenin Meclis huzurunda yapılan sunumunda bu hususlar ifade edilmekte, ancak bu maddenin daha sonra kazanacağı “saltanat karşıtlığı” anlamına değinen herhangi bir ifade kullanılmamaktadır. Hatta 23 maddelik kısa bir anayasa olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun “*Madde-i Münferidesi*” Meclis’in Nisab-ı Müzakere Kanunu’nun ilk maddesinde gösterilen hedefini gerçekleştirene kadar “*müstemirren müçtemi*” (aralıksız toplanma hali) bulunacağını hüküm altına almıştır. Göndermesi yapılan kanunun 1. maddesi: “*Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın, Vatan ve Milletin istihlas ve istiklalilinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şerait-i atıye dairesinde müstemirren inikat eder.*” hükmünü taşımaktadır. Bu durumda bu ilkenin 1921 Anayasası’nda “saltanat karşıtlığı” anlamına gelmesi, daha sonra güncel, yeni bir durumdan, geçmişe yapılan bir anlamlandırma ile mümkün olmuştur denilebilir.

Hakimiyeti “millet”e veren birinci maddeden sonra bunun nasıl hayata geçirileceğine ilişkin olarak anayasa encümeninin hazırladığı tasarıda dördüncü madde içinde “mesleki temsil” öngörülmüştü. Ancak anayasa tasarısının genel kurula müzakere edilmek üzere sevk edilen maddeleri arasında en çok bu madde üzerinde durulmuş ve uzun tartışmalar yaşanmıştır. Anayasa encümeni başta olmak üzere pek çok üye azınlığın çoğunluğa tahakkümünü istememekte, köylüler ve kol emeği ile geçinen zanaatkarlar üzerinde durmakta ve bunların “mesleki temsil” esaslı olarak Meclis’te temsil edilmesini öngörmektedir. Meclis’in üye kompozisyonunun oluşumuna meslekler üzerinden doğrudan etki etmeyi hedefleyen taslak maddeye, daha sonra “radikal reformcu” kanatta yer alacak önemli isimlerin de taraftar olduğu ve hatta bu konuda “doğrudan demokrasi”ye yaklaşan görüşlerin sarfedildiği görülmektedir. Ancak bu ilkenin lehine olanlar kadar aleyhine olan üyeler de mevcuttu. Bu maddenin Meclis’e sunulan ilk hali kabul edilmemiş; anayasa tasarısının diğer maddelerinin müzakereleri tamamlandıktan sonra tekrar bu maddeye dönülmüştür. Bu maddenin encümenden gelen ilk hali: “*Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan mürekkeptir.*” hükmünü taşıırken, uzun tartışmalardan sonra bu madde üzerine

verilen değişiklik önergeleri sonucu dördüncü madde: “*Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.*” şeklinde kabul edilmiştir.

3. madde de ise “*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti “Büyük Millet Meclisi Hükûmeti” unvanını taşır.*” ifadesiyle egemenlik hakkını kullanacak organ ve hükûmetin şekli belirlenirken, yine egemenlik ile ilgili olarak “Türkiye Devleti” ibaresi kullanılarak, devletin isminin bir hanedan ismi ile beraber anılması uygulamasından uzak durulmuştur. Bu hususu da yine “egemenlik” bağlamında düşünmek gerekmektedir. Her ne kadar “Türkiye”, “Türk Devleti”, “Türk İmparatorluğu” kullanımları sıklıkla Batılıların Osmanlı Devleti için tercih ettikleri isimlendirmeler olsa da, bu iç kullanımda da bilinmeyen bir husus değildi.

Burada resmi ad olan “Devlet-i Aliyye” veya Kanun-ı Esasi’deki gibi “Devlet-i Osmaniye” ibaresi tercih edilmemiştir. Bu maddenin kabulü sırasında hükûmetin şeklinin “halk” olarak belirlenmesi önerisi getirilmişse de bu kabul edilmemiş, devletin adı ise tartışma konusu olmamıştır.

Doğu bölgelerinin kurtarılması, ardından Sakarya Meydan Muharebesi’nin kazanılması ve ertesi sene yapılan Büyük Taarruz’la Batı bölgelerinin düşmandan kurtarılması belli başlı dönüm noktaları olmuş; bu başarılar Anadolu Hareketi’nin İstanbul’a karşı pozisyonunu “meşruiyet” zemini dahil her anlamda güçlendirmiştir. Hareketin başlangıcından beri Osmanlı halifesi ve saltanatına karşı olumlu ifadeler kullanılmış; hatta çeşitli siyasi belgelerde ve yapılan konuşmalarda bu teyid edilmiştir. İki güç merkezi arasında zaman zaman yaşanan gerilimlerde de daha çok İstanbul’daki hükûmetler ve rical eleştirilmiştir. Ancak Yakın Şark İşleri veya Lozan Konferansı diye bilinen ve Osmanlı Devleti’nin mirası üzerindeki nihai kararların verileceği uluslararası toplantıya Ankara Hükûmeti’nin yanında İstanbul Hükûmeti’nin de davet edilmesi, Ankara Hükûmeti’ni bir yol ayrımına getirmiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 1 Kasım 1922 tarihli içtîmasında Dr. Rıza Nur ve arkadaşları tarafından verilen kanun teklifi ve buna ilişkin tadil tekliflerine Meclis Müşterek Komisyonu’nda son şekli verilerek birinci madde ile saltanat kaldırılırken, ikinci madde ile de hilafetin Osmanlı Hanedanı’na ait olduğu ve bu makama bu Hanedan’dan ilmen ve ahlaken en olgun ve en faziletlisinin Meclis tarafından seçileceği hüküm altına alınmıştır.

Birinci maddede TBMM için yapılan “*hukuk-ı hâkimiyet ve hükümrani(nin) mümessil-i hakikisi*” ifadesi ve “*irade-i milliye*” vurguları önemli olup son cümlede “*Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenid olan İstanbul'daki şekl-i Hükûmeti 16 Mart 1336'dan itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir.*” denilmiştir. 16 Mart 1336 (1920) tarihi aynı zamanda İstanbul’ın İtilaf kuvvetleri tarafından fiili işgal tarihidir. Diğer önemli bir tarihi ve siyasi olay ise Tevfik Paşa Hükûmeti’nin 4 Kasım 1922’de istifa etmesi ve aynı gün öğlen saatlerinde İstanbul’daki askeri ve sivil ricalin TBMM’ye bağlılıklarını bildirmiş olmalarıdır. Böylece saltanatın fiilen sonlanması açısından 16 Mart 1920, 1 Kasım 1922 ve 4 Kasım 1922 anlamlı tarihler olarak öne çıkmaktadır. Buna Sultan Vahidettin’in 17 Kasım 1922’de İstanbul’u terketmesi de eklenebilir. Bunlar içinde 1 Kasım ve 4 Kasım tarihleri kanaatimizce daha önemlidir. Hatta 4 Kasım 1922, Sultan’ın bürokrasisinin ve asgari etkinliğinin dahi ortadan kalkması ile saltanatın sonlanması ve Osmanlı Devleti’nin fiilen tarihe intikali anlamında en az 1 Kasım 1922 tarihi kadar önemli kabul edilebilir.

Saltanat ve hilafetin birbirlerinden ayrılarak saltanatın kaldırıldığı Musa Kazım Efendi başkanlığındaki Meclis oturumunda, bu konuda verilen kanun tasarısı hakkında söz alan Mustafa Kemal Paşa yaptığı uzun konuşmada tarihten örnekler vererek halifelik ve saltanat hakkında açıklamalar yapmış; “*Türkiye’de o makamda (saltanat) aslolan milletin kendisi oturuyor. Makam-ı Hilafette dahi Bağdad ve Mısır’da olduğu gibi bikudret veya mülteci bir şahsı aciz değil, istinatgahı Türkiye Devleti olan bir şahs-ı ali oturacaktır.*” gerekçesiyle saltanat ve hilafetin birbirlerinden ayrılarak saltanatın kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Verilen kanun tasarılarının, komisyonlara havale edilmesinden sonra komisyonlar Rıza Nur Bey’in teklifinin gerekçesini düzelterek ve Hüseyin Avni Bey’in teklifini de değiştirerek müşterek komisyon kararı olarak Meclis’e arz etmiş; Adnan Bey başkanlığındaki Meclis oturumunda son olarak Mustafa Kemal Paşa ve Hüseyin Avni Bey söz alarak tasarının son hali lehine konuşmalar yapmışlar ve yapılan açık oylamada bir oy dışında Meclis ittifak halinde saltanat ile hilafeti birbirinden ayırırken, saltanatı da kaldırmıştır. Henüz 1. Meclis’in görevine devam ettiği bir süreçte Meclis’teki II. Grubu oluşturan milletvekillerinin de blok halinde bu kanun tasarısının lehine oy verdikleri düşünülebilir.

Saltanatı kaldırma kararının alındığı 1 Kasım 1922 ile Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihleri arasında, Nisan ayında, I. Meclis seçim kararı alarak faaliyetlerini sonlandırmış; yeni meclis için seçime girecek adayları belirlemek üzere bir komite oluşturulmuş ve Temmuz ayında yapılan iki dereceli seçimlerle yeni bir meclis oluşturulmuştur. Bu meclis, Lozan Antlaşmasını onaylayacak, Ankara'yı başkent ilan edecek ve nihayet 29 Ekim 1923'de cumhuriyeti ilan edilecekti.

Buna göre Teşkilat-ı Esasiye Kanunu birinci maddeye yapılan “*Türkiye Devleti'nin şekl-i hükûmeti, cumhuriyettir.*” eki ile fiili bir durum kayıt altına alınmış; aynı tarihli diğer değişikliklerle de 2. madde ile devletin dini, resmi dili gibi hususlar da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na dahil edilmiş, 4. maddeye de “*Meclis, hükûmetin inkısam ettiği şüabat-ı idareyi icra vekilleri vasıtasıyla idare eder.*” eki getirilerek yine fiili bir durum hukuki hale getirilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanı aynı zamanda meclis hükûmeti sisteminin de sonu demekti. Mustafa Reşid Paşa'nın devleti yıkıma götürdüğünü ifade ettiği “*dayanılmaz bir istibdad*” dan şikayet edilerek “*değişmez esalara dayanan bir iç idare*” hedefiyle 1839'da başlayan süreç; Tanzimat, Islahat, Namık Kemal'in “hakimiyet-i milliye” kavramını işlemesi ve tanıtması, Kanun-i Esasi, “hakimiyet-i milliye”nin hukuki ve siyasi belgeler arasında ilk kez yer aldığı II. Meşrutiyet, “hakimiyet-i milliye”ye dayanan 1921 Anayasası uğraklarını geçerek Cumhuriyet'e ulaşmıştır. Tarihsel ve sosyal olayların mutlak prensiplerin sonucu olan “zorunluluk”lar şeklinde bir dizgi takip etmesinden daha çok, insanlar ve toplumlar arasındaki sonsuz etkileşimlerin sonucu olan sayısız kombinasyonların insanların ve toplumların “hal” deki durumlarına vücut vermesi daha “kapsayıcı” bir kavrayış olmalıdır. Ancak bir “zorunluluk” olmasa da yukarıdaki dizge anlamlı görünmektedir.

Mustafa Reşid Paşa'nın “*değişmez esaslara dayanan bir iç idare*” arayışı dönemindeki Avrupa anayasacılık hareketlerinden bağımsız değildir. Özellikle Tanzimat Fermanı ve Kanun-i Esasi bu arayışın ve etkilenmenin en somut örnekleridir. Ancak bahsettiğimiz şekilde, ideal olarak şeriat ile sınırlanmış; ancak pozitif hukuk kuralları bakımından sınırlanmamış ve buna uygun bir güç mimarisinin de bulunmadığı bir sosyal ve siyasi ortamda yapılacak düzenlemelerin, toplum ve devlet olarak meşruiyetini dine refere eden, tüm ontolojik anlayışı bunun üzerine

kurulu bir yapıda nasıl karşılanacağı önemli bir konu olmuştur. Bu durumda yapılacak düzenlemeler ile kutsal metinlerin uyumu önemli olacak, yapılacak reformlara dinde referanslar aranacaktı. Tanzimat Fermanı'nın bütününde hakim olan dil ve çaba, dini referanslar eşliğinde, Batı'da da anayasa ve bildirge gibi temel metinler ile kabul edilen "kişi hak ve hürriyetlerine" dönük değişmez esas ve düzenlemelerin kayda geçirilmesidir. Aynı durum Kanun-ı Esasi öncesinde, bunu anlatmak ve benimsetmek için yazılan bir risalede de görülmektedir. Kanaatimizce bu uyum 1839'da Tanzimat Fermanı'ndan başlanarak, 1876 Kanun-i Esasi'si, bu kanundaki 1909 değişiklikleri, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bu Kanundaki 1923 değişiklikleri ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bağlamlarında sağlanmıştır. Metin esaslı bir okuma ve yorumlama faaliyeti bu kanaati vermektedir.

Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesinden sonra 3 Mart 1924 tarihinde bu defa saltanattan ayrılan halife hal edildiği gibi hilafet kurumu da devamı: *"hilafet, hükûmet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır."* denilerek ortadan kaldırılmıştır.

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, böylesine yoğun bir sürecin sonunda ikinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiştir. 1921 Anayasası'nın hakimiyeti kayıtsız ve şartsız millete veren ilk maddesinin birinci cümlesi 1924 Anayasası'nda 3. madde olarak *"Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir."* ibaresiyle tekrarlanmıştır. Yalnız bir önceki anayasada egemenliğin kullanımı ile ilgili ilk maddenin ikinci cümlesi olarak gelen *"İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir."* cümlesi tekrar edilmemiş, bu konuda 4. maddede *"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder."* denilmiştir. 1921 Anayasası'nda halkın *"bizzat ve bilfiil idare etmesi"* esası kabul edildiği halde, hemen ikinci madde ile *"İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder."* denilerek ilk maddedeki "doğrudan demokrasi"yi çağrıştıran anlam ortadan kaldırılmıştı. 8. madde ile de devlet dairelerinin TBMM tarafından vekiller vasıtasıyla yönetileceği, Meclis'in icrai konularda vekillere yön göstereceği ve gerektiğinde bunları değiştireceği hüküm altına alınmıştı. 1924 Anayasası ise bu konuda madde 5 ile *"Teşri salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder."*

hükümünü sevketmiş; madde 6 ile de “*Meclis teşri salâhiyetini bizzat istimal eder.*” Yine bununla bağlantılı olarak 7. maddede “*Meclis, icra salâhiyetini, kendi tarafından müntehap Reisicumhur ve onun tayin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti ile istimal eder. Meclis, hükûmeti her vakit murakebe ve ıskat edebilir.*” denilmiştir. Birinci Meclis’in idaresi “meclis hükûmeti sistemi” iken ve “güçler ayrımı” söz konusu değil iken 1924 Anayasası aynı ilkenin yumuşatılmış halini kabul ettiğini 5. 6. ve 7. maddeler ile göstermiştir. Özbudun bunu “güçler birliği fonksiyonlar ayrılığı” olarak tanımlamaktadır. Her ne kadar yasamanın yanında yürütme gücü de Meclis’e verilmişse de, yürütme gücünü Meclis, seçtiği cumhurbaşkanı ve onun seçeceği ancak Meclis’in de güvenoyu vereceği ve denetleyeceği, siyasi programı olan, kendi içinde dayanışması olan ve heyet olarak çalışan Bakanlar Kurulu ile kullanacaktır.

Sonuç olarak hakimiyeti kayıtsız ve şartsız millete verme ilkesi 1921 Anayasası’nın birinci 1924 Anayasası’nın da üçüncü maddesi olarak zikredilmiş olsa da bu saf ve yalın ilkenin hayata geçmesi kolay olmamış ve bu ilke “dolayımlar” üzerinden hayata geçmiş kabul edilmiştir. İlkinde bu dolayım daha az ikincisinde daha fazladır.

Aslında bu ilke ile bir ideal dile getirilmekte ve “millet” veya “halk” soyutlaması ona yüklenen anlam ile geç Osmanlı, erken Cumhuriyet dönemi askeri ve siyasi elitinin özlemini dile getirmektedir. Kastedtiğimiz “millet”in “icat” bir kategori olarak bu elitler tarafından meydana getirilmiş olduğu değildir. Dönemi için “millet” veya “halk” kendi zatında var olduğu gibi siyasi kullanımda da terim olarak vardır. Ancak içeriği henüz siyasi elitin idealindeki gibi doldurulmuş değildir. Böyle bir kategori üzerinden idealize edilen, devletin “ulus” veya “millet”ini oluşturan bu toplulukların kavramın içeriğini istenilen şekilde doldurmaları bir zaman ve eğitim konusu olarak görülmüştür. Erken cumhuriyet dönemi siyasi elitinin, ağırlıklı bölümü az eğitilmiş, yoksul ve kırsal bir nüfus realitesinin farkında olmadığı düşünülemez. Bu ekibin, “halk” konusunda her şeye rağmen “ilerlemeci” ve “iyimser” bir bakış açısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Döneminde verilen siyasi demeçler, hazırlanan raporlar, ileri gelen devlet adamlarının anıları bu bakış açısına delalet etmektedir. Bu bakış açısında kanaatimizce hem büyük zorlukların üstesinden gelinmesinin verdiği güven; hem de aydınlanmacı ve pozitivist sosyo-kültürel eğilimlerin Osmanlı-Türk eliti üzerindeki etkisinin rolü olmalıdır. İkinci Dünya Savaşı hemen öncesinin Avrupa’da yükselen yeni değerlerinin belli ölçülerde içerideki yansımalarından da söz edilebilir.

Ancak ana hat, insanlığın sürekli ilerlediği, medeniyetin en büyük değer olduğu, halkın da bu değeri hak ettiği ve çalışarak bu seviyeye gelebileceği, zaten böyle bir cevherin kendisinde bulunduğu çizgisinde olmuştur.

Kanuni Esasi'deki 1909 değişikliklerinden itibaren egemenliği sahibi olarak ilk başlarda örtük, daha sonra baskın bir şekilde öne çıkan “millet”, “1961 Anayasasının neresindedir?” diye sorulacak olursa, konu bir şekilde “temsil kurumu”na ve temsilin imkanı”na gelmek durumundadır. Bu konunun 1950 sonrasında “postyapısalcı” tabir edilen düşünürlerce ele alındığına ise sadece değinmekle yetiniyoruz. Hukuki ve siyasi belgelerde bu ilkenin belki “ideal” bir durum olarak, istenen bir şey olarak sevk edildiği ve uygulamanın buna yaklaştırılmaya çalışıldığını ifade etmek daha açıklayıcı olabilir. Bu ilkenin 1921 Anayasası'nda daha yalın ve “mümkün olduğu kadar” dolaysız olarak pratiğe yansımaları hedeflenirken, “doğrudan demokrasi” dışında bu ilkeyi o dönem için en iyi pratize etme ihtimali olan “*mesleki temsil*” kabul edilmemiştir. 1924 Anayasası'nda ideal bir seçim sistemi ve ideal şartlarda yapılmış bir seçim sonucu oluşacak Meclis'in “*milletin hakikiki mümessili*” olarak yine millet adına egemenliği kullanması hedeflenmiştir. Yasama ve yürütme gücü Büyük Millet Meclisi'nde “*tecilli ve temerküz eder*”ken, Meclis yasama yetkisini bizzat kullanacak; icra yetkisini de kendi seçtiği cumhurreisi ve onun belirleyeceği İcra Vekilleri Heyeti aracılığıyla kullanacaktır. Ayrıca Meclis, hükûmeti her zaman kontrol edebilecek ve düşürebilecektir. 1921 Anayasası döneminde iki defa uygulandığı üzere Meclis, vekilleri doğrudan seçmediği gibi, 1921'deki gibi vekillere icrai konularda “*veçhe tayin*” etmeyecek ve gerektiğinde bunları “*tebdil*” edemeyecektir. Görüldüğü üzere hakimiyet hakkı 1921 Anayasası ve 1924 Anayasası'nda “millet”tedir ve “millet” bunu Büyük Millet Meclisi üzerinden kullanmaktadır. İlkinde ve ikincisinde Meclis'in yasama yetkisini bizzat kullanması öngörülürken, icra için ilkinde vekiller “*vasıtasıyla*” ancak “*veçhe tayin ederek*” veya “*tebdil ederek*”, gerektiğinde de icra ile görevli vekilleri doğrudan görevden alarak ve yenisini atayarak yaparken; ikincisinde “*veçhe tayini*” ve gerektiğinde “*tebdil*” yetkisi bulunmamaktadır. İkincisinde reisicumhur tarafından Meclis üyeleri arasından seçilen bir başvekilin oluşturduğu bir vekiller heyeti reisicumhurun “*tasdiki*” ile Meclis'e arz edilir ve Meclis'in bir siyasi programı olan ve kendi içinde

dayanışma halinde oldukları kabul edilen ve kolakyel olarak çalışan bu heyete güvenoyu vermesi beklenir.

Reisicumhur ise yine Meclis üyeleri arasından bir seçim devresi için seçilir. İcra gücünün bir parçasıdır, “devlet başkanı” sıfatı vardır ve gerek gördüğünde de İcra Vekilleri Heyeti’ne başkanlık eder. Ayrıca yeni seçilen Meclis tarafından bir dönem için seçilen reisicumhurun görevi Meclis ile beraber de sonlanır. Ayrıca reisicumhura Meclisi fesih hakkı tanınmamıştır.

Görüldüğü üzere ilkinde “doğrudan demokrasi” olmasa da “meclis hükûmeti sistemi” ile dolayım olmasına rağmen mümkün olduğu kadar bu ilkeye yakın olunurken, ikincisinde dolayım artmıştır. İki sistem de teorik olarak “güçler birliği” ilkesine dayanırken, ikincisi açık olarak “*güçler birliği*”, ancak “*fonksiyonlar ayrılığı*” ile saf veya doğrudan demokrasi idealinin biraz daha uzağına konumlanmıştır.

Denge siyaseti ile geçirilen İkinci Dünya Savaşı’nın büyük bölümünden sonra, savaşın kazananı olmaya daha yakın olan bloğun, Almanya ve Japonya’ya savaş ilan edecek ülkelerin, San Fransisko’da toplanacak konferansa katılarak Birleşmiş Milletler’e kurucu üye olabileceklerini ilan etmeleri üzerine, savaşın sonlarına yakın bu ülkelere fiili karşılığı olmasa da savaş ilan edilmiştir. Sovyetler Birliği’nin savaşın sonunda Boğazlar ile Kars ve Ardahan’ı geri alma düşüncesinde olması da Türkiye’yi liberal Atlantik Bloğuna yaklaştırmıştır. İşte böyle bir ortamda uzun yıllardır “tek parti” olarak Türkiye’yi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi’nin dışında diğer partilerin de kurulmasına izin verilmiştir. Demokrat Parti de bu partilerden biridir ve 1945 yılının son ayında Cumhuriyet Halk Partisi içinden ayrılan bir grup tarafından daha liberal esasları savunmak üzere kurulmuştur. 1946 yılındaki tartışmalı seçimleri kazanamasa da 14 Mayıs 1950 seçimlerinden büyük bir zafer kazanarak çıkan ve tek başına hükûmeti kuran Demokrat Parti, bu başarısını 1954 yılında da tekrarlamış, 1957 erken genel seçimlerini de zorlukla da olsa tekrar kazanmıştır. Bu tarihten sonra iki parti arasındaki çizgi keskinleştiği gibi iktidar partisine karşı asker ve öğrenci muhalefeti de şiddetlenmeye başlamıştır. Sonuç olarak 27 Mayıs 1960 tarihinde Ordu içinden kendilerini “Milli Birlik Komitesi” olarak isimlendirilen orta rütbeli bir grup subay tarafından askeri müdahale yapılmış; 38 kişiden oluşan bu komite tarafından TBMM’nin kapatılmasına karar verilirken;

Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu üyeleri ve Demokrat Parti milletvekilleri tutuklanmış çoğunluğu sivilleden oluşan bir hükûmet kurulmuştur. 12 Haziran'da Milli Birlik Komitesi geçici bir kanun yayımlayarak komite olarak TBMM'nin yerini aldıklarını ilan etmiş; icra gücünü de yine bu komitenin, kendileri içinden sırayla seçilen devlet başkanının atayacağı ve komitenin onaylayacağı Bakanlar Kurulu eliyle kullanacağını ilan etmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakanlar Kurulu üyeleri ve iktidar milletvekillerinin yargılanması için Yüksek Adalet Divanı Kurulması kararını almışlardır.

Daha sonra bu kanuna ek olarak 13 Aralık 1960 tarihinde “Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun” yayımlanmıştır. Buna göre “Kurucu Meclis” Milli Birlik Komitesi ile, il temsilcileri, siyasi parti temsilcileri, odalar ve meslek kuruluşları, yargı ve üniversite gibi çevrelerin temsilcilerinin oluşturduğu Temsilciler Meclisi'nden oluşacaktı. İki kanattan oluşan “Kurucu Meclis” yeni anayasa ve seçim kanununu hazırlayacak 29 Ekim 1961'de yapılacak seçimle de iktidar Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne devredilecekti. Kurucu Meclis'in, Temsilciler Meclisi içinden seçtiği Anayasa Komisyonu, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Heyeti tarafından hazırlanan “ön tasarı”yı “*etüd metni*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü Heyeti'nin hazırladığı gerekçeli tasarımı ise “*yardımcı metin*” olarak kabul etmiş; bu iki kaynağın dışında IV. Fransız Cumhuriyeti Anayasası, 1948 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, 1949 Batı Almanya Anayasası, siyasi partilerin hazırladıkları anayasa projeleri, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve Avrupa İnsan Hakları Bildirisi'nden de yararlanarak bir anayasa tasarısı hazırlamıştır.

İstanbul tasarısı genel oy ve siyasi partilere güvenmeyen, iktidarı çok sayıda özerk kurum ve kurul arasında dağıtan ve sonuç olarak yürütme gücünü zayıf tutan bir yapıda iken, Ankara tasarısı genel oy ve siyasi partilere daha anlayışlı yaklaşmakta ve yürütme organının zayıf tutulmamasını öngörmekteydi. Anayasa tasarısı Milli Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisi'nde ayrı ayrı görüşülüp tartışılırken üzerinde anlaşılamayan bazı maddeler için karma komisyon kurulmuş ve burada karara bağlanan maddeler ile son şekli verilen anayasa tasarısı metni 27 Mayıs 1961'de yapılan Kurucu Meclis toplantısına sunularak Kazım Orbay başkanlığındaki oturumda 22 Milli Birlik Komitesi üyesi ve 238 Temsilciler Meclisi üyesinin açık

oyu ile kabul edilmiştir. Olağanüstü şartlarda hazırlanan ve yine aynı şartlarda tanıtımı yapılan yeni anayasa tasarısı 9 Temmuz 1961’de halkoyuna sunulmuş ve 61.7 ile “evet” oyu ile Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni anayasası olarak kabul edilmiştir.

Anayasanın yapım ve kabul süreçleri devam ederken Yüksek Adalet Divanı’nca oluşturulan Yassıada Mahkemeleri’nde 592 sanık pek çok suçlama ile yargılanmıştır. Dava sonucunda başta Celal Bayar ve Adnan Menderes olmak üzere 15 kişi “anayasayı ihlal” suçundan idam cezasına çarptırılmıştır. Milli Birlik Komitesi verilen üç idam kararını onaylarken, diğer idam kararlarını, biri yaş haddi sebebiyle olmak üzere müebbet ağır cezasına çevirmiştir. Halkoyuna sunulacak yeni anayasanın kabulü için propaganda çalışmalarının henüz devam ettiği sırada bu davaların da sonlarına yaklaşmıştı. 1961 Anayasası böyle olağanüstü bir dönemin anayasası olarak dikkat çekmektedir.

1961 Anayasası ise ilgili bölümde tartıştığımız üzere askeri müdahaleyi yapan kadronun “meşruiyet” arayışı gölgesinde ve olağanüstü şartlarda hazırlanmış bir anayasadır. Anayasayı hazırlamak ve seçim kanununu yaparak iktidarı yeni seçilecek Meclis’e bırakma hedefiyle oluşturulan Kurucu Meclis’in bir kanadı Milli Birlik Komitesi, diğer kanadı daha geniş tabanlı ve yüksek sayıda üyeli Temsilciler Meclisi’nden oluşturulmuştur. Milli Birlik Komitesi bir tarafa, Temsilciler Meclisi, devrik iktidarın partisinden herhangi bir katılıma açık olmamıştır. Geniş tabana rağmen Temsilciler Meclisi’ne seçim ile delege olarak gelecek üyelerin seçimine dikkat edilmiş; bunların geçmiş yıllarda iktidar karşıtı blok içerisinde yer alan partiler, baro temsilcileri, basın temsilcileri, meslek ve oda temsilcileri ile yargı ve üniversite çevrelerinden olması hususu gözetilmiştir.

Egemenlik konusunda ise Osmanlı-Türk anayasalarında ilk olarak getirilen “Başlangıç” bölümünde birçok hususun yanında “millet egemenliği”ne de atıf yapılmış anayasanın ikinci maddesiyle de Türkiye Cumhuriyeti’nin “Başlangıçta belirtilen temel ilkelere” dayandığı hüküm altına alınmıştır. “Millet egemenliği”, “halk egemenliği” ilkelerinin doktriner farklılığına veya bunların işaret ettikleri ilgili bölümlerde değerlendirilmiştir. Türk Anayasaları’nda “millet egemenliği” ilkesinin bu doktriner farklılığın uzağında olarak ilk defa ezilen geniş köylü kesime yönetimde

yer verme gerekçesiyle, seçkincilik karşıtı bir arayış olarak sevk edildiği anayasa taslağını hazırlayan komisyondan sözcüsü tarafından Meclis'te ifade edilmiş, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasından sonra bu maddenin saltanat karşıtlığı anlamında da kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştı. Kapanı'nın de ifade ettiği gibi gerek 1924 gerekse de 1961 Anayasaları Osmanlı-Türk anayasal hareketlerinin bu erken hatırasını korumaya çalışmıştır. Kaldı ki bu doktriner karşıtlık daha sonraki dönemlerde azalarak karma bir kullanım da tercih edilir olmuştur. Buna rağmen, böyle bir ayrım içerisinde 1961 Anayasası değerlendirildiğinde bu anayasada lafzi olarak vurgulanan “*millet*” ve “*millet egemenliği*”dir. İçerik değerlendirmesinde de bunun farklı olmadığı ve millet egemenliği ilkesinin gözetildiği anlaşılmaktadır. Halkın egemenliği doğrudan kullanması söz konusu olmadığı gibi, yarı doğrudan demokrasinin bir yansıması olarak referandum usulü de kabul edilmiş değildir. Ayrıca açık olarak “*Milletin Temsili*” başlığı altında madde 76 ile TBMM üyelerinin “*seçtikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil etmeleri*” hüküm altına alınmıştır. Bu durumda temsilin “emredici vekalet” üzerinde olamayacağı ve ancak “temsili vekalet”in söz konusu olabileceği açıktır.

Başlangıç bölümünde “*millet egemenliği*” ilkesi zikredildikten ve madde 2 ile temel esaslar arasına dahil edildikten sonra bu defa asıl olarak “*Egemenlik*” başlığı altında madde 4 ile:

İlk fıkrada “*Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir.*” denilirken; ikinci fıkra “*Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.*” şeklinde düzenlenmiş, son fıkra ise “*Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz.*” denilerek madde tamamlanmıştır.

İlk fıkra hükmü 1921 ve 1924 anayasaslarındaki hükümlerin çok yakın tekrarından ibarettir. Dilde sadeleşme ve “millet” ibaresi yerine “Türk Milleti” tercihindan başka içerik aynıdır. “Türk Milleti” kullanımı ilk değildir ve bilindiği üzere 1924 Anayasası 38. maddesindeki resicumhur yemini ilk haliyle bu kullanımı tercih etmiştir. Sadeleşme konusu da yeni değildir ve 15.01.1945 ile 31.12.1952 tarihleri arasında 1924 Anayasası tadilleriyle beraber sadeleştirilmiş haliyle yürürlükte

kalmıştır. Ancak asıl fark ikinci fıkra ile “milletin egemenliğini, anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanması” ile oluşturulmuş; anayasa sistematüğinde konuyla ilgili maddeler de bu hükme paralel düzenlenmiştir. Böylece 1924 Anayasası’nda madde 4 ile düzenlenen TBMM’nin “*milletin yegane ve hakiki mümessili olup millet namına hakkı hakimiyeti istimal etmesi*” keyfiyetinden esaslı bir şekilde uzaklaşmıştır. 1961 Anayasası’nda, egemenliğin kullanılmasından başka yorumlanmasındaki Meclis’in tekel gücü de kırılmıştır. “*Yegane ve hakiki mümessil*” olan Meclis, yerini “*yetkili organlar*”a bırakmıştır. “*Yetkili organlar*” da egemenliği kendi yorumlarına göre değil “*anayasanın koyduğu esaslara göre*” kullanacaklardır. Buradan da 8. maddede düzenlenen “*anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı*” prensibine ulaşılmaktadır. İki fıkra halinde düzenlenen bu madde: “*Kanunlar anayasaya aykırı olamaz.*” ve “*anayasa hükümleri yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır*” hükümleriyle, bu hususu kuvvetli ifadelerle vurgulamıştır. Bu bağlayıcı hukuk kurallarına uymayı denetlemekle ilgili olarak da “*Kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi iç tüzüklerinin anayasaya, anayasa değişikliklerinin de anayasada gösterilen şekil şartlarına uygunluğunu denetlemek*”le görevli ve yetkili kılınmış bir yüksek mahkeme “*Anayasa Mahkemesi*” adıyla Osmanlı-Türk anayasal hareketleri içinde ilk olarak kurulmuştur. Daha önce, 1924 Anayasası’nın 26. maddesi ile “*kavaninin tefsiri*” yani kanunların yorumu Meclis’e tanınmış bir haktır.

Herşeyden önce 1961 Anayasası, iktidarın tek elde toplanmasının 27 Mayıs öncesi siyasi ortamın başlıca sebebi olduğu düşüncesiyle hazırlanmış bir anayasadır. Bu anlamda bir “tepki anayasası” nitelemesi yapılmıştır. Egemenliğin yatayda ve dikeyde mümkün olduğu kadar kompartmanlara bölünmesi eski duruma dönülmemesi için bir tedbir olarak düşünülmüş ve kamu tüzel kişiliğine sahip, daha önce var olan Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Uyuşmazlık Mahkemesi gibi kurumlar bu defa anayasa seviyesinde düzenlenerek pozisyonları güçlendirilmiş; Hakimler Yüksek Kurulu ve Anayasa Mahkemesi ise ilk defa olarak ve anayasa seviyesinde kurulmuştur. Daha önce başka bir isimle var olan Milli Güvenlik Kurulu da bu anayasada düzenlenmiştir. İktisadi sosyal ve kültürel kalkınma ise bir planlama konusu yapılmış ve bununla görevli Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. Ayrıca

“Devlet eliyle ve kanunla kurulan”, “idari ve bilimsel özerkliğe sahip” üniversiteler ile “özerk” Radyo ve Televizyon İdaresi bu kompozisyonu tamamlamaktadır.

Artık egemenlik 1924 Anayasası’nın aksine münhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılmayacak, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Milleti’nin egemenliğini *“eliyle”* kullandığı *“yetkili organlar”*dan yalnızca birisi olacaktı. Meclis egemenlik hakkını, *“vesayet organları”* nitelemesi de yapılan bir kısmı özerk pek çok kamu kurumu, yüksek mahkeme ve siyasi organ ile *“anayasanın koyduğu esaslara göre”* paylaşacaktı.

1961 Anayasası yasama gücünü devredilemez bir yetki olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne verirken, bu Meclis’i *“Millet Meclisi”* ve *“Cumhuriyet Senatosu”* adlarıyla görev ve yetkileri ve seçilme şartları ve görev süreleri farklı iki ayrı meclis olarak düzenlemiştir. Görev süreleri ve seçilme şartları farklı bu iki meclisten oluşan TBMM, yine senato üyelerinin seçilme yeterliği gibi, özel bir yaş ve eğitim seviyesi talep edilen *“Devletin başı”* sıfatına sahip *“tarafsız”* cumhurbaşkanını kendi üyeleri arasından ve yedi yıl için seçecekti. Bu süreler Millet Meclisi üyeleri için dört yıl, Cumhuriyet Senatosu üyeleri için de altı yıldır. İki meclisli yapıda senato bir tür vesayet organı niteliğini taşıırken, iki kanadın seçim süreleri ile cumhurbaşkanının seçim süresinin herbiri için ayrı ayrı düzenlenmesi de bu yapıların birbirlerini seçim dönemleri yönüyle de dengelemeleri açısından sistem için bir tür *“garanti”* fonksiyonu olarak düşünülmüş olmalıdır.

Böylece 1876 Kanun-i Esasi’sisinde egemenlikten herhangi bir bahis olmamakla beraber gelenekten gelen padişahın egemen pozisyonunun korunduğu, bunun yanında Mebusan Meclisi’nin; Ayan Meclisi, padişah ve Şura-yı Devlet ile sınırlanmış olarak yasama üzerinde egemenliğin kullanımına kısmen ortak edildiği görülmektedir. Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) ise padişahın yürütme gücünün kullanımında ancak yardımcı bir rol ifa etmektedir. Kanun-i Esasi’nin 1909 değişikliği ise -her ne kadar bu lafız anayasaya alınmış olmasa da- *“hakimiyet-i milliye”yi* sağlamaya dönük olmuş ve bunu duyuran Heyet-i Ayan Karanamesi’nde bu açıkça ifade edilmiştir. Bu değişiklik de mutlak saltanat, artık anayasalı parlamenter monarşiye dönüşmüştür. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, olağanüstü şartların, kendine mahusus bir anayasası olarak *“millet egemenliği”ni* hem lafız

olarak; hem de içerik olarak Anayasa'ya almış; kuvvetli ifadelerle egemenliğin millete ait olduğu vurgulanırken; doğrudan demokrasi haricinde mümkün olan en az dolayım ile milletin hakimiyet hakkını kullanması hedeflenmiştir. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise bir öncekinin hakimiyeti millete veren temel prensibini aynıyla tekrarlayarak bu hakkın millet adına TBMM tarafından kullanılacağını ifade ederken, yasama yetkisini ve icra gücünü yine Meclis'e vermiştir. Yasama yetkisi Meclis tarafından bizzat kullanılacak; yalnız icra gücü Meclis'te "*tecelli ve temerküz*" etmesine rağmen, bu reisicumhur ve İcra Vekilleri "*vasıtasıyla istimal*" edilecektir. Bu durumda ülkenin coğrafi büyüklüğü ve nüfusu hesaba katıldığında anayasal açıdan dolayım artmasına rağmen "hakimiyet-i milliye"nin hayata geçirilmesi hedefinden ve buna uygun anayasal mimariden uzaklaşmadığı söylenebilir.

1961 Anayasası ise bu konuda ilk iki anayasanın temel düsturunu daha güncel bir ifade ile ilk cümlede birebir tekrar etmesine rağmen hemen ikinci cümlede bunun "*yetkili organlar eliyle*" kullanılacağı şerhiyle adeta ilk cümlede verdiği hakkı geri almış gibidir. Detaylarıyla tartışığımız şekliyle de 1961 Anayasası buna uygun devam maddeleri ve genel kurguyla tamamlanmıştır. 1961 Anayasası ile 1924 Anayasası'nın aksine artık egemenlik münhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılmamaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Milleti'nin egemenliğini "*eliyle*" kullandığı "*yetkili organlar*"dan yalnızca biridir.

KAYNAKLAR

- “7 Zilhicce Tarihli Kanun-ı Esasî'nin Bazı Mevadd-ı Muaddelesine Dair Kanun.”
<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876-1/1876-1-degisiklik.pdf>
[Erişim 07.07.2019].
- “765 Sayılı Türk Ceza Kanunu İkinci Kitap. Birinci Bap. İkinci Fasl.”
<http://www.basarmevzuat.com/dustur/kanun/3/0765/a/0765sk-2.htm#147>
[Erişim 02.09.2019].
- “1876 Kânûn-ı Esâsî.” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> [Erişim 19.07.2019].
- “1924 Anayasası.” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> [Erişim 02.09.2019].
- “1961 Anayasası.” <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> [Erişim 21.08.2019].
- “2771 sayılı Ordu Dahili Hizmet Kanunu.”
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc015/kanuntbmmc015/kanuntbmmc01502771.pdf [Erişim 02.09.2019].
- Abadan, Yavuz. “Tanzimat Fernmanı'nın Tahlili”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Poenix Yayınları, 2006.
- Abadan, Yavuz. “Osmanlı imparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. C: 14. S: 1. (Ankara, 1957).
http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=334 (23.07.2019)
- Akdağ, Ömer. “Büyük Taarruz Öncesi Ankara ile İstanbul Arasında Saltanatın Akibetini Tayin Eden Bir Görüşme”. *Türkler*, C. 16. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Akıncı, Abdulvahap ve Sefa Üstün. “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C: 21. S:21. (Isparta, 2016): 275-288.
- Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*. haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*. İstanbul: Kapı Yayınevi, 2012.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-Kamu Hukuku*. C.I. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011.
- Akyıldız, Ali. “Sened-i İttifak'ın ilk Tam Metni.”
http://isamveri.org/pdfdrg/D01712/1998_2/1998_2_AKYILDIZA2.pdf
[Erişim 04.04.2019].
- Aldıkaçtı, Orhan. *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*. 4. Bs. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1982.

- “Âl-i İmrân Suresi-159. Ayet Tefsiri” <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Âl-i%20İmrân-suresi/452/159-ayet-tefsiri> [Erişim 24.05.2019].
- Aristoteles (1975). *Politika*. Çeviren Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Ağaoğulları, M. Ali. Köker, Levent. *İmparatorluktan Tanrı Devleti'ne*. 8. Bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.
- Ağaoğulları, M. Ali. Köker, Levent. *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. 5. Bs. Ankara: İmge Yayınları, 2018.
- Ağaoğulları, M. Ali. *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. 2. Bs. Ankara: İmge Yayınevi, 2010.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. C: IV. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, 1999.
- Avcı, Mustafa. *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*. 5. Bs. Konya: Mimoza Yayınları, 2015.
- Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. 8. Bs. İstanbul: Beta Yayınları, 2010.
- Bartelson, Jens. *A Jenealoji of Sovereignty*. Cambridge University Press, 1995.
- Başgil, Ali Fuat. *Esas Teşilat Hukuku-Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1960.
- Başgil, Ali Fuat. *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*. çev. M. Ali Sebük-İ. Hakkı Akın. 4. Bs. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2017.
- Beriş, Hamit Emrah. “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme.” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 63. S: 1. (2008): 55-80.
- Beriş, Hamit Emrah. *Egemenlik-Bir Kavramın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği*. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2014.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 28. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C: III. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C: VIII. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- “Birleşmiş Milletler Andlaşması,” <http://www.basarmevzuat.com/dustur/ms/3/birlesmismil.htm> [Erişim 23.03.2019].
- Bodin, Jean. *Six Books Of The Commonwealth*. çev. M.J. Tooley. Oxford: Basil Blackwell.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Osmanlı Hilafeti Meselesi Bir Literatür Değerlendirmesi.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C: 2. S: 1. (2004): 113-131.
- Canetti, Elias. *Kitle ve İktidar*. Çeviren Gülşat Aygen. 8. Bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar Lozan’dan Cumhuriyete*, C: 1, İstanbul: Temel Yayınları, 2002.

- Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar Lozan'dan Cumhuriyete*, C: 2, İstanbul: Temel Yayınları, 2002.
- Cevdet Paşa. *Tezakir*. C. 2, haz. Cavid Baysun. 2. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Cevdet Paşa. *Tezakir*. C. 4, haz. Cavid Baysun. 2. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- “Constitution de 1875, IIIe République.” <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iii-republique> [Erişim 19.07.2019].
- Çelik, Gülfettin. “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskan Politikası.” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 6. (İstanbul, 1999): 49-110.
- “Charte constitutionnelle du 14 août 1830.” <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830> [Erişim 19.07.2019].
- “Ceride-i Resmiye, 14 Şubat 1337, Kanun No:2”,
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100007.pdf [Erişim 03.12.2019].
- “Ceride-i Resmiye, 21 Şubat 1337, Kanun No: 3”,
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100018.pdf [Erişim 03.12.2019].
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*. c.I. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayını, 1994.
- Çoruhlu, Yaşar. *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*. çev. Osman Akınhay. 2. Bs. İstanbul: Agora Yayınları, 2005.
- Demirel, Tanel. “Demokrat Parti İktidarı ve Ordu.”, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. Haz: Mete Kaan Kaynar. 3. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- “Devlet.” <https://www.nisanyansozluk.com/?k=devlet> [Erişim 25.03.2019].
- Ebu'l Hasan Habib El-Maverdi, *El- Ahkamü's Sultaniye-İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*. Ankara: Ufuk Yayınları, 2016.
- “Egemen.” <https://www.nisanyansozluk.com/?k=egemen> [Erişim 16.03.2019].
- Engelhardt, E. Philippe. *Tanzimat ve Türkiye*. Çeviren Ali Reşad. Latin Alfabesine Çeviren. Kamil Yeşil. 2. Bs. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017.
- Erdem, Tarhan. *Anayasalar ve Belgeler*. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2012.
- Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Ders Notları*. İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2018.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*. 13. Bs. Ankara: Siyasal Yayınları, 2017.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. 45. Bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.

- Eroğlu, Hamza. “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı.”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C: IV. S: 16. (Ankara, 1989): 435-456.
- Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. 3. Bs. İstanbul: İşaret Yayınları, 2010.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Esen, Bülent Nuri. “Türkiyede Anayasal Gelişmeler.” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 63. S: 1. (1968): 35-58.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. 28. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Fatih Sultan Mehmed. *Kanunname-i Al-i Osman*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Anayasa Hukuku*. 4. Bs. Ankara: Yetkin Yayınları, 2018.
- Findley, Carter V. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Freire, Paulo. *Ezilenlerin Pedagojisi*. Çeviren D. Hattatoğlu ve E. Özbek. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 1991.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Goloğlu, Mahmut. *Üçüncü Meşrutiyet*. 2. Bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Güneş, İhsan. *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- Güneş, İhsan. “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C: 3. S: 8. (Ankara, 1987): 427-442.
- Güneş, Mehmet. “Bir Siyasal Rejim ve Demokrasi Uygulaması Olarak: Vesayetçi Demokrasi.” Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, 2011.
- Gürcan, Ertuğrul Cenk. “1791 ve 1793 Fransız Anayasaları’na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme.” *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* .C: 13. S: 3. (2011): 183-214.
- Gözübüyük, Şeref- Sezgin, Zekai. *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve New York University, Graduate School of Public Administration and Social Service Yayınları, 1957.
- Gözübüyük, Şeref. *Açıklamalı Türk Anayasaları*. 9. Bs. Ankara: Turhan Yayınları, 2017.
- Hakyemez, Y. Şevki. *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2004.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam’da Devlet İdaresi*. Çeviren Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

- Heywood, Andrew. *Siyaset Teorisine Giriş*. Çeviren Hızır Murat Köse. 8. Bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Çeviren Semih Lim. 18. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Imber, Colin. “Osmanlı Hanedanı Efsanesi.”, *Söğüt’ten İstanbul’a*. Edt. Suavi Aydın v.d. 1. Bs. Ankara: İmge Yayınları, 2005.
- İnalcık, Halil. “Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları.” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. C: 13. S: 2. (1958): 102-126.
- İnalcık, Halil. *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*. 5. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- İnalcık, Halil. “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler.” *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Poenix Yayınları, 2006.
- İnalcık, Halil. “II. Murad.” *İslam Ansiklopedisi*, C.31. İstanbul: TDV, 2006.
- İnalcık, Halil. “Padişah” *İslam Ansiklopedisi*, C.34. İstanbul: TDV, 2007.
- “Islahat Fermanı.”
<http://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/belgeler/231.pdf> [Erişim 22.07.2019].
- Jackson, John H. *Sovereignty-Modern: A New Approach to an Outdated Concept*, Georgetown Law Faculty Publications, 2010.
<https://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1108&context=facpub> [Erişim 02.07.2020].
- Kaboğlu, İbrahim. Ö. *Anayasa Yargısı- Avrupa Modeli ve Türkiye*, 4. Bs. Ankara: İmge Yayınevi, 2007.
- Kanun-i Esasi Müsveddesinin Saffet Paşa Kalemile Düzeltilmiş Nüshası*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 41-7, Tarih: H. 06-04-1327, Kurum: Y..EE.
- Karabulut, Veysi. Mustafa Reşid Paşa’nın Islahat Fermanı’na Dair Layihası. İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1998.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.5, 8. Bs. İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.9, 2. Bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.8, 8. Bs. İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2007.
- Karal, Enver Ziya. “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı’nın Etkisi.” *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınları, 2006.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.8, 8. Bs. İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2007.

- Kapani, Münci. *Kamu Hürriyetleri*. 7. Bs. Ankara: Yetkin Yayınevi, 2013.
- Kapani, Münci. *Politika Bilimine Giriş*. 19. Bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Kapar, Mehmet Ali. *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Kapar, Mehmet Ali. *Halifeliğin Emevilere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*. 4. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Kazım Karbekir Anlatıyor*. Haz. Uğur Mumcu. 17. Bs. İstanbul, Tekin Yayınevi, Tarihsiz.
- Kılıç, Ayşe Funda. "Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm." Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2011.
- Kılıç, Selda Kaya. *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'e Geçiş İlk Anayasanın Hazırlanması*. 2. Bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Kılıç, Seval. "Kanun-ı Esasi'de Egemenlik Anlayışı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2014.
- Koçak, Mustafa. *Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi-Devlet ve Egemenlik*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2006.
- Kriegel, Blandine. *Klasik Siyasi Felsefe Metinleri*. Çeviren Zühre İlkelen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Kurtaran, Uğur. "Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnameleri Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi." *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. C: 35. S: 60. (Ankara, 2016): 97-139.
- Küçük, Adnan. "Egemenlik (Hakimiyet), Halk Egemenliği ve Milli Egemenlik Tartışmaları ve Egemenlik Anlayışında Esaslı Dönüşüm." *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*. S: 6. (2016): 311-361.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kıratlı. 5. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Lewis, Bernard. *Demokrasinin Türkiye Serüveni*. Çeviren Hamdi Aydoğan - Esra Ermert. 5. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Mardin, Şerif. "Tanzimat Fermanı'nın Manası-Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. haz. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınları, 2006.
- Machiavelli, Niccolo. *Hükümdar*, Çeviren Yusuf Adil Egeli, Ankara: Yıldız Matbaası, 1955.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. 13. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. 6. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

- Mısır, M. Bayram. “Egemenlik.” *Siyaset Bilimi-Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. Haz. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin. 4. Bs. İstanbul: Yordam Yayınları, 2014. s. 55-67.
- Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. 4. Bs. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl*. 4. Bs. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2015.
- Nutuk. c. II. 9. Bs. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1969.
- Nutuk. c. I. 10. Bs. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1970.
- Okandan, Recai Galip. “Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi.” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1949.
- Okandan, Recai Galip. *Amme Hukukumuzun Anahatları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977.
- Okandan, Recai Galip. *Umumi Amme Hukuku Dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1952.
- Oltu Şura Hükûmeti’nin Ermeni Mücadelesi-Yasin Haşimoğlu’nun Hatıraları. haz. Erdal Aydoğan. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2005.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Yayınları, 2007.
- Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadim’in Peşinde*. 7. Bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Özaydın, Abdülkerim. “Unvan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul: TDV, 2012.
- Özbudun, Ergun. *1921 Anayasası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1992.
- Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*. 18. Bs. Ankara: Yetkin Yayınları, 2018.
- Özdemir, Serdar. *Osmanlı Devleti’nde Devşirme Sistemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Sultan”, *İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul: TDV, 2009.
- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları*. 7. Bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Öztuna, Yılmaz. *Osmanlı Devleti Tarihi*. 1. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Öztuna, Yılmaz. *Osmanlı Devleti Tarihi*. 2. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Öztürk, Kazım. *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem, 1923-1927*. c.1. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1993.
- Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Özüçetin, Yaşar. Ataş, Nermin. “Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahadesine Karşı Tepki ve Yorumlar.” *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C:1. S:2. (2015): 40-68.

- Pamuk, Şevket “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. C.2 1600-1914. Edt. Halil İnalcık, Donald Quataert. Çeviren Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- “Resmi Gazete. 24 Ağustos 1945.” <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6092.pdf> [Erişim 28.08.2019].
- “Resmi Gazete. 4 Mart 1950.” <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7448.pdf> [Erişim 28.08.2019].
- “Resmi Gazete. 14 Haziran 1960.” www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10525.pdf [Erişim 11.09.2019].
- Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum Sözleşmesi*. Çeviren Vedat Günyol. 10. Bs. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*. Çeviren Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014.
- Rus Hükûmeti Dışişleri Komiserinin Tebrik Yazısı*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-10-0-0 / 197 - 350 – 2, Tarih: 11.11.1922 – Kod: 00.00.0000.
- Sabahattin, Prens. Haz. *Ahmet Zeki İzgöer, İttihat ve Terakki’ye Açık Mektuplar*. 2. Bs. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018.
- Sarıca, Murat. *Fransa ve İngiltere’de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Schmitt, Carl. *Siyasi İlahiyat-Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, 2.Bs. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.
- Scruton, Roger. *Dictionary of Political Thought*. 3rd Edition, New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Sieyès, E. Joseph. *Qu'est-ce que le Tiers-État?* Paris: Éditions du Boucher, 2002. <http://www.leboucher.com/pdf/sieyes/tiers.pdf> [Erişim 24.07.2019].
- Sieyès, E. Joseph. “Tiers Etat Nedir?” çev. Süheyy Derbil. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. C: 8. S: 1. (Ankara, 1951): 126-207. http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=38&sayi_id=275[Erişim 24.07.2019].
- Slater, Phil. *Frankfurt Okulu*. çev. Ahmet Özden. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.
- Soysal, Mümtaz *Yüz Soruda Anayasanın Anlamı*. 2. Bs. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974.
- Sevinç, Murat. Demirkent, Dinçer. *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası, 1921 Anayasası ve Tutanakları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- “Spanish Constitution,” <https://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Spain/spanishconstitution1978.pdf> [Erişim 22.08.2019].
- Sürgünde Muhalefet-Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi*, Cilt:1, haz. Alp Eren Topal. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018.

Sürgünde Muhalefet-Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi, Cilt:2, haz. Alp Eren Topal. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018.

Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü'nün Gerekçeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkındaki Görüşü. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1960.

Şeşen, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

“Şûrâ Suresi-36-39. Ayet Tefsiri” <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Şûrâ-suresi/4308/36-39-ayet-tefsiri> [Erişim 24.05.2019].

Taflıoğlu, Serkan. “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik Ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, C: 68, S. 3, (Ankara:2013):95-112.
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1812/19141.pdf>[Erişim 24.07.2019].

Tanör, Bülent. *İki Anayasa-1961 ve 1981*. 4. Bs. İstanbul: Beta Yayınları, 1994.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 27. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Tanör, Bülent. *Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)*. 4. Bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

“Tanzimat Fermanı.”
<http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> [Erişim 22.07.2019].

Taşağıl, Ahmet. *Kök Tengrinin Çocukları-Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*. 11. Bs. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2017.

Taşağıl, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. 2. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Taşkesenlioğlu, M. Yasin. *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi – Meclis-i Ali-i Tanzimat (1854-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

“T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 1, 24.04.1330 (1920) tarihli konuşma.”
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001002.pdf> [Erişim 16.09.2019].

“T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:24, İçtima Senesi:3, Yüzotuzuncu İçtima.”
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf> [Erişim 01.07.2019].

“T.M.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, Onuncu İnıkad”
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic01c001/mmbd01ic01c001ink011.pdf> Erişim [06.01.2020].

“Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt:2, Kırkinci Birleşim, 7.4.1961.”
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_/d00/c002/tm_00002040.pdf [Erişim 07.07.2019].

- “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun 29.10.1923.” <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1921/1921-2/1921-2.pdf> [Erişim 07.09.2019].
- Teziç, Erdoğan. *Anayasa Hukuku*. 22. Bs. İstanbul: Beta Yayınları, 2018.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 2002.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*. 14. Bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C: 1, 2. Bs. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*. 4. Bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*. 7. Bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türcan, Talip. “İslam Hukukunda Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri.” Yayımlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, 1999.
- “Türk- Fransız İtilafnamesi.” Düstur. Üçüncü Tertip. Cilt:2. 10 Mart 1337-28 Şubat 1338. (İstanbul Milliyet Matbaası, 1929). <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/antlasmalar-tam-metin/> [Erişim 16.07.2019].
- Ünlü, R. Barış. “İmparatorluk Fikrinin Gelişimi.” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. C: 65. S: 3. (Ankara, 2010): 237-266.
- Hallaq, Wael B. *İmkânsız Devlet*. çev. Aziz Hikmet, 2.Bs. İstanbul: Babil Kitap, 2019
- Yurtseven, Yılmaz. *Osmanlı Siyasal İktidarı*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2019.
- III. *Selim’e Sunulan Islahat Layihaları*. Hazırlayan: Ergin Çağman. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.

ÖZGEÇMİŞ VE İLETİŞİM

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Ali ZİYREK

Uyruğu: T.C

Elektronik Posta: aliziye@gmail.com
aliziye@hotmail.com

EĞİTİM

<u>Derece</u>	<u>Kurum</u>	<u>Mezuniyet Yılı</u>
Lisans	MSGSÜ Fen-Ed. Fak. San.Tar.	1998
	SDÜ Hukuk Fakültesi	2014
Yüksek Lisans	MSGSÜ Sos. Bil. Ens. Batı San.ve Çağ.San.	2004

İŞ TECRÜBESİ

12.01.2001 tarihinden itibaren, merkezi sınav sonucuna göre yerleştirildiği Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda meslek elemanı olarak görev yapmakta olup, sırasıyla İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü ve İstanbul Hisarlar Müze Müdürlüğü'nde görev yapmıştır. Mesleki olarak yapılmış ve yayımlanmış bazı yayınlar ile çok sayıda bilimsel raporlama çalışmasında imzası bulunmaktadır.